

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

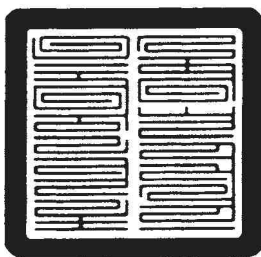
2025. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS ITTZÉS MÁTÉ

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS,
IVÁNYI TAMÁS ÉS SCHÖNLÉBER MÓNICA

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:

Frans Geffels (1624–1694) festménye Bécs 1683-as török ostromáról

Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Vienna#/media/File:Vienna_Battle_1683.jpg

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Felelős kiadó: Iványi Tamás

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Ivanics Mária: Hezárfen Hüszejn efendi Bécs második (1683) ostromáról</i>	5
<i>Dávid Géza: Kaza (bírósi kerület) és náhije („járás”) a hódolt Magyarországon</i>	51
<i>Fóti Miklós–Sz. Simon Éva: Haric ez defter: A „defteren kívüli” települések igazgatásának jellegzetességei a Szegedi szandzsákban, valamint az oszmán–magyar határvidéken</i>	67
<i>Öner Erika: Kereskedelem, közigazgatás és társadalmi feszültségek egy 1583-as mühimme defteri bejegyzés tükrében: A túri vásár esete..</i>	89
<i>Baski Imre: Muszlim katonák élete a cári Oroszország hadseregében és a Monarchia fogságában a Nagy Háború idején: Egy elfeledett forrás értékelése az oral history és a nyelvtudomány szempontjából ..</i>	107

SZEMLE

KRÓNKA

In memoriam Németh Pál (1953–2025) (<i>Dévényi Kinga</i>)	127
In memoriam Seres István (1972–2025) (<i>Somfai Kara Dávid</i>)	133
In memoriam Lars Johanson (1936–2025) (<i>Róna-Tas András</i>)	137

KÖNYVEK

Varsányi Orsolya: A hun történelem arab forrásai (<i>Iványi Tamás</i>)	139
Bryan K. Miller: Xiongnu. The World's First Nomadic Empire (<i>Cibere Bence</i>)	143

Contents

STUDIES

<i>Mária Ivanics</i> : Hezarfen Hüseyin Efendi on the second siege of Vienna (1683)	5
<i>Géza Dávid</i> : <i>Kaza</i> and <i>nahiye</i> in Ottoman Hungary	51
<i>Miklós Fóti–Éva Sz. Simon</i> : <i>Haric ez defter</i> as a tool for administering abandoned settlements in the <i>Sancak</i> of Szeged and the regime of unregistered settlements on the Ottoman–Hungarian frontier.....	67
<i>Erika Öner</i> : Trade, administration, and social tensions in the light of a <i>mühimme defteri</i> entry from 1583: The case of the fair of Túr	89
<i>Imre Baski</i> : The life of Muslim soldiers in the army of Tsarist Russia and the Monarchy through the eyes of a Crimean Tatar prisoner during the Great War: Evaluation of a forgotten source in terms of <i>oral history</i> and linguistics	107

REVIEW

CHRONICLE

In memoriam Pál Németh (1953–2025) (<i>Kinga Dévényi</i>)	127
In memoriam István Seres (1972–2025) (<i>Dávid Somfai Kara</i>)	133
In memoriam Lars Johanson (1936–2025) (<i>András Róna-Tas</i>)	137

BOOKS

Varsányi Orsolya: A hun történelem arab forrásai (<i>Tamás Iványi</i>)	139
Bryan K. Miller: Xiongnu. The World's First Nomadic Empire (<i>Bence Cibere</i>).....	143

TANULMÁNYOK

Ivanics Mária

Hezârfen Hüszejn efendi Bécs második (1683) ostromáról

Kivonat

A cikk a 17. század egyik legjelentősebb oszmán történetírójának, Hezârfen Hüszejn Efendinek Bécs 1683-as török ostromáról írt beszámolóját tárgyalja, Bolognában és Párizsban őrzött kéziratmásolatai, valamint olasz és francia nyelvű fordításai alapján. Új adatokkal támasztja alá azt a korábbi feltételezést, miszerint a bolognai kézirat meg nem nevezett történetírója mögött valóban Hezârfent kell látnunk. A tanulmány kiemeli azokat a részeket, amelyek egyedivé teszik Hezârfen művét, és többletinformációkat adnak. Ezek elemzésével a szerző arra a következtetésre jut, hogy az anonim Ceremóniamester és a portai tolmács, Alexandrosz Mavrokordatosz naplója mellett Hezârfen leírása az egyik legkorábbi jelentés az 1683. évi hadjáratról és az ostrom lefolyásáról. A tanulmányt Hezârfen történeti szövege követi, amelynek fordítása a bolognai kézirat alapján készült, kiegészítésekkel a párizsi kéziratból.

Kulcsszavak: Bécs második ostroma, Kara Musztafa pasa, Thököly Imre, Hezârfen Hüszejn efendi, Luigi Marsili, Ernst Rüdiger von Starhemberg

Az európai történelem egyik sorsfordító eseményéről, Bécs 1683-as ostromáról számos memoár, forráskiadvány és történeti feldolgozás készült.¹ Az európai nyelveken fennmaradt források bőségével szemben török oldalon mindössze nyolc korabeli beszámolóval rendelkezünk.² A hadjárat idején született az anonim szultáni Ceremóniamester (Teşrifâtçı) oszmánli, illetve a Porta főtolmácsa, Alekszandrosz Mavrokordatosz görög nyelven írt naplója. A további öt oszmán és egy tatár szerző által jegyzett krónika közül egy közvetlenül az események után, a többi az azt követő években, illetve a 18. század első évtizedeiben keletkezett.³ Munkáik egyes fejezeteit a későbbi korok krónikásai átvették és műveikbe illesztették. Az ostromra vonatkozó muszlim források egy részéről

¹ Abrahamowicz–Kopčan–Kunt–Moačanin–Şerban–Teply, *Die Türkenkriege*.

² Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*.

³ 1. *Vekayi'name*; 2. Kara Mustafas Feldzug; 3. Târih-i sefer-i Beç; 4. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 791–916; 5. *Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel*, 1384–1415; 6. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyi'ât*, 138–168; 7. *Târih-i Râşid*. I. 235–267; 8. *Târih-i Mehmed Giray*, 2–11.

Zygmunt Abrahamowicz lengyel, Richard F. Kreutel és Markus Köhbach német nyelvű fordítást készített.⁴ A szövegekhez írt bevezető tanulmányaikban kitértek az adott mű forrásértékére is. Bármennyire is izgalmas tudományos feladat lenne a nyolc forrás együttes feldolgozása és összevetése, e cikk keretében mindössze egy-egy utalás erejéig fogok kitérni rájuk.

A párizsi kézirat⁵

Van azonban a források között egy különös figyelmet érdemlő, néhány föliónyi leírás Bécs 1683-as ostromáról, mely a *Tārīh-i sefer-i Beç* (*A bécsi hadjárat története*) címet viseli, és az ostromra vonatkozó források közül utolsóként, 2024 őszén jelent meg. Latin betűs átírásban Metin Aydar adta ki.⁶ Kolofonja szerint a kézirat 1731. március 12-én (1143. ramazán 3.) készült el. Három évvel később egy Latine nevű „tolmácsifjú” (*jeune de langues*)⁷ fordította le franciára, és újívi ajándékként Maurepas grófjának ajánlotta.⁸ Az első lapon található bejegyzés szerint a fordítást helyességét Maurepas utasítására 1734 novemberében Alexandre Louis Marie Pétilis de la Croix (1698–1751) orientalista⁹ ellenőrizte, hibáit a lapszálon kijavította, és jegyzetekkel megtűzdelte. A fordítást és az alapjául szolgáló oszmán-török nyelvű forrást a párizsi Bibliothèque nationale-ban, egy kötetbe kötve együtt őrzik.¹⁰ A párizsi kézirat léte Aydar szövegkiadása előtt is ismert volt az oszmanisták körében. 1971-ben Heidrun Wurm adott róla részletesebb leírást a török történetíró, Hezârfen Hüszejn efendiről írt monográfiájában.¹¹ Az 1683-as ostrom 200. évfordulójára készített forráskiadásában pedig Kreutel ismertette röviden.¹² Mindketten felismerték különleges forrásértékét, de egyikük sem adta ki.

⁴ Abrahamowicz, *Kara Mustafa pod Wiedniem*; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*; Köhbach, *Der Tārīh-i Mehemed Giray*.

⁵ A továbbiakban P-vel jelölve.

⁶ Aydar, *Tarih yazımı*. Tanulmányában a forrást elsősorban a társadalmi emlékezet szempontjából vizsgálta.

⁷ *AL'École des jeunes de langues*-ot Franciaország legelső minisztere, Jean-Baptiste Colbert (1619–1683) alapította 1669-ben tolmácsok és fordítók képzésére. A Latine talán szerzői álnév. Mindenesetre szokatlan, hogy nincs mellette keresztnév. Ha a fordítás időpontját nézzük, és ha valóban pszeudonimmel van dolgunk, akkor Alexandre Philibert Deval (1716–1771) állhat mögötte. Életére és dragománi működésére ld. Testa–Gautier, *Drogmans et diplomate*, 158–160.

⁸ Jean-Frédéric Phélypeaux de Maurepas (1701–1781) előbb a francia flotta államtitkára volt, majd a király főtanácsadójaként fontos kormányzati pozíciókat töltött be a 18. századi Franciaországban.

⁹ Apja, François Pétilis de la Croix (1653–1713) és nagyapja, François Pétilis de la Croix (1622–1695) is híres orientalista volt. Működésükre ld. Sebag, *Sur deux orientalistes français*.

¹⁰ *Catalogue des manuscrits turcs*. II. *Supplément, nos 573–1419*. Éd. par Edgard Blochet. Paris, 1933, 80 (No. 870).

¹¹ Életére és műveire ld. Wurm, *Der osmanische Historiker*, 115–121.

¹² Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 33–35.

A bolognai kézirat¹³

Mind Wurm, mind Kreutel tudott arról, hogy a fent említett *Tárih-i sefer-i Beçnek* van egy hasonló tartalmú, de cím nélküli párja a bolognai egyetemi könyvtár Marsili-gyűjteményében. A Habsburgok szolgálatában álló, olasz származású, neves polihisztor, katona és hadmérnök Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730) tulajdonában lévő keleti kéziratokról elsőként Johann Michael Talmann császári tolmács készített katalógust, amely 1702-ben nyomtatásban is megjelent. Ebben egy két részből álló anonim kéziratot írt le. Első része az 1672-es, Köprülü Fazil Ahmed pasa nagyvezír (hivatalban 1661–1676) által vezetett lengyelországi hadjárat okait és Kamenyec-Podolszkij (Kamjanec-Pogyilszkij, Ukrajna) várának elfoglalását tárgyalja (*Fî sebeb-i sefer-i Leh ve feth-i kal'e-i Kamenice*). A második rész Bécs 1683-as ostromát tartalmazza, nincs címe, és így kezdődik: *Hicret-i resûl-i ekrem ve habîb-i muhterem hazretlerinün altmış dört senesinde ...* „A kegyes próféta és a tiszteletre méltó barát öfelsége költözésének [10]64. évében ...”.¹⁴ Marsili azt állította, hogy a kéziratot egy meg nem nevezett török történetírótól kapta, s a Bécs ostromára vonatkozó második részt a karlócai béketárgyalásokon (1698. október 19.–1699. január 26.), amelyen ő császári megbízottként vett részt, Johann Talman császári tolmáccsal olasz nyelvre fordíttatta. A fordítást 1709-ben ki is nyomtattatta.¹⁵ Ennek ellenére sem a forrás, sem olasz fordítása nem került a tudományos világ látókörébe. Egy negyed évezreden keresztül lappangott, mivel a Marsili-gyűjteményről 1885-ben készült újabb katalógusban a kolligátum védlapján nem tüntették fel az összes benne található dokumentumot.¹⁶ Abrahamowicz 1969-ben a gyűjteményt laponként átvizsgálva fedezte fel újra, és a Bécs ostromának török forrásairól szóló, 1973-ban kiadott könyvében lengyelre fordítva tette közzé.¹⁷

¹³ Biblioteca Universitaria di Bologna. Manoscritti arabi. Turco 3311/2, fol. 13v–29v. A továbbiakban B-vel jelölve. A bolognai kézirat beszerzésében nyújtott segítségért Szemere Dittának tartozom köszönettel.

¹⁴ Talmann, *Elenchus Librorum*, 246–247.

¹⁵ Marsili, *Breve storia*. Reprintjét *Relazione dell' Assedio di Vienna fedelmente dall' idioma turco tradotta* címmel ld. Sorbelli, *Scritti inediti*, 127–165. Az 1709-es olasz nyelvű kiadás Veres Endre bolognai kutatásainak köszönhetően megvan Magyarországon is, az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében. Veres, A Marsili-centenáriumi kiadványok.

¹⁶ A katalógusban *Petit cahier contenant l'histoire des années 1048–1098* cím alatt szerepelt. Rosen, *Remarques sur les manuscrits orientaux*, 17.

¹⁷ Abrahamowicz, *Kara Mustafa pod Wiedniem*, 239–264.

A bécsi kézirat

Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban kutatva az 1689–1690-es béketárgyalások¹⁸ dokumentumai között találtam rá a forrás egy harmadik, mintegy nyolc főlíoni, anonim, oszmán-török kéziratára, amely ugyanúgy kezdődik, mint bolognai párja, viszont van címe: *Ahvâl-i muhâsara-i Beç* (*Bécs ostromának eseményei*).¹⁹ Előzetes, rövid ismertetést írtam róla, és részleteket közöltem belőle a Fodor Pált köszöntő kötetben.²⁰

Ekkor még nem volt kezemben a bolognai kézirat, ezért a sok áthúzás, helyesírási hiba miatt azt feltételeztem, hogy a bécsi csupán fogalmazvány, s a tisztázata került a Marsili-gyűjteménybe. Alaposabban megvizsgálva azonban olyan árulkodó jeleket találtam, amelyek kizárták korábbi feltételezésemet. Gyanút keltett, hogy a bécsi kéziratban a fejezetcímek alá vannak húzva, míg az oszmán forrásokban pont fordítva, a fejezetet a cím fölé tett vonallal vagy piros tintával emelik ki. Továbbá a 266v főlíó alján latin nyelvű bejegyzést találtam: *omissu[m]: içün*, azaz „kimaradt egy szó, az *içün*”. Mindezek alapján azt gondolom, hogy a bécsi kézirat nem más, mint a bolognairól a karlócai béketárgyalások idején Talman által készített másolat. Látszólag ellentmond ennek, hogy mint fentebb jeleztem, egy tíz évvel korábbi béketárgyalás dokumentumai között található, hiszen azon sem Marsili, sem Talman nem vett részt. Magyarázként szolgálhat, hogy a karlócai békekonferenciára a Habsburg küldöttség vezetőjének, Wolfgang Oettingen (1629–1708) grófnak a császári instrukciók szerint magával kellett vinnie a tíz évvel korábbi titkos tárgyalások iratait is,²¹ így kerülhetett közéljük az ostromról szóló beszámoló.

A kéziratok szerzője és keletkezésük időpontja

Tartalmi szempontból összehasonlítva mindhárom kézirat igen közel áll egymáshoz, a bécsi és a bolognai szövege között pedig értelemszerűen szó szerinti az egyezés, mindössze egy helyen találtam eltérést. Valójában tehát forráskritikai szempontból a párizsi és a bolognai kézirattal kell számolnunk, noha mind-

¹⁸ Anyaga feldolgozatlan. Jelentőségére Szita László tanulmánya hívta fel a figyelmet. A törököket a nagyharsányi vereség (1687) és Belgrád elvesztése (1688) kényszerítette tárgyalóasztalhoz. A titkos tárgyalások 1689. február 10-én kezdődtek, és 1690. július végéig tartottak. A Porta a háború előtti állapotok visszaállítását tekintette tárgyalási alapnak, míg a császár a *status quó*, ilyen feltételekkel eredmény nem születhetett. Szita, A karlócai béketárgyalások, 365–372.

¹⁹ *Ahvâl-i muhâsara-i Beç*. Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 154. 02.1689–04.1689., fol. 269v–261r (a kéziratban a főlíók számozása fordított, csökkenő sorrendet követ).

²⁰ Ivanics, A New-Old Source.

²¹ Szita, A karlócai béketárgyalások, 371.

kettő másolat, eredeti szövegvariánsukat nem ismerjük. Találtam azonban egy fogódzópontot, amely segíthet mind az eredeti forrás keletkezése időpontjának, mind szerzőjének meghatározásában. A már említett olasz és francia mellett ugyanis létezik még egy francia nyelvű fordítás, amely bevonható a vizsgálatba. Tartalmát tekintve hasonló a fenti kettőhöz, viszont velük ellentétben nem ismerjük azt a török nyelvű kéziratot, amelyről készült. Charles Colbert²² számára fordította le François Pétis de la Croix (1653–1713) orientalista, aki Nointel márki konstantinápolyi követségén szolgált titkárként.²³ Ennek ellenére de la Croix fordítása nem Nointel, hanem egy következő francia követ, Pierre de Girardin (1686–1689) feljegyzései között maradt fenn az 1685–1688. évi eseményeket tartalmazó kötetben.²⁴ Franciaország külügyi képviselője az oszmán fővárosban az európai értelmiségiek és az oszmán szellemi elit találkozóhelye volt.²⁵ Közéjük tartozott korának kiemelkedő történetírója, Hüszejn bin Dzsáfer, ismertebb nevén Hezáfén ('polihisztor') Hüszejn efendi is. Miként a követség több tagja, de la Croix is jó kapcsolatokat ápolt vele. Colbert számára készített fordításának hitelességét a következő befejező szavakkal támasztotta alá: „A bécsi hadjáratról szóló teljes beszámoló Usseni Effendi, a legjobb és legmegbízhatóbb török történész memoárjából származik.” (*Tout le récit de la guerre de Vienne, est tiré des mémoires d'Usseni Effendi, le meilleur et le plus sincère les historographes Turcs.*)²⁶

Miként már Wurm feltételezte, de la Croix megjegyzése nem hagy kétséget afelől, hogy *Usseni Effendi* nevében Hezáfén Hüszejn efendit kell látnunk.²⁷ Így a Bolognában őrzött kézirat Marsili által meg nem nevezett oszmán történetírójának is Hezáfent kell tartanunk, a szöveg elemzése pedig még további érveket szolgáltat ehhez. Bár erre közvetlen bizonyíték eddig nem került elő, Wurm nem zárta ki, hogy az ekkor már a hetvenes évei elején járó Hezáfén részt vett az 1683-as hadjáraton, így leírása az ostromról saját, szemtanúként megfogalmazott beszámolója lenne.²⁸ Ha Hezáfén valóban Kara Musztafa

²² Colbert, Croissy márkija (1625–1696) XIV. Lajos francia király (uralk. 1643–1715) külügyi államtitkára volt 1679 és 1696 között.

²³ Charles-Marie-François Olier, Nointel márkija 1670–1679 között állt a konstantinápolyi francia követség élén.

²⁴ *Journal de M. de Girardin.*

²⁵ Részletesen írt róla Wurm, *Der osmanische Historiker*, 122, passim.

²⁶ *Journal de M. de Girardin*, 639–640.

²⁷ Wurm, *Der osmanische Historiker*, 117–118. Javaslatát később Abrahamowicz és Kreutel is elfogadta.

²⁸ A korábbi szakirodalomban az életkoráról szereplő 1600–1678/1679-es adatok tévesek. Ld. Hezáfén Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân*, 7/25. jegyzet. Wurm az 1611/1612-es évet adta meg születési dátumául, halálát pedig 1691. szeptember 24-ére tette. Hezáfén bizonyíthatóan részt vett Kandia ostromában (1666–1669), nagy valószínűséggel elkísérte Köprülü Fázil Ahmed nagyvezírt (1661–1676) az 1672-es lengyelországi hadjáratra. Wurm, *Der osmanische Historiker*, 48, 74, 76, 83.

táborában tartózkodott, felmerülhet a kérdés, vajon nem éppen Marsili volt Bécs topográfiájáról való ismereteinek forrása?²⁹ Marsili 1682-ben lépett I. Lipót császár (uralk. 1658–1705) szolgálatába, és honfitársa, Enea Caprara tábornagy mellett részt vett a harcokban, de nagyon hamar, már július 2-án a Rába folyó gázlójánál átkelő tatárok fogságába esett.³⁰ A tatárok 18 tallérért eladták a temesvári Ahmed pasának. Jóllehet a pasa szolgálójaként Marsili az oszmán táborban tartózkodott, rabságba esésekor nem fedte fel valódi kilétét, így ki kell zárunk a lehetőségét annak, hogy egy véletlen találkozás esetén ismereteket adott volna át Hezárfennek Bécs váráról.³¹

Akár szemtanú volt Hezárfen, akár szemtanúk elbeszélése alapján írta meg az 1683-as hadjárat történetét és Bécs ostromát, munkája egyike az eseményekről készült legkorábbi forrásoknak. Szövege az 1680-as évek második felétől kezdve az oszmán elit köreiből már kézzel írtakra járt. Másolata – több változatban is – megvolt a konstantinápolyi francia követségen. Ez lehet a magyarázata a francia fordítások közötti eltéréseknek. De la Croix egy 1688 előtti, míg Latine tolmácsifjú 1731-es párizsi kézírata egy 1693 utáni változatról készülhetett, mivel benne IV. Mehmed szultánról (1642–1693) mint megboldogultról esik szó. Mivel a bevezetőben említett nyolc krónika nagy vonalakban hasonlóan írja le a hadjáratot, ezért az alábbiakban azokat a részmozzanatokot fogom megvizsgálni Hezárfen művének bolognai és párizsi kéziratában, amelyek a többi oszmán krónikához képest egyedi információkat tartalmaznak.

A hadjárat

Valamennyi oszmán forrás említi a hadjárat előzményeit, Köprüli Fázil Ahmed pasa és a Wesselényi-féle összeesküvésben halálra ítélt és Bécsben kivégzett magyar nemesek leszármazottainak tárgyalásait a Portának való meghódolásról. Ezekről Hezárfennek hiteles értesülései lehettek, mivel a pasa pártfogoltja volt,

²⁹ Hezárfen és Marsili jól ismerték egymást. Találkozásukra Isztambulban két alkalommal is sor kerülhetett: először 1679. október 23. és 1680. augusztus 22. között, mialatt Marsili a Velencei Köztársaság állandó követe, Pietro Civrani kíséretéhez csatlakozva Isztambulban tartózkodott; másodszer 1691-ben, amikor Marsilit a császár Sir William Hussey (1642–1691) angol követ titkáraként a törökök békeszándékának kipuhatolására a Portára küldte. F. Molnár, *Olasz hadi írók*, 74, 89. Ez utóbbi alkalommal jutott hozzá Hezárfennek Bécs ostromáról írt, később Bolognába, a Marsili-gyűjteménybe került kéziratához.

³⁰ A magyar nyelvű szakirodalomban elterjedt június 2. elírás eredménye lehet július 2. helyett. A török sereg Mavrokordatosz naplója szerint ugyanis június 2-án még csak Eszéknel állt; ld. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 72.

³¹ Amikor Kara Musztafa pasa elrendelte a táborban levő rabok leolását, Marsili megpróbált megszökni, de elfogták, és halálra ítélték. Egy boszniai testvérpár azonban megvásárolta, sebeit begyógyították, majd miután korábbi velencei pártfogójától, Pietro Civranitól a kétezer dukát (*due mila zecchini*) váltságdíj megérkezett, kilenc hónap rabság után kiszabadult. *Autobiografia*, 57–67.

s mint ilyen a közvetlen környezetéhez tartozott.³² Ugyanígy jól tájékozott lehetett a császár internunciusának, Caprarának a béke meghosszabbítása ügyében 1682 júniusától novemberéig folytatott portai tárgyalásainak hiábavalóságáról. A hadjárat kihirdetését jelentő hadijelvényt, a *túgot* ugyanis már 1682. augusztus 5-én kitzúzték a Boldogság Kapuja elé. Az eseményről csak a párizsi kézirat emlékezett meg (P fol. 5r, 7–8). A bolognai kéziratban az internuncius neve helyesen *Kaprara*, míg a párizsi kéziratban romlott, *Kabrar* alakban szerepelt.

A felvonulási útvonal

A felvonulást hatalmas esőzések és árvizek kísérték, amit a katonák rossz ómennek tartottak. Az ítéletidőről minden kortárs krónikás megemlékezett. A szultán Belgrádig jött a hadsereggel, 1094 dzsemáziül-evvel hónapjának hatodik napján (1683. május 3.) ért a városba, és a hadjárat végéig ott is maradt. A sereg a nagyvezír vezetésével június 2-án érkezett az eszéki hídhoz. Itt találkozott először Kara Musztafa pasa és Thököly Imre. Más forrásból nem ismert, hogy a nagyvezírral való eszéki tárgyalás során rokoni kapcsolataira hivatkozva Thököly azt kérte volna, hogy a Zrínyi-birtokok megkímélése érdekében ne Krajna irányából, a horvátok és Zrínyi területein keresztül vonuljon fel a török sereg.³³ A párizsi kéziratban Krajna helyett *Karintia* (قرنتلى Karantalik) áll, ami kizárható, hiszen itt nem voltak a Zrínyieknek birtokai, másrészt ez az útvonal óriási, logisztikailag nehezen járható kitérőt jelentett volna. Szintén egyedi információ kéziratunkban, hogy a janicsárok elöljárója (*kul kethüdâsi*) Thökölyt az eszéki híd egyik őrbódéjába állította, és erőfölényének tudatosítása céljából végignézte vele a török sereg átvonulását.³⁴

Tanácskozások

A hadjárat céljáról nyilvánvalóan többször is tanácskoztak. Eszéknél a nagyvezír és Thököly, Székesfehérvárott a nagyvezír és Murád Giráj kán (uralk. 1678–1683) tárgyalta meg a támadás fő irányát.³⁵ A párizsi kézirat (P fol. 7v, 7) szerint már Székesfehérvárott eldöntötték volna, hogy Bécs ellen indulnak.

³² Wurm, *Der osmanische Historiker*, 77–78.

³³ Thököly Imre 1682. június 15-én vette feleségül Zrínyi Ilonát s került rokoni kapcsolatba a Zrínyi családdal.

³⁴ Valószínűleg csak az elitcsapatok átvonulását nézették meg vele, hiszen az egész sereg átkelése több napig tartott. Az eszéki hídra ld. Molnár, *Török emlékek*; Moaçanin, *Cisr-i kebir-i Ösek*.

³⁵ A tatár sereg június 25-én érkezett Székesfehérvárra Murád Giráj kán vezetésével. *Vekayi name*, 67.

Jóllehet a szemtanú Mavrokordatosz és a Ceremóniamester naplójában is szerepel a székesfehérvári tanácskozás, de inkább csak a protokolláris oldalát írták le.³⁶ Kevésbé valószínű azonban, hogy már Székesfehérvárott döntés született volna, ugyanis a magyar viszonyokat jól ismerő budai beglerbég, Ibrahim pasa csak 1683. július 1-jén, Győrnél csatlakozott a nagyúri sereghez.³⁷ A végső döntést, Bécs ostromát a nagyvezír ezért nagy valószínűséggel a Győr alatti táborban hozta meg, a tanácskozáson részt vevő Ibrahim budai pasa, a tatár kán és a korábbi defterdár, Ahmed javaslatával szembemelve.³⁸

Bécs ostroma

A muszlim sereg július közepén kezdte meg Bécs 63 napon keresztül tartó kivásztását, amelyről Hezáfren igen alapos leírást adott. Ő az egyetlen török krónikás, aki helyismerettel rendelkezett az ostromlott városról. A harcok leírásakor a bolognai kézirat említi a bécsi vár kapuit: Kärntnertor (*Kårdîn*), Burgtor (*Bûregd*), Schottentor (*Sakusa* <olasz *scuzza* 'skót'). Továbbá tudja a várparancsnok, Ernst Rüdiger von Starhemberg (*Eşdürun Berg*)³⁹ és a keresztény csapatok fővezére, Lotaringiai Károly (*Karâlû Lôzînâ*)⁴⁰ még torzult alakban is felismerhető nevét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Kärntnertornál Bécs első, 1529-es ostromakor folytak harcok, 1683-ban nem itt, hanem a Löbl bástyánál támadtak a törökök, erről viszont Hezáfren nem ír. A párizsi kézirat csak von Starhemberget (*Eşdürunke*) és a Burgtort (*Bereked*) ismeri, emellett egy „váradi kapu”-t (*Varadîn kapusî*) is említ, ilyen nevű kapuja azonban Bécsnek nem volt.⁴¹

Hezáfren tudott arról, hogy von Starhemberg a várárok aljába egy hadmérnök tanácsára szóróaknákat készíttetett, amelyet rögvest, amint a muszlimok

³⁶ *Vekayi' name*, 66–68; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 77–79. Az ostromról született legutóbbi török hadtörténeti munka Székesfehérvár mellett foglalt állást. Şakul, *II. Viyana kuşatması*, 171–174.

³⁷ Az albán (*arnaut*) származású vezír, Arnaut Uzun Ibrahim pasa háromszor, 1670. október 30.–1672. február 2., 1673. április 17.–1675. június 14. és 1677. október első harmada–1683. szeptember 14. között töltötte be a tisztséget. Gévyay, *A' budai pasák*, 90.

³⁸ Ahmed defterdáról ld. Dávid, *Egy eladósodott defterdár*.

³⁹ Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf (1638–1701) 1680-tól Bécs városparancsnoka, az 1683-as török ostrom idején pedig védőinek parancsnoka volt. Katonai pályafutása: 1675. december 23. *Feldmarschallleutnant* 'altábornagy'; 1682. július 28. *Generalfeldzeugmeister* 'tábor-szernagy'; az ostrom után 1683. szeptember 19. *Feldmarschall* 'tábornagy'. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale*, 96.

⁴⁰ Lotaringiai Károly herceg (1643–1690) 1663-ban lépett I. Lipót császár szolgálatába, részt vett a szentgotthárdi csatában. 1670. április 4. *General der Kavallerie* 'lovassági tábornok'; 1675. december 18. *Feldmarschall* 'tábornagy'; 1680. október 19. ismét lovassági tábornok. Bécs ostroma idején és az azt követő felszabadító háborúban a császári csapatok tábornagya. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale*, 59.

⁴¹ P 13r 1, 7. Varadín Pétervárad török neve volt.

a várarokba értek, felrobbantottak, különösen nagy veszteséget okozva az ellen-ségnek.⁴² Értesülése volt arról is, hogy amikor sábán hónap tizennyolcadik nap-jának (1683. augusztus 12.) estéjén a törökök megrohmozták a Sakusa kapu (Schottentor) és az erőd között található paliszádot, a védők főkapitánya egy nyílveszőtől megsérült az arcán.⁴³ Hadászati szempontból viszont igen való-színűtlen Hezárfen állítása, miszerint von Starhemberg a magas házakat földdel töltette volna fel, hogy tetejükre ágyúkat telepítsen, és onnan lövesse a törökö-ket. Feltehetően messziről úgy látszott, mintha a sáncokon felállított ágyúk a velük egy magasságban lévő házakról lőnének.

A nagyúri táborban lévő rabok sorsát Hezárfen szintén ismerte. Kara Musz-tafa pasa, miután beszedte a kincstár számára a portyákról a táborba hurcolt rabok után a kincstárnak járó ötödöt (*pençik*), mintegy 80 000 gurust, az összes rab férfit lemészároltatta, holttesteiket szekerekkel a Dunába hordatta. Tettével komoly kárt okozott saját katonáinak, hiszen a későbbi váltságdíj reményében azok vették meg a rabokat, akik az ostromárkokban harcoltak, és így kimaradtak a portyákból. Döntésének feltehetően az élelmiszerhiány volt az oka, az ostrom elhúzódása miatt ugyanis a táborban éhínség tört ki.

⁴² A bécsi és a bolognai kéziratban *kazan* (قران) 'üst, kazán'. A párizsi kéziratban *firun* (فرون) 'kemence, sütő'. Talman a *fornelli* 'kemence' szóval fordította olaszra (Sorbelli, *Scritti inediti*, 148). Korábbi feltételezésem, miszerint szárazárok aljára épített, fedett védőmű (*caponier*) len-ne, tévesnek bizonyult. A franciául *fougade*, olaszul *fornello* nevű szóróaknáról vagy más néven aknakemencéről van szó, amely egy ferdén vagy merőlegesen földbe ástott, változó méretű lyuk, akna; aljába lőport helyeznek, homokzsákokkal lefojtják, fölé köveket, vasdarabokat, üvegtörme-léket tesznek, majd az egészet lazán befedik földdel; amikor a támadók föléje érnek, berobbantják alattuk. Grassi, *Dizionario militare*, 153–154. Hadászati és várépítészeti kérdésekben mindig szá-míthattam Domokos György tanácsaira, amit ezúton köszönök. Az alábbiakban a tőle származó információkra „DGy” rövidítéssel utalok.

⁴³ A paliszád két sorban felállított cölöpökből vagy karókból álló, földdel feltöltött védőmű, főleg leomlott várfalak kijávitására használták. Bécs városparancsnokának, Rüdiger Starhembergnek az unokaöccse, Guido Starhemberg valóban megsérült egy nyílveszőtől, de nem az arcán, hanem a vállán, és nem ekkor, hanem három évvel később, Buda ostrománál. A nyílhegy ma ereklyeként ki van állítva a bécsi Heeresgeschichtliches Museumban: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Pfeilspitze_und_Knauf_Marschallstab_Guidobald_von_Starhemberg_im_HGM.jpg (2026. február 28.). III. János György szász választófejedelem (1647–1691) volt az, akinek az arcát a kahlenbergi csata során egy nyílvesző átfúrta; ld. Barker, *Double Eagle*, 325. Hezárfen törté-netében feltehetően e két személy alakja mosódott egybe. A párizsi kézirat nem említi az eseményt.

Bisamberg⁴⁴

Miközben folyt az ostrom, a Duna bal partján Kör Hüszejn pasa⁴⁵ és Thököly a felvidéki várakat támadta. Miután Léva és Nyitra török kézre került, Pozsony ellen vonultak. A királyi székhely felmentésére Lotaringiai Károlyt jelölték ki. A keresztény sereg közeledtére Kör Hüszejn pasa felhagyott az ostrommal. Ramazán hónap harmadik napján (1683. augusztus 26.) a két hadtest Bisambergnél összecsapott egymással. A törökök menekülni kényszerültek, de későn vették észre, hogy a keresztények elvágták a hidat, így jobb híján a vízbe vetették magukat. Kör Hüszejn pasa sok katonával együtt a Dunába fulladt, többeket úszás közben a keresztény sereg mesterlövészei küldtek a halálba. Az oszmán krónikák általánosságban szólnak az ütközetről. A másik két szemtanú közül a Ceremóniamester nem tud a megrongált hídról, szerinte vesztük Allah rendelése volt, míg Mavrokordatosz, aki Kreutel szerint a naplójában szerette elkerülni a kényes témákat, nem is említi az eseményt.⁴⁶ Hezáfén viszont nemcsak részletesen tudósít, de az oszmán történetírók között egyedülként elismeri, hogy ez volt az első veresége a törököknek a hadjárat idején.

Tulln

A szeptember 5–7. közötti néhány nap döntő jelentőségű volt a hadjárat történetében. Ekkor kelt át a Dunán Tullnnál a lengyel király, Jan Sobieski (uralk. 1674–1696) által vezetett felmentő sereg, és egyesült a birodalmi és császári csapatokkal. Feltűnő, hogy mind a Ceremóniamester, mind Mavrokordatosz naplójából éppen az ezekre a napokra vonatkozó bejegyzések hiányoznak. Nehezen hihető, hogy ne tudtak volna arról, ami akkor itt történt. Éppen ezért döntő fontosságú Hezáfén leírása az e napok körüli eseményekről.

A török történeti emlékezetet a mai napig az a szilárd meggyőződés uralja, hogy a tatárok árulása (*ihânet*) vezetett Bécs balul végződő ostromához, mivel Murád Giráj kán ellenállás nélkül engedte átkelni a lengyel felmentő sereget. Még a legfrissebb török hadtörténeti munka is ezt a felfogást képviseli.⁴⁷ A tatárokat árulással vádoló történet Szilahdár Findiklili Mehmed aga krónikájából származik. A török történetírás a szemtanúk között tartja őt számon, jóllehet mindvégig Belgrádban tartózkodott IV. Mehmed szultán (uralk. 1648–1687)

⁴⁴ Bisamberg mezőváros Alsó-Ausztria Korneuburgi járásában, Béctől északnyugatra, a Duna bal partján.

⁴⁵ Abaza Kör Hüszejn pasa a birodalom területén különböző helyeken teljesített szolgálatot. 1683. július 7-én nevezték ki egri beglerbégné, augusztus 24-én, más források szerint 26-án a Dunába fulladt. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 268, 355.

⁴⁶ *Vekayi' name*, 111; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 171.

⁴⁷ Şakul, *II. Viyana kuşatması*, 373.

udvarával.⁴⁸ Elbeszélése szerint Murád Giráj kán a lován ülve, egy magaslatról közönnnyel, sőt kárörömmel nézte, hogyan kelnek át Tullnnál a keresztény csapatok. Meg tudta volna akadályozni, de a tatárokat ért sérelmek miatt nem tette, bár tudta, hogy ezzel árulást követ el – írta 1695-ben keletkezett krónikájában.⁴⁹ A Szilahdárnál található történet hitelét erősen megkérdőjelezi, hogy a hadjárat egyetlen más oszmán történetírója sem ismeri Murád Giráj tullni „árulását”, még utalás szintjén sem említik (kivéve természetesen azokat, akik Szilahdárt másolták). A Hezârfen munkájáról készült kéziratmásolatok és fordítások mindegyike szintén ellentmond Szilahdárnak. Kara Musztafa pasa nagyvezír a díjârbekiri beglerbéget, Kara Mehemed pasát – és nem Murád Giráj kánt, miként Szilahdár vélte – küldte ki egy csapat katonával a lengyel király felmentő serege ellen. „Mehemed pasa, amikor odaért, látta, hogy a hitetlenek oly sokan vannak, hogy semmilyen módon nem lehetséges szembeszállni velük és az útjukat elvágni. Ezzel visszament, és hírt adott róla a nagyvezírnek.”⁵⁰

Ismeretes, hogy egy-egy hadjárat során a török sereg és a tatár segédcsapatok között mindig volt ellenségeskedés. A törökök nem tartották sokra a kisebb harci értékkel rendelkező tatárokat, mégsem nélkülözhatték támogatásukat a felderítés, a logisztika és a pszichikai hadviselés terén. Szilahdár, ismervé a török katonai vezetők ellenszenvét a tatárok iránt, kreált egy olyan történetet, amelyben Murád Girájt árulónak, és a vereség okozójának tüntethette fel. Tatár oldalról viszont Kara Musztafa pasát hibáztatták a török sereget ért katasztrófáért, és a kánnal szembeni sértő szavait hozták fel annak a hadszíntérről való idő előtti távozása magyarázatáért.⁵¹ Kétségtelen azonban, hogy a hadjárat teljes vezérkarát, beleértve a tatár vezetőket is, felelősség terheli a vereségért.

⁴⁸ Fiatal korától kezdve a szultáni palota belső szolgálatában (*Enderûn*) állt, különböző tiszt-ségeket töltött be. 1679-ben a szultán személyes ruhatárának gondozója lett, ebben a minőségben kísérte el urát az 1683-as hadjáratra. Szilahdár melléknevét az után kapta, hogy III. Ahmed (uralk. 1703–1730) szultán 1703-ban a fegyverhordozójává (*silahdâr*) nevezte ki. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 24–29, 213.

⁴⁹ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, 875.

⁵⁰ *Diyârbekîr vâlisi Kara Mehemed paşayı bir mikdâr ‘asker ile mukâbeleye gönderüb Mehemed paşa varub gördi ki bir vech-ile gelen küffâra kesret ve vâfîret cihet-ile mukâbil ve sedd-i râh mümkün olmamağla gelüb vezîr-i a’zama haber verdi* (B 23r, 15–23v, 2). *Diyârbekîr vâlisi Kara Mehemed Paşa bir mikdâr ‘asker ile mukâbeleye gönderildi Mehemed Paşa gördi ki gelen küffâr-i hâksârün kesreti cihetiyle bir vech ile mukâbil ve sedd-i râh olmağâ inkân yok gelüb haber verdi* (P 17v, 4–7). *Le G[rand] Visir se contenta de l’envoier reconnoitre par Kara Mehemed Pacha qui raporta que le nombre étoit si grand qu’il étoit impossible de leur resister. Journal de M. de Girardin*, 634.

⁵¹ *Târîh-i Mehmed Giray*, 5–6. Mehmed Giráj nem vett részt a hadjáraton, az 1703-ban róla írt történeti műben kimutathatók a Szilahdártól és a Ceremóniamestertől átvett részletek. Kreutel sommás ítélete szerint a munka nem annyira a tényleges eseményeket, mint inkább az 1683-as háborús évről kialakult tatár közvéleményt tükrözi. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 40.

Kahlenberg

Két nappal a döntő csata előtt a nagyvezír tanácskozást tartott, amelyről Szilahdár és Hezárfen egymásnak ellentmondóan emlékezett meg.⁵² Szilahdár úgy tudta, hogy a tanácskozás résztvevői egyhangúlag döntöttek arról, hogy a janicsárok maradjanak az ostromárkokban, az összes pasa pedig katonáikkal és tartományuk lovasságával vegye fel a harcot, így ha az ellenséget visszaverik, a vár biztosan a kezükre jut.⁵³ Hezárfen szerint a tanácskozáson részt vevő Ibrahim budai pasa, Musztafa janicsár aga és Kara Mehemmed ellenben úgy vélte, hogy az lenne helyes, ha a nagyvezír a janicsárokat kivonná az ostromárkokból, sáncot ásatna velük, és ott állítaná őket hadrendbe az ellenséggel szemben, a janicsárok és az ágyúk ösztüze után pedig lovassági roham indulna. A nagyvezír azonban elutasította a tanácskozáson részt vevők javaslatát, mivel nem vállaltak kezességet azért, hogy a janicsárok visszatérnek majd az árkokba, és folytatják az ostromot.

A visszavonulás

A vereség után Kara Musztafa pasa Győr alatt rendezte sorait. Kivégeztette Ibrahim budai pasát, akinek hadoszlopa elsőként futamodott meg a kahlenbergi csatából. Budára érve a nagyvezír szeptember 22-én dívánt tartott, amelyre a kánt is meghívta. Egyedül Hezárfennél találjuk meg azt a bejegyzést, miszerint Murád Giráj nemcsak hogy nem fogadta el Kara Musztafa pasa meghívását a tanácskozásra, de visszautasította a szultán által a számára küldött ajándékot is, mondván: „Milyen érdemeket szereztünk mi ezen a hadjáraton, hogy kard és díszkaftán járna nekünk? Nem kell a kard és a kaftán! Mi gyászruhát öltöttünk [magunkra].”⁵⁴ A kán önkritikus, ugyanakkor nagy önbizalomról tanúskodó megjegyzése mögött belpolitikájának új irányát sejthetjük. Tisztában volt a mulasztásával. Idő előtt és önhatalmúlag hagyta el a hadszínteret, de nem elsőként, hanem csak miután a jobbszárny már összeomlott. Jobban ismerte a lengyelek harci erejét, mint bárki más a táborban. Saját seregének megkímélésében és a megszerzett zsákmány hazavitelében volt érdekelt, hiszen a tatárok nem

⁵² Mavrokordatosz nem szól a szeptember 7–10. közötti eseményekről.

⁵³ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, 873–874. A Ceremóniamesternél a döntő csata előtti napok (szeptember 5–7.) történései hiányoznak, ezért a német fordításban Kreutel – zárójelbe téve – Szilahdártól vette át ezeket a részeket. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 107–108, 184.

⁵⁴ B 26v, 2–3; P 22r, 12. Murád Giráj hatalmának megerősítése és a muszlim jogi intézményektől való függetlenítése érdekében a *saría* törvénykezés helyett vissza kívánt térni a török szokásjoghhoz, a *töré*hez, és kizárólagosan annak alapján működő bíróságot hozott létre. Reformja rövid életűnek bizonyult, és nem játszott szerepet leváltásában. Królikowska-Jedlińska, *Law and Division of Power*, 42–44.

kaptak zsoldot, a zsákmányból éltek. Joggal vetette szemére az anonim Ceremóniamester, hogy ilyet korábban egyetlen tatár kántól sem tapasztaltak.⁵⁵ De olyan is ritkán esett meg, hogy egy nagyvezír hadjárat idején váltsón le egy regnáló kánt. Mavrokordatosz a naplójában szeptember 29-ére tette az eseményt, amikor Budán Kara Musztafa pasa megfosztotta tisztségétől Murád Girájt, és helyére Hadzsi Girájt nevezte ki kánnak.⁵⁶ A hírre Murád Giráj titokban, sietve elhagyta a tábor. Dzsánkurtaránnál (Adony) érte utol portai ügyvivője, és biztosította, hogy élete nincs veszélyben.⁵⁷ Valószínűbb ezért, hogy Murád Giráj kán leváltására és Hadzsi Giráj hivatalos kinevezésére októberben, a pétervárad (Varadin) erőddel szembeni táborban került sor, amint ezt Halim Giráj tatár krónikájában (1811) megjegyezte.⁵⁸

A vereség okai

Az oszmán történetírók közül egyedül Hezárfen állította, hogy a hadieseményekről és a vereségről a hadjárat prominensei, valamint a leváltott kán, Murád Giráj is levélben számoltak be a szultánnak. Ezeket nem ismerjük, viszont a hadjárat krónikásai fontosnak tartották kielemezni a Bécs alatt történeteket. Komoly intelmek (*nasihat*) születtek; külön tanulmányt érdemelne ebből a szempontból mind a nyolc török krónikát megvizsgálni. Ezek általános véleménye, hogy az összeomlás azért következett be, mert hálátlanok voltak, a saját erejükben, eszükben és nem Allahban bíztak. A Ceremóniamester és Hezárfen elemzése a vereségről azonban túlmutat ezen a sztereotípián. Nemcsak az okokat sorolják fel, de arra is javaslatot tesznek, mit kellett volna tenni a kudarc elkerüléséhez. A Ceremóniamesternek a szeptember 14-ei naplóbejegyzéshez csatolt, a hibákat négy pontban összefoglaló exkurzusáról még nem született komoly tanulmány. Egyedül Kreutel vélte úgy, hogy bizonyosan később került a naplóba, sőt szerzőségét is megkérdőjelezte, de végül nem fejtette ki véleményét.⁵⁹

⁵⁵ Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 194.

⁵⁶ Mehmed Giráj krónikája szerint a nagyvezír egy héten át kerestette, kit nevezhetne ki Murád Giráj helyett kánnak, mivel a jelen lévő Giráj családtagok közül senki sem akarta elvállalni a tisztséget. Végül azért esett a választása Hadzsi Girájra, mert megmentette a próféta zászlaját, amikor a lengyelek éppen meg akarták szerezni. A történet hitelessége erősen megkérdőjelezhető, mivel egyetlen más forrás sem említi. *Târih-i Mehmed Giray*, 6–7. Hadzsi Girájt egy hirtelenjében előteremtett cobolyprémes kaftánnal és egy ezüsttel hímzett nyíl- és íjtegezzel iktatták be kánnak. *Kara Mustafas Feldzug*, 92. A krími kánok kinevezésükkor legtöbbször cobolyprémmel bélelt kaftánt, zászlót, ékköves tollforgót, tegezt és felszerszámozott lovat, valamint változó mennyiségű pénzüsszeget kaptak. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/2. 26.

⁵⁷ Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 92.

⁵⁸ Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân*, 71 (51r, 2).

⁵⁹ *Vekayi' name*, 124–127; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 19, 194–199.

Hezârfen „Jótanács” fejezete, mint címe is mutatja, tanácsokat sorolt fel a hadjárat esetén előforduló veszélyes helyzetek megoldására. Bőven merített egy korábbi, az oszmán állam szervezeti felépítéséről írt saját munkájából, hol szó szerint, hol csak nagy vonalakban.⁶⁰ Az oszmán történetíró inkább a vereség személyes okait emelte ki, és a nagyvezír jellemhibáit, pénzsóvárságát, kapzsiságát, gögjét és konokságát hangsúlyozta. Nála a legerősebb Kara Musztafa pasa negatív megítélése. Ebben egészen odáig ment el, hogy „hit nélküli”-nek (*bî-dîn*) nevezte a nagyvezírt, akiből hiányzott Istennek és az ő akaratának való alárendelődés tulajdonsága.

Kara Musztafa pasa halála

Kara Musztafa pasa kivégzésének történetét a Ceremóniamester feljegyzése örökítette meg. A szultántól a kapuőrök előljárója, Ahmed aga és a csaszok vezetője, Mehmed aga kapta a parancsot, hogy a téli szállásra, Belgrádba visszavonult nagyvezírtől a kegyvesztettség jeleként vegyék el a nagyúri pecsétet, hozzák Edirnébe a próféta zászlaját és a Kába kulcsát. December 25-én a nagyvezírt a déli imához való készülődés közben lepték meg. Megvárták, amíg imáját befejezi. A nagyvezír nem ellenkezett, letette kaftánját és turbánját, szakállát felemelve nyakát nyújtotta a hóhéroknek, akik a selyemzsinórt kétszer-háromszor megrántva megfojtották. Testét megmosták, lepelbe tekerték és koporsóba tették. Ekkor a hóhér levágta a fejét. A testét helyben, a mecset udvarában földelték el, a fejét Edirnébe vitték, és ott temették el.⁶¹

A Ceremóniamester részletes leírásához képest mind a bolognai, mind a párizsi kézirat igen szűkszavúan nyilatkozik Kara Musztafa pasa haláláról. A kivégzés körülményeit meg sem említik, mindössze annyit állítanak, hogy a nagyvezír levágott fejét Edirnébe, a szultán elé vitték.⁶² Nehezen érthető, miért hagyták ki a kézirat másolói ezt a fontos részletet a hadjárat leírásából, annál is inkább, mert Hezârfen eredeti szövegében benne kellett lennie. Bizonyítékként szolgálhat erre, hogy a legkorábbi, de la Croix által készített és fentebb már említett francia fordítás, amelynek török kéziratát nem ismerjük, rövidebben

⁶⁰ Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü 'l-beyân*, 174–175, 185.

⁶¹ *Vekâyi 'name*, 169–170; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 200–201.

⁶² Törzséről levágott koponyájának sorsát legendák övezik. Röviden összefoglalva: amikor 1688. szeptember 6-án a császári seregek elfoglalták Belgrádot, felnyitották a nagyvezír sírját, koponyáját kivették, a jezsuiták kezébe került, akik átadták Kollonics Lipót (Leopold Karl von Kollonitsch, 1631–1707) bíborosnak. Kollonics a koponyát a bécsi fegyvertárnak ajándékozta, onnan a Bécsi Városi Történeti Múzeumba került, ahol 1975-ig ki volt állítva. 2006-ban kegyeletből eltemették. A fenti török hagyomány szerint azonban a fejét Edirnébe vitték, és ott temették el. Más források szerint csak a koponyájáról lehúzott és kitömött fejbőrét mutatták be a szultánnak. Részletesen tárgyalta mindezt Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 291–315.

ugyan, de lényegében azonos módon írta le az eseményt. Hitelességét az is megerősíti, hogy de la Croix egy szemtanú, a nagyvezír belső szolgálatához tartozó személy (*içoğlan*) elmondása alapján értesült róla.⁶³

Konklúzió

Hezârfen az 1683-as hadjáratnak és Bécs második ostromának a leírását feltehetően a *Tenkih-i tevârih-i müllük* (*A királyok történeteinek letisztázása*) című világtörténeti munkája folytatásának szánta. Autográf kézírata eddig nem került elő. A tanulmányban tárgyalt bolognai és párizsi kézirat valószínűleg közvetve és egymástól függetlenül, de végső soron ugyanerre az eredeti szövegre megy vissza. Másolatokban terjedő kézírataiból egyes események kimaradhattak, vagy ellenkezőleg, újabbakkal egészülhettek ki; a benne szereplő személy- és helynevek, dátumok változhattak. Közvetett bizonyítékok alapján azonban nem kétséges, hogy a szerző valóban korának kiemelkedő történetírója, Hezârfen Hüszejn efendi volt. Ezek a következők: 1. a török történetíró és az olasz hadmérnök személyes kapcsolata, melynek révén Marsili hozzájutott Hezârfen kéziratához; 2. Hezârfen világtörténeti témájú munkája Köprülü Fâzil Ahmed pasa 1672-es lengyelországi hadjáratával fejeződik be. A Marsili-gyűjteményben található kézirat első része megegyezik ennek szövegével, míg a második rész már a bécsi hadjárat leírását tartalmazza, ami azt mutatja, hogy Hezârfen ezzel szerette volna folytatni történeti munkáját, de halála megakadályozta benne; 3. a bolognai kéziratban található, Hezârfen korábbi munkáiból beillesztett részletek; és végül 4. de la Croix megjegyzése, miszerint fordítása Usseni Effendi, azaz Hezârfen Hüszejn memoárjáról készült.

A Ceremóniamester és Mavrokordatosz naplója mellett a Hezârfen eredeti szövegéről készült kéziratmásolatok jelentik a legkorábbi beszámolókat a hadieseményekről, ezért is használtam együtt e három szerző munkáit. A későbbi oszmán történetírók már csak kevéssel egészítették ki a sokszor szó szerint tőlük átvett történeteket. Jóllehet a Ceremóniamester és Mavrokordatosz személyesen jelen voltak, nem vettek közvetlenül részt a harcokban, a hadjáratra való felvonulást, a kahlenbergi csatát és a visszavonulást írták le, az ostromról inkább csak általánosságokban szóltak. Hezârfen viszont sok eredeti részlettel és konkrét adatokkal gazdagította az ostromra vonatkozó ismereteinket. Ilyen például Thököly befolyása a török sereg felvonulási útvonalára; a várakba telepített hadieszköz, a szóróakna működésének leírása; a rabok után a kincstárnak járó ötdöböl származó bevétel; a táborban tartózkodó rabok kivégzése;

⁶³ *J'ai appris les circonstances de la mort du Visir d'un dièses Itschoghians témoin oculaire. Journal de M. de Girardin, 639–640. Az içoğlan jelentése 'belső szolga'.*

a tatár kán szerepének megítélése; jelentések írása a hadjárat után.⁶⁴ Kreutel, aki Abrahamowicztól kapta meg a bolognai kézirat fényképmásolatát, sommásan így összegezte róla a véleményét: „Ez a történet egy viszonylag elfogadható és tartalmilag mindenképp a leginkább kiegyensúlyozott oszmán szemszögű leírása az 1683-as háborús évről.”⁶⁵ Szövegének alább következő fordításával és magyarázatával válik teljessé Bécs második ostroma oszmán nyelvű forrásainak korpusza.

Technikai megjegyzések a szövegközléssel kapcsolatban

Mivel az oszmán-török három nyelv (arab, perzsa és török) kimeríthetetlen szóincselével rendelkezik, képes ugyanazt a gondolatsort jelentésváltozás nélkül többféleképpen kifejezni. Ezért a kéziratokban a nyelvi változatokban meglévő különbségeket nem vettem figyelembe a fordításnál, a hely- és személynevekben, dátumokban mutatkozóakat azonban igen. Ez utóbbiakat – ha csak néhány nap eltérésről volt szó – nem javítottam ki.

A fordítás alapja a bolognai kézirat. A címek itt piros tintával vannak kiemelve, amit vastag betűvel jelöltem. A dőlt betűvel szedett részek (a török szavak és tulajdonnevek kivételével) kiegészítések a párizsi kéziratból. Szögletes zárójelbe tettem saját szövegbetoldásaimat, a kapcsos zárójel azt jelzi, hogy a másik kéziratban szövegváltozat található, amelyet a lábjegyzetben hozok.

⁶⁴ Nem a hadjárattal kapcsolatos, de fontos adat, hogy Hezárfa a szultán édesanyjának halálát okozó betegség nevét is meg tudta adni, míg a többi oszmán krónikában csak a betegség tényét említik meg.

⁶⁵ „Diese Geschichte ist eine verhältnismässig passable und jedenfalls die inhaltlich best ausgewogene osmanische Darstellung des Kriegsjahres 1683.” Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 35.

FÜGGELÉK

*Az 1683. évi hadjárat leírása a bolognai Marsili-gyűjtemény kézírata alapján*⁶⁶

[Bécs ostromának eseményei]⁶⁷

[B 13v] A könyörületes és irgalmas Allah nevében! A kegyes Proféta és tiszteletre méltó barát – Isten áldása legyen rajta és követőin! – költözésének [10]74 évében⁶⁸ a megboldogult nagyvezír és kegyes szerdár, a nagyra becsült Ahmed pasa Újvár várát elfoglalta, a németekkel és a magyarokkal 20 évre békét kötött.⁶⁹ Miután a [német] követtel a Portára jött, [10]77-ben a Kréta [elleni hadjárat] fővezére lett.⁷⁰ Mialatt [10]79-ben Kandia várát ostromolta, a földkerekség padisahja, Mehemmed szultán öfelsége az említett vezírnék segítségét, pénzt és hadifelszerelést [küldött], ő maga pedig azért, hogy a győzedelmes katonáknak erőt és kitartást adjon, Jenischirben táborozott le.⁷¹

A német⁷² elleni lázadás oka A német király, akit császár (*çasar*) címmel illetnek,⁷³ azon túl, hogy a magyar népből a Zrínyi-fiakat, a Batthyány-fiakat, Thökölyt és a hozzájuk hasonló főurakat megöl[et]te, katonáikat pedig alattvalóivá tette, különféle kegyetlenségeket [követett el], családjaikra támadt, és ellenük fordult.⁷⁴ Mivel a magya-

⁶⁶ A fordítás első változata témavezetésem mellett a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékén Böngyik Ádám MA szakdolgozataként (2020) készült el az *Ahvâl-i Muhâsara-i Beç* című, Bécsben őrzött kéziratmásolat alapján. A fordítás egyes, nehezen értelmezhető részeihez nyújtott segítségéért Dávid Gézátt illetli köszönet.

⁶⁷ A címet a bécsi kéziratból vettem át.

⁶⁸ A bécsi és a bolognai kéziratban téves az évszám: 1064 (1653. november 22.–1654. november 10.). Érsekújvár ostroma 1663. augusztus 17. és szeptember 26. között zajlott, helyesen tehát az 1074. évről van szó (1663. augusztus 5.–1664. július 25.).

⁶⁹ Utalás Köprüli Fázil Ahmed pasa nagyvezírré, 1663-as (érsek)újvári hadjáratára, illetve a szentgotthárdi vereség után Vasvárnál 1664. augusztus 10-én kötött, húsz évre szóló békére. Tóth, *A vasvári békekötésig; A szentgotthárdi csata*.

⁷⁰ A Habsburg követséget, élén Walter Graf von Leslie (1606–1667) nagykövettel, a nagyvezír környezetéhez tartozó Haszán aga kísérte Edirmébe. A követség fogadására ld. Kolçak, Walter Leslie Habsburg-követ. A szultán 1076. zilkáde 11-én, azaz 1666. május 15-én nevezte ki Ahmed pasa nagyvezírt a Kréta elleni háború főparancsnokának. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/1. 414.

⁷¹ A harci morál emelésére 1668 márciusának végén IV. Mehmed szultán (1648–1687) Thesszáliába, a Tirhalai szandzsák központjába, Jenischirbe (ma Larissa, Görögország) ment. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/1. 416.

⁷² A török szövegben a *nemcse* (*nemçe*) szó áll minden esetben, amikor a Habsburg Birodalmat vagy annak uralkodóit akarták megnevezni. A korabeli magyar nyelv is ebben az értelemben használta a szót; ld. Pázmány Péter híres mondását: „gallérink alá pökik a német”. A szó szláv eredetű, jelentése ’aki nem tud (szlávul) beszélni, néma, idegen’.

⁷³ Köhbach, Çasar vagy imperator?

⁷⁴ Utalás a Wesselényi-összeesküvésre (1666–1671) és a végvári katonaság 1672. évi feloszlására. Mint ismeretes, a rendi szervezkedésnek indult mozgalomban Wesselényi Ferenc nádor, Zrínyi Péter horvát bán, Nádasdy Ferenc országbíró, Frangepán Ferenc Kristóf és I. Rákóczi

rok nem tudtak ellenállni ennek [az erőszaknak], színleg meghódoltak a németnek, de szívük mélyén végtelen ellenségeskedést tápláltak [vele szemben]. Egészen addig, amíg az említett meggyilkoltaknak a fiai elő nem álltak, és a maguk fajta családokat összegyűjtve tanácskozni nem kezdtek. „Meddig tőrjünk mi ennek a németnek a kegyetlenségét és árulását, meddig leszünk hatalma alatt álló legyőzöttek, és méltóságunk megsértésével kegyvesztettek? Hála Istennek, az Oszmán-ház padisahja régóta a magyarok [14r] jóakarója, Erdély királya, János (Yanos)⁷⁵ Szülejmán szultán udvarához menekült, birtoka és országa örökre fiai és leszármazottai kezén maradt. Vajon nem az-e a legjobb nekünk, ha mi is ösünket követjük, ama erős udvarra támaszkodva ellenségünkön bosszút állunk, s azáltal, hogy szultáni védelme alá kerülünk, vagyonunkat és családunkat a németek hitszegésétől megszabadítjuk?” Ebben megegyeztek, s azt mondták: „Emberünkkel elküldjük kérvényünket, miszerint a boldogságos Portánál [keresünk] menedéket, hódolásunkat megjelentjük, a padisah őfelsége barátainak barátja, ellenségeinek ellensége leszünk, Fényes Portájának szolgálatát elfogadjuk, és azzal, hogy védelme alá húzódunk, régi ellenségünkre, a német gyaurokra, akiknek uralma alatt kényszerűségből állunk, kardot rántunk, s megígérjük, hogy az iszlám padisahjának szívvel-lélekkel szolgálunk. Ezután a birtokunkban lévő tartományokat és falvakat az Oszmán Birodalom határain belül fogjuk tartani.” Azokban a napokban a nagyúri kengyel *kajmakámjához*,⁷⁶ Merzifoni Musztafa pasához levelet küldtek, és így szóltak: „Miután a leveleinkből és oda küldött embereinktől valós helyzetünkről meggyőződött, kérjük, hogy jelentse a boldogságos Portának.” Az említett *kajmakám* pedig jelentette *Köprülizáde* Ahmed pasa nagyvezírnek, aki azonban nem egyezett bele, és ezt a választ küldte: „Az iszlám padisahja a német királlyal békét és egyezséget kötött, amíg Kréta szigetét el nem foglaljuk, egy nagyobb lázadás kitörése nem megengedett.”⁷⁷ Miután Kréta szigetét elfoglalták és a nagyvezír visszatért Edirnébe, az említett magyar bégek újra meg újra kérvényt nyújtottak be, de a [14v] jupiteri bölcsességű vezír nem fogadta el a kérésüket.⁷⁸

Ferenc vállalt szerepet. Előbb a francia udvartól reméltek támogatást, majd miután elutasítást kaptak, 1668-tól a török szövetség került előtérbe. Batthyányk nem vettek részt a szervezkedésben, nevük csupán megszokásból került a forrásba, ugyanis ha a török krónikákban a magyar főnemességet említik, a Zrínyi–Nádasdy–Batthyány hármast jön elő. Ugyanakkor a tényleges összeesküvő Nádasdy neve hiányzik, helyét Thököly foglalja el. Az összeesküvők közül Zrínyit, Nádasdyt és Frangepánt kivégezték, Wesselényi már korábban meghalt, Rákóczi anyja hatalmas pénz megfizetésével mentette meg. Részletesen ld. Benczédi László, Rendi szervezkedés. A török vonatkozásokra ld. Papp, Szabadság vagy járom? A végvári katonaságra: Czigány, Hadügyi reformkísérletek.

⁷⁵ Szapolyai János, erdélyi vajda (1510–1626) és magyar király (1626–1640).

⁷⁶ Köprülü Fázil Ahmed nagyvezír hadjáratai alatt Merzifoni vagy Merzifonlu Kara Musztafa a nagyvezír helyettesének tisztségét (*sadâret kaymakâmî*) töltötte be. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/1. 420–423. A „nagyúri kengyel” kifejezés magát a szultánt jelenti.

⁷⁷ A harcok 1648 májusától közel huszonegy és fél évig tartottak, és a legerősebb erőd, Kandia (Heraklion) elfoglalásával, 1669. szeptember 27-én értek véget. Eickhoff, *Venedig, Wien*, 262.

⁷⁸ Az 1670-ben Zrínyi Péter által benyújtott kérvényről lehet szó. Papp, Szabadság vagy járom?, 646–647.

Köprülizáde Ahmed pasa nagyvezír halála és Merzifoni Musztafa pasa nagyvezír-sége Ezután 1087 sában hónapjának hetedik napján, szerda éjjel Ahmed pasa nagyvezír meghalt.⁷⁹ Miután helyette az említett *kajmakám*, Musztafa pasa lett a nagyvezír,⁸⁰ a kuruc néven ismert Thököly ismét kérvényezte az említett dolgot, és jó sok pénzt ígért. Mivel a vezírnek veleszületett jellemvonása volt a kapzsiság és a pénzsóvárság, cselekedni kezdett. „[Thököly] *szépszerével* fizessen [évi] húszezer arany adót (*harác*), valamint ha a világ menedékhelye, a padisah bárhová hadjáratot kíván vezetni, harmincezer magyar katonát adjon segítségül” – mondván, [az ügyet] ezekkel a feltételekkel jelentette a padisahnak, és rábírta őt. Az említett Thököly bégnek pedig díszkaftánt és buzogányt ajándékoztak, továbbá az uralma alatt álló tartományokat és falvakat az Oszmán Birodalom határain belül tartották, és azzal a feltétellel, hogy őt és országát semmiféle kár és veszteség, jogtalanság és fosztogatás nem fogja érni, egyezséget kötöttek.⁸¹ Miután elküldték, [a nagy]vezír a padisahot cselekvésre készítette, és arra kérte, hogy követelje vissza a németektől azokat a palánkokat és várakat, amelyeket ezektől (ti. a kurucoktól) elvett.

Ibrahim pasa a kurucokhoz [küldött csapatok] szerdárja Ezután a padisah őfelsége a budai beglerbéget, vezír Ibrahim pasát⁸² szerdárnak nevezte ki, és a ruméliai, szilisztrei és boszniai bégeket, a Ruméliában lévő összes ziámet- és timár-birtokost, a Portáról a *zagardzsi basit*⁸³ tizennyolc janicsár szakasszal [mellé] küldte. Amikor megérkeztek, Thököly székhelyét, Kassa várát meg a körülötte lévő néhány palánkot a németek kegyelemre feladták, és kivonultak.⁸⁴ **[15r]** Ezután Ibrahim pasának megparancsolták, hogy a muszlim katonasággal Budán teleljen. *Úgy rendelkeztek, hogy azon a télen, oszmán területen, a hódoltságban maradjon, élelmet halmozzon fel, és hogy a győzedelmes katonaság indulásra [készen] álljon a nagyúri hadjáratra.*

⁷⁹ 1087. sában 7-e 1676. október 15-ének felel meg, feltehetően ez a nagyvezír betegsége súlyosabbra fordulásának az időpontja. Szilahdár krónikája 1087. sában 26. napját adja meg Ahmed pasa halálaként, mely 1676. november 3-ára esett.

⁸⁰ Merzifonlu Kara Musztafa pasa 1676. november 5-én (1087. sában 28.) vette át a nagyvezíri pecsétet a szultántól.

⁸¹ Utalás Thököly Imre *ahdnáméjára* (szerződéslevelére), melyet 1682. szeptember 16-án Füleken adott át neki Ibrahim budai pasa. Seres, *Thököly Imre*, 62. A szerződéslevelben 40 000 *kara gurus* szerepel, ami 20 000 aranynak felel meg. Török átírását és magyar fordítását ld. Seres, *Thököly Imre*, 278–289. A buzogány hatalmi, fejedelmi jelvény, beiktatáskor a kaftán ajándékozása az adományozó hatalmának részleges átruházását fejezte ki. Az erdélyi fejedelmek insigniáira ld. B. Szabó, *Az erdélyi fejedelmi jelvények*.

⁸² Ibrahim pasa feladata a katonai segélynyújtáson túl a kurucok szemmel tartása is volt.

⁸³ A janicsárok 64. osztagának vezetője, az egyik legrangosabb főtiszt. Feladata a szultáni vadászkatyák tenyésztése és gondozása volt.

⁸⁴ Ibrahim budai pasa 11-én ért a vár alá a török sereggel. A német parancsnok, Lamb 1682. augusztus 14-én adta át a várat Thökölynek.

Levelet küldenek a németnek A német királynak, aki a fényes Oszmán Birodalommal békében, szerződésben és egyezségben állt, a Magas Porta csauszai közül egy emberrel levelet küldtek, melyben így szölk: „*Ismert elöttetek, hogy Thököly bég a kuruc néppel meghódolt nekünk. Az említett néptől vonjátok el kezeteiket, ne zaklassátok, és ne okozzatok kárt nekik, mert ha ez a szándékokotok, akkor esküszegők lesztek. Az esküt megszegő uralkodónak⁸⁵ büntetése pedig országának feldúlása és kifosztása*” – mondták, [és a levelet] elküldték.

Új békeszándék érkezik a németektől Erre a német király, aki tartós békére törekedett, emírjei közül a Kaprara nevű követtel⁸⁶ levelet küldött, melyben azt írta: „A Magas Portáról irat érkezett, mely [a következőket] tartalmazta: »A kurucok meghódoltak nekünk, a birtokukban lévő tartományok és falvak határait birodalmunk határvonalaként ismerték el. Az említett néptől vonjátok el kezeteiket« – írtátok. Ám az említett nép a mi alattvalónk, országuk a mi országunk. Ha egy rablóbanda (*eşkiya*) fellázad ellenünk, és országunkat nektek adja, vajon a ti törvényetek (*şerî'at*) szerint ez megengedett, igazságos-e? Attól a néptől nem vonjuk el kezünket, országunkat az ő szavukra senkinek sem adjuk oda, és az egyezséget sem mi szegjük meg. Biztosak lehettek abban, hogy az uralkodók törvénye szerint 1075-ben, nagyvezíretek, [15v] Ahmed pasa közbenjárásával létrejött egyezség és szerződés alapján szilárdan állunk és betartjuk azt.⁸⁷ Amíg az említett béke érvényben van, a szegénység (*reâyâ*) nyugalomban van. Egyik részről se vesszen el feleslegesen katona. Ha elfogadjátok, mi is beleegyeünk a békébe. Ha pedig e rablóbanda ügye miatt ellenünk hadjárat indulna, ti lesztek a béke megszegői. Tudjátok, hogy Isten – dicsértessék és magasztaltassék! – segítője az elnyomottnak, a zsarnoknak pedig megadja a büntetését” – írták [vissza]. A követet hol a [nagy]vezír színe elé, hol a janicsár ágához, Musztafa ágához küldték, beszéltették, de azon kívül, amit a levélben [már] megírtak, semmilyen más választ nem adtak. Mivel kitarottak emellett, és mert a szultán buzgalmának és veleszületett uralkodói jelleme hevességének értelmében bosszút állni a vallás előírása szerint a padisah kötelessége, [ezért] a német gyaurok elleni hadjáratra parancs adatott. *A nagyszerű sában hónap első napján (1682. augusztus 5.) a fényes zászlókat (tuğ) a Boldogság kapuja elé kihozták.*⁸⁸ A birodalom

⁸⁵ A szövegben szereplő *hâkim* 'uralkodó, kormányzó, fejedelem' szó nem szuverén uralkodót jelöl, jöllehet I. Lipót német-római császárnak (1658–1705) és magyar királynak (1657–1705) küldték a levelet.

⁸⁶ A hamarosan lejáró vasvári béke meghosszabbításának céljából I. Lipót császár Alberto (Albrecht) Caprara (1627–1691) gróftot küldte internuncius követként Isztambulba. Nevezett 1682. február 3-án indult, és április 11-én érkezett meg. Május 12-én fogadta a nagyvezír, június 9-én a szultán. Érdeemi tárgyalás a vezetőkkel június 22-én folyt, de nem akarták megújítani a békét. 1682. augusztus 6-án a szultán hadijelvényeit (*tuğ*) felállították a Topkapı palota Boldogságkapuja (*Bâbü ş-saâde*) előtt, jelezve az Ausztria elleni háború bejelentését. Edirnében, novemberben volt az utolsó, eredménytelen tárgyalás a béke megőrzésére. Yılmaz, *The Last Habsburg Peace*.

⁸⁷ Újabb utalás a vasvári békére.

⁸⁸ A hadijelvény kítűzése a hadjárat hivatalos kihirdetését jelentette.

vezetői (*viükelâ*) gondoskodtak a harchoz és háborúhoz [szükséges] dolgokról, a hadifelszerelésről, majd készenlétben álltak.

Az iszlám padisahja Edirnébe indul Ezután a jól védett Isztambulból 1093 sevvál hónapjának ötödik napján (1682. október 7.) a Dzsemhez hasonló szultánok és Iszkenderhez méltó királyok (*hâkân*) uralkodója (*şahinşâh*), azaz Mehemed szultán öfelsége kibontotta a Próféta győzelmi zászlaját, és elindult Edirnébe.⁸⁹ Csirpici mezején szálltak meg.⁹⁰ Másnap, pénteken, hatalmas eső esett, nagy áradások keletkeztek, sok kárt okoztak. Még az uralkodó, a [nagy]vezír, a sejhüliszlám, a két (ti. a ruméliai és az anatóliai) kádiaszker és sok aga sátrát is elöntötte a víz, valamint elragadta [16r] a janicsárok egy osztagát és más katonanépeket. Öt nap elteltével felkerekedtek onnan, és Szilivriben lett a szállásuk. Ismét nagy árvíz támadt, sok katonát megölt. Egyszóval, míg Edirnébe értek, egy nap sem voltak biztonságban az esőtől és az árvizektől. A népezeket a jeleket látva azt mondogatta: „Ez nem jó ómen.” A követet Isztambulban viszatartották, ők maguk azon a télen Edirnében tartózkodtak.⁹¹ A hadianyagot és a szükséges felszerelést újra ellenőrizték.

Mehemed szultán kán Belgrádba indul Az 1094. év rebü’l-evvel havának huszonkettedik napján (1683. március 21.) a fényességes padisah boldogsággal és pompával lóra szállt, Belgrád városáig az muszlim katonákkal együtt menetelt, és az említett év dzsemáziü’l-evvel havának hatodik napján (1683. május 3.) Belgrádba érkezett. Ezt követően Egyiptom, Szíria, Aleppó, Dijárbekir, Szivasz, Maras, Karamán, Kasztamonu, Anatólia, Ajdín és Szaruhán beglerbégei a tartományi katonaságukkal odagyültek, és dzsemáziü’l-evvel havának tizenhatodik napján (1683. május 13.) a padisah öfelsége átadta a nagyvezírnek a Próféta zászlaját.⁹² Az említett hónap tizenharmadik napján (május 15.) átkeltek a belgrádi hídon, és tíz napot a híd túloldalán töltöttek. Az említett hónap huszonhetedik (május 24.) napján a világ menedékhelyeül szolgáló padisah öfelsége a nagyvezírt a németek ellen küldte, ő maga pedig Belgrád városában kegyeskedett maradni.

⁸⁹ Dzsem az iráni mitológia alakja, kiemelkedő uralkodó. Iszkender azonos III. Alexandrosszal, ismertebb nevén Nagy Sándorral, Makedónia, majd Perzsia királyával (uralk. Kr. e. 336–323).

⁹⁰ Csirpici mezejét a ruméliai hadjáratok során a hadsereg gyülekezőhelyeként használták. Ma Isztambul Zeytinburnu kerületének nemzeti parkja.

⁹¹ Georg Christoph von Kunitz 1680–1683 között volt isztambuli rezidens. Kerekes, *Diplomaták*, 149–154, 158–171.

⁹² Ma a Topkapi palotában, a Szent ereklyék termében (*Kutsal Emanetler Dairesi*) őrzik. Előbb az Omajjádok, majd az Abbászidák birtokába került, végül I. Szelim szultán Egyiptom meghódítása után (1517) magával hozta Isztambulba. Ha az oszmán államot vagy általában az iszlámot rendkívüli veszély fenyegette, a zászlót személyesen az oszmán szultánnak kellett a mezőre kivinnie, és minden fegyverre fogható muszlimnak a zászló alá kellett gyülekeznie.

A [nagy]vezír és a muszlim katonaság az eszéki (Ösek) hídhöz érkezik A nagyvezír a muszlim katonasággal a *pihenőhelyeket maguk után hagyva* dzsemázi'ü-láhir havának hatodik napján (1683. június 2.) megérkezett az eszéki hídhöz. Tizenöt napig ott tábo-roztak, és miközben a janicsárok szokásos zsoldját [16v] osztották,

Megérkezett az új király Az említett hónap tizennegyedik napján (1683. június 10.) a kuruc király háromszáz emberével és sok ajándékkal a hídfőhöz szállt. Fogadására a nagyvezír néhány embert küldött, s amikor a sátrába jött, *cobolyprémes brokátse-lyem kaftánt*,⁹³ aranyveretes kardot [kapott], drágaköves nyereggel és lószerszámmal felékesített lóra ültették, és külön a számára felállított, díszes sátorban helyezték el. Először arról tanácskoztak, hogy Krajna felől, horvát területen és Zrínyi (*Zerín-oğlu*) tartományán keresztül induljanak-e el. A kuruc király azonban kéréssel állt elő: „Zrínyi a rokonom, a méltóságos padisah hű szolgája. Akár élelmiszer, akár katonai segítség kell, nem lesz hiány benne” – mondta, és kérte, hogy tartományát ne dűlják fel. Eközben híre jött, hogy a gyaurok egy csapata Újvárt ostromolja.⁹⁴ A nagyvezír önagsága ezért másnap parancsot adott, hogy keljenek át az eszéki hídon. Iszmail pasa⁹⁵ a híd közepén felállított őrbódéba (*kőşk*) állította a kuruc királyt, és végignézte vele az iszlám kato-naság átvonulását. Annak a napnak a másnapján elhagyták a híd túloldalán levő Dárda (*Dirava*) nevű palánkot.

Thökölyt Újvárba küldik A [nagyvezír] az említett hónap huszonegyedik napján (1683. június 17.) Thököly királyra brokátára dolgozott cobolybundát⁹⁶ adatott, [távozá-sára] engedélyt adott, és figyelmeztette: „Valahány palánkot és falvat elfoglalsz Újvár körül, csatold mind a saját területedhez.” A német követet Budára küldte,⁹⁷ a kegyes szerdár és az iszlám katonaság pedig Székesfehérvár (*İstoni Belgrad*) felé indult. Ami-kor Mohács (*Mohaç*) mezejére értek, híre jött, hogy az Újvárt ostromló gyaurok egy részét Kör Hüszejn pasa legyőzte, egy részük pedig visszafordult, és a Győr (*Yamık*) vára alatti folyó túloldalán vert tábort.

⁹³ *دیباً کابلو dibâ kablu semmûr kürk* (P 6v, 4). A bolognai kéziratban شبکلی *şabkalı* (?) *semmûr kürk* „föveg és cobolybunda”. A شبکلی feltehetően romlott alak, mely két szó, a دیباً *dibâ kablu* összevonásából keletkezett. A *dibâ* sűrű szövésű, gazdagon díszített brokátse-lyem. Benaglia pontosan leírta a díszkaftánt: apró ezüstvirágokkal teleszórt veres brokátse-lyem volt, coboly béléssel. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 134.

⁹⁴ Lotaringiai Károly 1683. június 6-án zárta körül a várat, 9-én kezdte vívni, de az ostrom félbeszakadt, mivel a császári csapatokat visszarendelték Komárom alá a készülők török támadás elhárítására. Varga, *Válaszúton*, 91–92.

⁹⁵ Betöltött pozícióját nem sikerült azonosítani.

⁹⁶ *Serâser*: arany- vagy ezüstszállal átszőtt értékes selyemszövet.

⁹⁷ Georg Christoph von Kunitz isztambuli rezidens és Albrecht Caprara internuncius a had-járat alatt végig a nagyúri sereggel együtt vonult tisztes őrizet alatt. Caprara titkára, Johannes (Giovanni) Benaglia részletesen leírta útjukat Isztambultól Tullnig. Június 20-án érkeztek meg Budára. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 138.

[17r] A nagyvezír Székesfehérvárra (*İstoni Belgrad*) érkezik és Murád Giráj kán is megjön a tatár sereggel Az említett hónap harmincadik napján (1683. június 25.),⁹⁸ amikor a nagyvezír Székesfehérvárra ért, a tatár kán öfelsége is megérkezett, és a nagyúri sereghez csatlakozott.⁹⁹ Másnap, amely [a hét] hatodik napja és redzseb hónap elseje, az oroszlán csillagjegyében lévő két égitest (a Jupiter és a Szaturnusz) együttállása¹⁰⁰ csökkenésének első napja volt (1683. június 26.), meghívták a kán öfelségét. Néhány beglerbéget és emírt küldtek a fogadására. Amikor a szerdár sátrához értek, a nagyvezír a [kán] hóna alá nyúlva lesegítette [a lóról]. Miután elfogyasztották az ételeket,¹⁰¹ [ráadták] a padisah öfelsége által küldött uralkodói kaftánt, [átadták] a drágaköves kardot, az aranyveretes tegez, felültették egy drágakövekkel kirakott nyereggel és lószerszámmal felékesített lóra, a [kán pedig] visszatért táborába.

A [nagy]vezír Győrbe indul Másnap elindultak Székesfehérvárról, és Győr felé vették az irányt. Redzseb hónap hatodik napján (1683. július 1.) értek a Rába folyóhoz, amely három órára fekszik Győrtől. Aznap érkezett be a nagyúri táborba Ibrahim pasa, a budai beglerbég. Másnap az egész iszlám sereg Győr alá vonult. Odaérkezésük napján az említett várból egyetlen ágyút sem sütöttek el, de a folyó túlsópartján lévő gyaurok táborából a janicsár aga seregére kilöttek néhány ágyúgolyót. A muszlim katonák közül negyven-ötven vértanúvá lett, a gyaurok közül mind a tatárok, mind más katonák mintegy harminc főt és tíz nyelvet fogtak,¹⁰² és a nagyvezírhez vitték őket. Az éjjel a janicsár aga a [gyaur] táborral szemben ágyúkat állíttatott fel, és a janicsárokat a sáncokba rendelte.

[17v] A gyaurok tábor a Bécs (*Beç*) felé fut Mire reggel lett, a folyó túlsópartján lévő gyaurok Bécs felé menekültek. Amikor a muszlim katonák megtudták, hogy a hitetlenek elfutottak, öt-tíz ezer tatár átkelt a vízen, és a gyaurok után eredt. Egy részüket levágták, egy részüket foglyul ejtették, a maradék Bécs irányába menekült. Az elfogott rabokat a nagyúri táborba vitték, és eladták.¹⁰³ A nagyvezír Győr várával szemben öt napig táborozott, s a vár tövében folyó Rába (*Raba*) és Rábca (*Şece*) vizére négy hidat csináltatott.

⁹⁸ Az említett hónap, azaz dzsemáziüláhir 29 napos, ezért a hónap utolsó napját váltottam át a keresztény időszámításra. A krími kán két napra rá csatlakozott a Fehérvár alatti táborhoz.

⁹⁹ A tatár kánnal érkezett és felkaftánozott Giráj családtagok nevei: Tohtamis Giráj kalga és Szaádet Giráj nureddin, valamint Murád Giráj kán fiai, Alp Giráj, Hűszám Giráj, Dzsihan Giráj és Feth Giráj. Hadzsi Giráj, a későbbi kán utólag csatlakozott a sereghez. *Vekayi' name*, 67, 133.

¹⁰⁰ A Jupiter és a Szaturnusz együttállása húsz évente következik be, ilyen jelentős csillagászati esemény volt 1682–1683-ban is. A bolygók együttállását gyakran értelmezték baljós előjelként. Ugyanebben az időben jelent meg a Halley üstökös is, amelynek helyzetét az égbolton Mehmed Giráj a krónikájában le is rajzolta. Köhbach, *Der Tārīh-i Mehmed Giray*, 148.

¹⁰¹ A párizsi kézirat állítása, miszerint „megtanácskozták, hogy merrefelé induljanak, és Bécs mellett döntöttek” (7v, 7) nagy valószínűséggel nem állja meg a helyét. Murád Giráj kán székesfehérvári fogadása inkább protokolláris esemény volt.

¹⁰² A „nyelv” olyan fogoly, akitől fontos értesüléseket akarnak szerezni. „Nyelvet fogni”, azaz kivallatható foglyokat szerezni.

¹⁰³ Ekkor esett fogságba Luigi Marsili. A magyar nyelvű szakirodalomban Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelme* nyomán elterjedt június 2. elírás eredménye lehet július 2. helyett. A török

Felégetik Győr városát Az említett hónap nyolcadik napján (1683. július 3.) a muszlim katonaság felgyújtotta Győr várának városát. Kör Hüszejn pasát és Kádiogli Hüszejn pasát egy csapat katonával elindították, és megparancsolták, hogy foglalják el Pápa (*Papa*), Tata (*Tata*) és Veszprém (*Pespirim*) várát. Ezt a három várat feladták, kapitányai a bennük őrzött mintegy kétszáz muszlim rabot a nagyvezírhez vitték. A nagyvezír e várakba két béggel némi muszlim katonaságot küldött. Ezután Kör Hüszejn pasát az Újvárhoz rendelt új király mellé adták kíséretül, s mivel a vár elfoglalásának [megakadályozása] érdekében megfontolt vezetésre megfelelőnek [találták], a muszlim katonák szerdájának nevezték ki, *melléje rendelték Újvár parancsnokát, Mehemmed pasát [is]*, majd útnak indították őket.¹⁰⁴

A birodalom vezetőinek tanácskozása a felvonulás irányáról Az említett hónap tizenhetedik napján (1683. július 12.) a nagyvezír átkelt a túlpartra. Tanácskozást tartottak, hogy melyik irányba induljanak. A budai beglerbég Ibrahim pasa, a tatár kán öfelsége és a korábbi defterdár, Ahmed, valamint néhány harcban jártas személy a következőt látták [18r] észszerűnek: „Őnagysága, a nagyvezír a janicsárokkal és más, ostromhoz értő katonákkal ostromolja meg Győr várát. Ha sikerül elfoglalnia, akkor Komárom (*Komaran*) is kézre kerül. Ha [ezalatt] a muszlim sereg többi része és öfelsége, a kán a tatár katonasággal engedélyt kap, hogy a német tartományokat felperzselje és kifossa, akkor mind a muszlim sereg zsákmányban, mind a nagyúri tábor élelemben gazdag, az ellenség pedig erőtlen lesz. Amikor eljön a tél, a muszlim sereg a végeken teleljen, ők maguk életerősek, lovaik erőteljesek lesznek (*körünç*). Ha Isten – magasztaltassék! – is úgy akarja, amikor eljön a kedvező tavasz, pihent katonasággal bárhová is indul, győzedelmes lesz” – mondták. Az álnok nagyvezír teljes büszkeséggel és önteltséggel válaszolt: „Tanácskoztam az új királlyal, azt mondta, hogy a német császár az udvartartásával együtt elmenekült, és az öt-hat járóföldnyi (*konak*)¹⁰⁵ távolságra lévő Linz (*Linc*) nevű várba ment. Csak a főkapitányt hagyta Bécs várában, illetve elegendőnek tartott katonát helyezett bele, majd elment. Ha meglepetésszerűen érkeznének oda, és ha Isten – magasztaltassék! – engedi, Bécsset könnyen elfoglalnánk, akkor Győr és Komárom vára is bizonyára kézre kerül” – mondta. A tanácskozás résztvevői pedig kényszerűségből „A nagyvezír parancsol” választ adták, majd elmentek. Ibrahim budai pasára prémmel bélelt kaftánt adtak, és kinevezték melléje a szilisztrei vezírt, *Musztafa pasát, a burszai Berber Ali pasát, a hercegovinai Musztafa pasát és Ankara parancsnokát, Nigdelü Ali pasát [összesen] húszezer muszlim katonával*. Parancsba adták, hogy Győr várát ostromolják meg, a hídjait pedig védelmezzék.

sereg Mavrokordatosz naplója szerint június 2-án még csak Eszéknél állt (Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 72).

¹⁰⁴ Érsekújvár 1663. szeptember 26-ától volt török kézen. 1683. június 6-án Lotaringiai Károly csapatai körbezárták a várat, és megkezdték lövetését. A Bécs ellen felvonuló török főssereg várható támadása miatt azonban rövid ostrom után, június 9-én Lotaringiai Károlyt visszarendelték Komárom alá. Varga, *Válaszúton*, 90–92.

¹⁰⁵ A *konak* egynapi járóföldnyi távolságnak felel meg, kb. 30–32 km.

A tatár kán és az oszmán katonaság fosztogatása Bécs tartományában Ezután a [nagy]vezír Kara Mehemed pasának, az előhadnak és őfelségének, a tatár kánnak, egyéb önkénteseknek és az akindzsiknak¹⁰⁶ engedélyt adott arra, hogy a gyaurok tartományát felélessék és kifosszák. Útközben a hitetlenek számos palánkját és [18v] falvát elfoglalták, és igen nagy dicsőségre tettek szert.¹⁰⁷ Mind a tatárok, mind az oszmánok számos foglyot és zsákmányt szereztek.

A szerdár elindul a várostromra, és felégeti Bécs városát A nagyvezír a muszlim sereggel elindult Bécs vára felé. Redzseb hónap huszonegyedik napján (1683. július 16.)¹⁰⁸ Bécshez értek. A városát felgyújtották. Az említett hónap huszonkettedik napján (július 17.) a nagyvezír, az összes gázi és szpáhi a várral szemben lévő szálláshelyen lesátorozott. *A ruméliai beglerbég, Kücsük Haszán pasa ezen a napon itta ki a vértanúság kelyhét.* Másnap parancsot adtak a közelítőárkok (*metris*) [kiásására]. Aznap este a muszlim gázik háromfelől (*üç koldan*) megkezdték az árkok kiásását. *Jobboldalt Aleppó beglerbégje, Kara Mehemed pasa¹⁰⁹ és az anatóliai beglerbég, Zekerija pasa, valamint a zagardzsik vezetője helyezkedett el, míg baloldalt Ahmed pasa defterdár, a szivaszi és a karamániai beglerbég. Középiütt a nagyvezír, őelőtte pedig a janicsár aga foglalt állást.* Mivel az ostromágyúk (*balyemez*) még nem érkeztek meg, az ott lévő tábort (*alay*)¹¹⁰ ágyúkat állították fel, és velük kezdték el a vár lövetését. Az említett várnak az egyik oldala a Dunára nézett, a Duna túlsó partján a hit ellenségeinek harmincezernyi gyalogysága és lovassága a Dunát a táborral összekötő hidat védelmezte, készen arra, hogy segítséget juttassanak be a várba. Eközben a várból megszökött egy muszlim fogoly, [és a török táborba] jött. A nagyvezírral a várra vonatkozó híreket közölte: „A Dunán innen három sziget van, melyeket a Dunából kiváló egy-egy ág ölel körül. Mindegyik folyóágnak van egy hídja. A vár falánál a várárokba folyó torkolatánál át lehet kelni, így a várral szemben lévő nagy szigetet, *melyen villák és szőlőskertek* vannak, el lehet foglalni,¹¹¹ a várat pedig mind a négy oldalról ostrom alá tudják vonni, továbbá meg tudják akadályozni, hogy a várból vagy a várba bárki is ki- vagy bejusson.” S valóban, sában hónap negyedik napján (július 29.) kijelöltek néhány beglerbéget, akik átkeltek az említett folyóág torkolatánál, és elfoglalták a [19r] várhoz közeli szigetet. A két sziget közötti híd egyik oldalát a gyaurok tartották, míg az innenső oldalán a muszlim sereg

¹⁰⁶ A török hadsereg irreguláris lovas katonái, portyázói.

¹⁰⁷ Az elpusztított alsó-ausztriai falvakra ld. Petritsch, *Die tatarisch-osmanischen Begleitoperationen*.

¹⁰⁸ A párizsi kéziratban (10r, 7) redzseb hónap 18. napján (július 13.). Az ostrom kezdetére a szakirodalom egységesen július 14-ét fogadja el. Danişmend, *İzahl*, 453–454.

¹⁰⁹ Téves adat, Kara Mehemed pasa díjárbekiri beglerbég volt, posztját 1682. augusztus 6-án nyerte el.

¹¹⁰ Az ostromágyúk 16–18 fontnál nagyobb kaliberűek, míg a tábortágyúk kisebb, 2–16 fontos ágyúk (DGy). A török ágyúfajtákra ld. Ágoston, *Guns for the Sultan*.

¹¹¹ A nagy sziget, azaz a Práter-sziget, a mai Leopoldstadt. A Dunába torkolló folyó a Wien folyó. A terepviszonyokra ld. Broucek–Hillbrand–Vesely, *Historischer Atlas*.

sáncolta el magát. Néhány *zarbuzanna*¹¹² és janicsárral a portyázó bégek tartották a szigetet és a hidat. Hizir pasa, boszniai *beglerbég a hamídi szandzsákbéggel, Haszán pasával, a maniszai béggel, Ahmed pasával és Edirne parancsnokával, Emír pasával, valamint a tartományi katonasággal és a szíriai katonák agáival együtt* átkelt a szigetre, és a várat mind a négy oldalról ostrom alá vették. *Baljemez* ágyúkkal és bombákkal rontani kezdték, de az említett vár olyannyira erős és szilárd építmény volt, hogy lehetetlen leírni. Várarkainak mélysége, a tudós mérnökök esze csodálatra méltó.¹¹³

Mehammed szultán édesanyja, Hatídze szultána halála Az említett hónap kilencedik napján (1683. augusztus 4.), amely keddre esett, a birodalom legfényesebb Napja, a kalifátus gyöngyházának igazgyöngye, a kor padisahjának édesanyja, azaz Hatídze szultána az edirnei szerájban váltóláz következtében meghalt.¹¹⁴ Távozó madárlelke a test kalitkájából a paradicsomba repült. Holttestét, melynek [Allah] irgalmazzon, Edirnéből Isztambulba [vitték], és a kikötő közelében, az általa építtetett, az angyalok gyülekezőhelyéül szolgáló dzsámi mellett emelt türbéjében, paradicsomi sírjának rózsakertjében temették el.¹¹⁵

A korábban Újvárra küldött új király és Kör Hüszejn *pasa és Özi parancsnoka, Mehmed pasa*¹¹⁶ [a Duna] Újvár felőli oldalán menetelve, miután elfoglalták Léva (*Leva*) és Nyitra (*Litra*) várát, sában hónap tizenharmadik napján (1683. augusztus 7.) megostromolták a magyarok régi székhelyét, a Pozsony (*Poçoni*) nevű várat. Nagy harcot vívtak, s éppen amikor elfoglalták volna, a németek élére parancsnokként kinevezett Lotaringiai Károly (قارالو لوزينا *Karâlû Lözînâ*)¹¹⁷ nevű gyaurlag nagyszámú német katonával a vár [19v] segítségére sietett, ezért az ostromot félbehagyták, s felvették a harcot az odaérkező hitetlenekkel. Nagy ütközetre került sor. Ebben a csatában egy magyar úr, a kuruc király szekretáriusa (*sır kâtibi*)¹¹⁸ a németek fogságába esett. Mivel a magyar

¹¹² A *zarbuzen* vagy *zarbzen* kis kaliberű ágyúfajta.

¹¹³ Utalás Georg Rimplerre, korának neves hadmérnökére és erődépítő mesterére, aki Bécs várát az ostrom előtt megerősítette. Rumpler, *Festungsbaumeister Georg Rimpler*.

¹¹⁴ Hatídze Turhán, IV. Mehmed szultán édesanyja (*vâlide sultân*). Köszem szultána után 1651-től 1683-ig irányította a háremet. A Köprülük politikáját támogatta. Ő volt az utolsó befolyásos anyaszultán az Oszmán Birodalomban. Peirce, *The Imperial Harem*, 252–257. Hatídze Turhán szultána haláláról más források is beszámolnak, de Hezârfen a halálát okozó betegséget is megnevezte. A bécsi kéziratban *humma-i ‘araka* (حمى عرقه) ‘izzadási láz (*sudor anglicus*)’ szerepel, amely a középkorban halálos betegség volt, de a 16. század végére már eltűnt. A bolognai (19r, 8) és a párizsi kéziratban (11v, 8) a betegség neve *humma-i muharrike* (حمى محرقه) ‘váltóláz, malária’. Jóllehet a malária is erős izzadással jár, a kettő közül inkább a malária, régi magyar nevén a váltóláz okozhatta a szultána halálát. Sâmî, *Kâmûs-i Türki*, 558.

¹¹⁵ Ma Yeni Cami (‘Új dzsámi’) néven ismert, Isztambul Eminönü városrészében található.

¹¹⁶ Özi/Özü, másik nevén Dzsánkirman (Cankirman) a Fekete-tengerbe ömlő Dnyeper folyó török nevét (Özi) viseli. A vár a torkolat közelében épült. Ma Oçakiv néven kisváros Ukrajnában.

¹¹⁷ Egészen biztos, hogy Lotaringiai Károlyról van szó, annak ellenére is, hogy az eredeti arab betűs szöveg csak részben adja vissza a nevet.

¹¹⁸ Nevét nem ismerjük, fogságba eséséről keresztény források is tudósítanak. Varga, *Válasz-*

úr sebei súlyosak voltak, meghalt. Az új király alatt lévő magyar és német katonanép elfutott tőle, és átállt a német sereghez. Még egyszer már nem volt erejük a harcra, ezért felhagytak az ostrommal, és elvonultak. Amikor ez a hír elért a nagyvezírhez, megparancsolta, hogy jöjjenek a Bécs várával szemben található táborba. Ők pedig felkerekedtek, és elindultak. A [keresztény] tábortól négyórányi távolságra voltak, amikor a kuruc király megállt, és tanácskozást tartott [Kör] Hüszejn pasával. „A tábor nagy, kémleljük ki, lehet, hogy katona vagy ágyú is kell, aszerint készüljünk, azután induljunk” – mondta a király. „Ha nem támadjuk meg azonnal a gyaurokat, a nagyvezír kivégeztet bennünket. Az erőszakos halálnál jobb a vértanúság” – válaszolta Hüszejn pasa. A király több alkalommal megismételte, de Hüszejn pasa egyáltalán nem fogadta meg a szavát. Végül a málháját a kurucoknál hagyva hat-hétszáz emberrel és a váradi szandzsákbéggel, Mehemed pasával, [mintegy] háromezernyi katonával sietséggel távozott.

[Kör] Hüszejn pasa veresége és vízbe fúlása Amikor odaértek, a [z ellenséges] tábornok üresen találták. Mivel néhány nappal korábban esett az eső, a Duna partjai sárosá váltak. A Dunához közel, úgy kétórányira volt egy kis hegy, ezért a hitetlenek annak a hegynek a lábánál vertek tábornok. Azon a napon, amikor Hüszejn pasa a hídfőhöz ért, a [hitetlenek] attól tartva, hogy a muszlimok elfoglalják a hidat, a pasára támadtak. Hüszejn pasa azonban azzal büszkélkedett, hogy korábban az Újvárat ostromló hitetleneket szétkergette, Lévát és Nyitrát pedig elfoglalta. Számátalan gyaurt megölt, nagy harcot vívott. **[20r]** Végül, miután ő maga is megsebesült, futva a híd felé menekült, de még mielőtt a pasa odaérkezett volna, a hitetlenek elvágták a hidat [tartó köteleket]. Hüszejn pasa, amint meglátta, hogy a híd el van vágva, a Dunába vetette magát. A vele lévő katonák is a vízbe ugrottak, a gyaurok pedig muskétával az összes muszlimot vértanúvá tették. *A váradi szandzsákbég, Mehemed pasa lóra pattant, és átúszott [vele] a túlsó partra, de egy gyaur lövedék eltalálta, és meghalt.* Ez az esemény a nemes ramazán hónap harmadik napján (1683. augusztus 26.) történt. És ez volt az első vereség, amelyet az iszlám elszenvedett.¹¹⁹

Az ostrom további körülményeinek említése Itt pedig a muszlim sereg Bécs várát mind a négy oldalról körülzárták. Elkezdtek ostromágyúkkal és mozsárágyúkkal löni és aláaknázni. A Starhemberg (اشدورن برک *Eşdûrun Berg*) nevű várkapitány megerősítette a gyenge pontokat, a különösen magas házakat pedig földdel töltötte fel, a tetejükre ágyúkat telepített, azzal a céllal, hogy a muszlimok seregét és ágyúit megsemmisítse. Ezután a muszlimok, látván, hogy az ágyúkkal való lövetés nem jár eredménnyel, felrobbantották két aknát a Kärnten- (*Kârdîn*) kapu és a Burg- (*Bûregd*) kapu mellett. Némi rés nyílt, mire a katonák felmentek a várakokra, és elfoglalták azt. A várkapitány azonban ezelőtt egy hadmérnök tanácsára kazánnak nevezett szóróaknát készí[t]tett a várakok

úton, 110/195. jegyzet. A csata Pozsony mellett, Cseklész közelében zajlott. Varga, *Válaszúton*, 129.

¹¹⁹ Másik fordítási lehetőség: „Ez volt az első eset, amikor a muszlimok vereséget szenvedtek [a hadjárat során].”

aljába. Amint a muszlimok arra a helyre értek, és elfoglalták volna, felrobbantották az aknát. Igen sok muszlim vértanúvá vált, néhányuk viszont átjutott a várárkon. Az egyik kapun keresztül a hitetlenek kitörttek, és nagy küzdelemben visszaverték a muszlim sereget. A már elfoglalt helyeket a hitetlenek visszaszerezték. Sábán hónap tizennyolcadik napjának (1683. augusztus 12.) estéjén a [20v] Schottentor (*Sakusa*) kapu és a vár között található paliszádót (*şaranpo*)¹²⁰ rohamozták meg az iszlám gázijai. Olyannyira rátörték azokra az oldalakra, amelyeket lehetséges volt megközelíteni, hogy reggeltől estig tartott a hatalmas harc. Végül feljutottak a várárkon, és elfoglalták a ravelint.¹²¹ Erre a hitetlenek felrobbantottak egy [szóró]aknát. Körülbelül ezer embert repítettek a levegőbe. Majd ismét berobbantottak egy aknát, támadásba lendültek, és a muszlimok által elfoglalt helyeket visszaszerezték. Ebben a két összecsapásban mintegy ötezer muszlim lett vértanúvá, mások megsebesültek. *A hitetlenek közül mintegy kétezeren meghaltak, ezren pedig megsebesültek. Mintegy száz neves ember, köztük a harcokban részt vevő tiszték és tanácsadók (müdebbirler), számtalan aknász (fenn sâhibi) veszett oda. A parancsnokuk (ser'asker), a kapitány pedig egy nyílvevőztől megsérült az arcán. Ezután a muszlim katonaság ismét rohamot indított, szoros küzdelem alakult ki. Végül a muszlimok kerekedtek felül, és harmadszorra is elfoglalták a ravelint.*¹²² Mivel ez a ravelin két bástya között helyezkedett el, [az elfoglalt ravelinből oldalirányban] két-két aknát ástak alájuk, a ravelin által védett *kurtinához*¹²³ pedig egy nagy aknát sikerült lerakni.¹²⁴ A hitetlenek [ekkor] kérvényt küldtek a királyhoz, melyben jelentették, hogy a muszlim sereg olyan bátorságot mutat, amellyel szemben már nincs erejük ellenállni, teljesen elgyengültek, és meggyötörték. „Ha nem tudnak hozzánk katonát és segítséget bejuttatni, akkor Bécs vára bizonyára elvész.” *Az említett hónap huszonnyolcadik napján (1683. augusztus 28.) érkezett meg az erdélyi király. Találkozott a szerdárral, majd három nap múlva a Győrnél lévő híd védelmére küldték. Valóban hűségesen és becsületesen szolgálta a birodalmat.*

Jótanács Hogyan kell eljárni, amikor a szerdár vagy szeraszker hadjáratra indul? Mind a nagyvezírnek, mind a szerdárnak valódi célja csupán a hit felélesztése és a próféta törvényeinek betartatása [kell, hogy legyen], egyetlen célja nem lehet a világuralom, országok meghódítása. Ne legyen büszke a hatalomra és az erőszakra, minden dologban bízza magát Allahra, a [21r] sikert és a győzelmet Allától remélje! De ha a szándéka

¹²⁰ A *şaranpo* azon kevés átvételek közé tartozik, amelyek a magyar nyelvből (sorompó) kerültek át az oszmán-törökbe (Fekete, *Az oszmánli-török*, 264). Eredeti jelentése a magyar nyelven: 'mozgatható zárókorlát, rács, léckerítés', melyet az oszmán-török jelentésátvitellel ('sánckaró, paliszád, sánckarókkal való körülkerítés') vett át. *A magyar nyelv*, 575.

¹²¹ A ravelin két bástya közé, az árokba épített előretolt, háromszög alakú védmű (DGy).

¹²² A Burg bástyát védő ravelinről van szó, amelyet valóban elfoglaltak a törökök (DGy). A várépítéssel szakszavairól ld. Domokos, *Várépítészet*.

¹²³ A kurtina két védművet összekötő fal (DGy).

¹²⁴ Ha egyszerre berobbantották volna mind az öt aknát, az egész védelmi vonal megsemmisült volna (DGy).

[csak] képmutatás, a népen nem lesz hatalma. A hitharc útján teljes istenfélelemmel járjon! Kövesse Allah parancsolatait, és kerülje a tiltott dolgokat! Senkivel se zsarnokoskodjon és igazságtalankodjon! Látva a katonák iránta mutatott jóindulatát, és hogy életüket áldozzák érte, legyen velük barátságos! A barátsághoz pedig olyan tulajdonság szükségeltetik, amely a különféle kegyeket, ajándékokat és adományokat nem tagadja meg tőlük, hanem bőségesen osztja, hogy bőkezűsége által őket megnyerje. A „Tanácskozzál velük a dologról”¹²⁵ ismétlése, Isten dicsőítése legyen a nyelvén, és ha az igazak segítségét kérve a világ urához a győzelem kérésével fordul, akkor az a dolog könnyen megvalósul. De ebben a fontos vállalkozásban [Kara Musztafa pasa] senkivel sem tanácskozott, nem kérte ki senki véleményét, nem a jámborság és az alázat vezette. Ekkora vereséget okozott azáltal, hogy erőszakosságával kérkedett, ezüst és arany zsákmányolásának vágyával örvendeztette meg a szívét,¹²⁶ és hogy úgy hitte, a hit ellenségei mögött kevesen [állnak], magát pedig dühödt oroszlánnak vélte. A háborúhoz [olyan] szeraszerre van szükség, aki minden ügyben személyesen jár el, vagy egy hűséges megbízottjával, rátermett helyettesével intézteti [a dolgokat], hogy az élelem és a takarmány dolgában jó tanácsot adjon, nehogy bárki is étlen-szomjan maradjon. A megostromlandó vár körüli és a hozzá közeli helyeken található városokat és falvakat nem szabad kifosztatni. Az élelemért és más szükségletekért menőket figyelmeztesse, hogy a szegénység zaklatásától tartózkodjanak. Szerezze meg a főemberek jóindulatát, hogy ők is önként szolgáljanak. Ha a várat sikerül elfoglalni, akkor a fenntartásához szükséges rájákat hagyja benne. [21v] A harcoló katonák pedig ne széledjenek el zsákmányért. Ha azonban a vár ostroma sikertelennek bizonyul, megengedett a fosztogatás. A [főparancsnok] az ostrom ideje alatt ne legyen hanyag és túl magabiztos. Ásasson ostromárkokat, folyamatosan kémlelje és puhatolja ki az ellenséget. Kémkedni igaz szavú kémeket használjon, így szerezzen tudomást az ellenség tervéről. Tegyen előkészületeket arra az esetre, ha nagy lázadás törne ki, mert ha már kitört, az orvoslása nehézkes. Ha a vár népe kegyelemre megadná magát, és időt kér, ne legyen felfuvalkodott az időkérés miatt, vigyázni kell, nehogy csel legyen, hogy csak azért [hajlanak a megadásra], hogy élelmet szerezzenek be, vagy segítség érkezzon, vagy a várat megerősítsék. Ezeket az említett törvényeket be kell tartani. Ennek a hadjáratnak a vezetője, a nagyvezír [Kara Musztafa pasa] csekély felfogású, de annál pénzsóvárabb volt, és az említett törvényeknek pontosan az ellenkezőjével fogott a dolgokhoz.

A kapzsiság és a [nagyvezír] rossz intézkedéseinek kezdete Először is, amikor Eszék hídjánál Őfelsége, a világ menedékhelyeül szolgáló padisah katonáinak a nekik járó

¹²⁵ Idézet a Korán harmadik, *Ál-i ‘Imrân* („Imrán nemzetsége”) szúrájának 159. verséből. A teljes vers Simon Róbert fordításában így hangzik: „[Ó, Próféta,] Allah irgalmától indítatva enyhültél meg irányukban. Ha durva és keményszívű lettél volna, akkor ők szétszóródtak volna körülötted. Bocsáss meg hát nekik, kérd Allah bocsánatát a számukra, és tanácskozzál velük a dologról. Ha pedig elhatározad magad [valamire], akkor hagyatkozzál Allahra! Allah szereti azokat, akik [reá] hagyatkoznak.” Simon, *Korán*, 51.

¹²⁶ A كوكلری feltehetően elírás a گونüllری *gönülleri* szó helyett.

zsold két részletét kiosztotta, a kapzsisága és a mohósága miatt a harmadikat [nem adta oda, hanem] megtartotta magának, mondván, hogy az övé maradjon az ostromárkokban vértanúságot szenvedő [katonák] zsoldja. Másodszer pedig a muszlim seregből mind a tatároknak, mind egyéb szabadcsapatoknak engedélyt adott, hogy feldőlják és kifosztják a hitetlenek tartományát. Útközben számos foglyot és zsákmányt ejtettek. Amikor azokkal visszaértek a nagyúri táborba, eladták őket. Nagy részét a portyából kimaradt katonák vették meg, ő pedig mindennek az ötödét, mintegy 80 000 gurust¹²⁷ lefoglalt az államkincstár számára.¹²⁸ Néhány nappal később azt mondta: „A táborban rabok számára nem megengedett a tartózkodás.” Azzal a szerdár parancsára az összes férfi foglyot (*kazak*) összegyűjtötték, és a sátra előtt [22r] lefejezték. A holttesteket szekerekkel elvitték és a Dunába vetették.

Éhínség támad Eközben a muszlim katonákra és a nagyúri seregre hatalmas éhínség sújtott le. Egy porció takarmány egy gurusba, egy okka¹²⁹ vaj egy gurusba, egy okka kávé egy aranyba, egy kile¹³⁰ rizs három gurusba, egy kile bulgur két és fél gurusba, egy okka liszt pedig egy rubijébe¹³¹ került. A nagyúri sereg pékjei [által sütött] kenyéradag (*kesdüği ekmek*), mely húsz dirhem [súlyú],¹³² három akcséba került, és a többi ételmiszert is e szerint. A hadinép ezt megsínylette, a sátraikban nem volt étel, árpa sem, talán még egy mustármag sem. Lovaik legyengültek, erszényeikben még értéktelen vörös[réz] pénz sem volt. Számos ember állata elhullott. A táborban dögszag terjengett, a levegő bűzössé vált, mivel ezzel az undorító szaggal volt telis-tele. A sűrű esőzések miatt sártenger keletkezett. A nyirkosság következtében a katonák nagy része megbetegedett, ételmiszere megrohadt. Jó néhány ezer ember odaveszett.

A szerdár rossz intézkedése Bécs környéke azt a mondást példázza, miszerint „a világ az igazhitűek börtöne és a hitetlenek paradicsoma”.¹³³ Legelők és folyók vannak, min-

¹²⁷ *Pençik* 'ötöd'. A muszlim jog szerint a zsákmány ötöde az államkincstárt illette meg. A 80 000 gurus 40 000 aranyak felel meg. Fodor, A „fogolyötöd-adó”.

¹²⁸ A 17. század második felében a *pendzsiknek* (*pençik*) már nem volt köze a foglyok értékéhez, hanem felnőttek esetében egységesen három oroszános tallért (*esedi gurus*), azaz 360 akcsét, a gyermekekénél pedig másfél gurust (180 akcsét) szedtek, amit még 40, illetve 20 akcse behajtási illeték egészített ki. A fenti 80 000 gurus fogolyötöd 25 000 körüli rabot jelentett, ami feltehetően eltúlzott szám.

¹²⁹ Az *okka* régi török súlymérték, 1238 gramm.

¹³⁰ A *kile* a vékához hasonló régi ürmérték, értéke helyenként és időszakonként nagymértékben változhatott. A „standard” *kile* 36 literrel vagy 20 okkával volt egyenlő.

¹³¹ Egynegyed arannyal egyenlő értékű pénzegység.

¹³² Azaz szűk 65 gramm. Egy *dirhem* = 3,2075 gramm. Itt valószínűleg elírással van dolgunk. Hadnagy Szabolcs kutatásai szerint ugyanis 1658-ban a janicsárok napi kenyéradagja 641 gramm volt. Hadnagy, A *sultán hadainak tápláléka*, 46.

¹³³ A mondás a prófétai hagyományokat tartalmazó egyik hadiszóól, a *Ġāmi' at-Tirmidī* című gyűjtemény 36., *Zuhd* című fejezetéből származik. Ld. <https://sunnah.com/tirmidhi/36> (2026. január 14.). A párizsi kéziratból hiányzik.

denfelé szőlővel és kertekkel megművelt, virágzó a tartomány. A szerdár hibás intézkedésének egyike az volt, hogy az említett várhoz közel lévő, kifosztott falvak lakosságát megölette, legelőit pedig tűzzel perzseltette fel. Az állatoknak nem volt legelő, a katonáknak pedig [elegendő] élelem, emiatt pedig a tevéket és az ágyúvonó bivalyokat, az öszvéreket, a lovakat és az összes állatot a tábortól nyolc-tíz órányi járóföldre küldték legelni. Mivel a sátrak mellett maradt tevéknek nyolc-tíz órányra fekvő helyekről szénát hozni nehézkes volt, emiatt sok elpusztult. A muszlim sereg ilyen körülmények között [22v] szűkölködött.

Előírás [arra az esetre, ha] követ érkezik az ostrom közben Ha az ostrom ideje alatt az ellenségtől követ érkezik, a régi törvény a következő: oly módon kell megnézetni vele a sereget, hogy annak nagyságától és erősségétől akaratlanul is félelem és rettegés szállja meg a szívet. Amikor pedig királyához megy, és beszámol, őt is rémület és ijedelem fogja el. Ez a meg gondolatlan szerdár azonban az Isztambulba küldött követet Budáig is magával vitte,¹³⁴ és megmutatta, hogy a katonák milyen gyengék, az élelmiszer pedig milyen szűkös. Utána visszaküldte a királyához. A követet így szorongatta: „Amikor Isztambulban voltál, azt mondtad nekem, hogy királyunk nem enged titeket a Rába vizéből inni! Lám most mégis magunk mögött hagytuk a Rábát, Győrt és Komáromot is, s most székhelyét, Bécs várát ostromoljuk, és hamarosan elfoglaljuk, miért nem akadályozta meg? Menj, és ezt add hírül a királyodnak!” – parancsolta. Ő pedig, amikor megérkezett, az oktalan [nagy]vezír gögjét, a katonák gyengeségét és az élelmiszerhiányt [mind] elbeszélte. A király pedig az összes hitetlen bégtől katonákat kért segítségül, százötvenezernyi bátor, felfegyverzett és páncélba öltözött hitetlen katonát gyűjtött, a lengyel király pedig további nyolcvanezer gyaurrel jött a segítségére.¹³⁵ Ezen az oldalon az igazhívó katonák éjjel-nappal ostromolták a várat mind a négy oldalról.¹³⁶ Harcban, küzdelemben, csatában, vérontásban és kitarásban egy percet sem mulasztottak el. Miközben a bátorságot mutató férfiaknak és a fejeket hozó, győzelmet kiharcolni kívánó merész katonáknak javadalmat, [a timár-birtokosoknak] emelést adtak, [jóllehet]

¹³⁴ Kunitzot és Caprarát augusztus 9-én, a nagyvezír parancsára, kísérettel indították útnak a császári sereg Tulln melletti táborába, ahová 10-én este érkeztek meg. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 153–155.

¹³⁵ Mindkét szám eltúlzott, mint ahogy a keresztény források adatai is azok a török haderőről. Jan Wimmer lengyel történész számításai szerint körülbelül kiegyenlítették voltak az erőviszonyok. A felmentő sereg becsült összlétszáma 67 750 fő (36 800 gyalogos, 30 950 lovas és dragonyos katoná) 124 ágyúval, ebből 21 000-et tett ki a lengyel haderő (7000 gyalogos és 14 000 lovas) 28 ágyúval. A ténylegesen bevethető keresztény haderőt 65 000 főre taksálta. Szeptemberre a veszteségek és az élelmiszerhiány miatt megroppant ostromló török sereget 60 000 körülire becsülte. Wimmer, Az 1683. szeptember 12-i bécsi csata, 31–33. Şakul török történész hasonló eredményre jutott, a döntő csata előtt a hadra fogható törökök számát 50 000-re, az ostromárokban hagyott janicsárokét 15 000-re tette. Şakul, *II. Viyana kuşatması*, 390–393. Egyik szerző sem számolt a tatár segédsapatokkal.

¹³⁶ Valójában csak a Burg és a Löbl bástyák előtt folyt az ostrom. A negyedik oldal a Duna-csatornára támaszkodott.

ez a janicsároknak és a többi kapikulinak is a szokás és a régi oszmán szokásjog szerint [járt volna], előbb a fejadagjukat és más ellátmányukat kurtította meg, [sőt] szokásos zsoldjukat sem adta meg, emiatt [23r] elfordultak tőle. Mivel a győzelem nem volt elrendeltetett, a katonák nehézségei nem oldódtak meg. Eközben innen-onnan nyugtalanító hírek kezdtek jönni, de a nagyvezírt oly mértékű gőg és hanyagság fogta el, hogy az elfogott nyelveknek nem hitt, és nem is járt [a híreknek] utána. Őfelsége, a tatár kán által elfogott nyelvek elmondása szerint „a hitetlenek igen sokan vannak, a lengyel király, a horvátok és a Zrínyi-fiak, valamint Batthyány-fiak a saját katonáikkal¹³⁷ és a német sereg, mindannyian, három napon belül biztosan meg fognak érkezni. Amikor megérkeznek, bizonyára be [akarnak majd] jutni a várba, és megtámadják a nagyúri sereget” – mondták, de senki sem tartotta fontosnak. Miután kihallgatták a nyelveket, szokás szerint lefejezték őket, nehogy a katonák között elterjedjen a hír.

A kémek elfogása Őfelsége, a tatár kán elfogta a [lengyel] király három kémét a császár levelével, fejüket leborotváltatta, és dervisruhába bújtatva¹³⁸ a [nagy]vezírhez küldte őket. *Aznap az egyiptomi katonák is elfogtak egy nyelvet, nála is voltak levelek, valamennyit lefordították.* Ez állt bennük: „Te, aki a várban parancsnokként szolgáló [vár] kapitány vagy, légy nagyon körültekintő a vár védelmében! A lengyel király négy-öt napon belül kétszázezer katonával elindul. Remélem, kiszabadít titeket az ellenség kezéből, ne búsulj!” A nagyvezír, amint meglátta ezt a levelet, a Győrt ostromló Ibrahim budai pasának megparancsolta, hogy a tartományi katonasággal keljen útra, és csatlakozzon hozzá. Ő pedig ramazán hónap 18. napján (1683. szeptember 10.) nagy sietséggel egyesült a nagyúri sereggel. A nagyvezír az éjszaka közepén elhagyta az ostromárkokat, és a nagyúri sereg táborába ment. Kara Mehemed díjábekiri pasát egy osztag katonával [a keresztény sereg elé] küldte. [23v] Amikor Mehemed pasa odaért, látta, hogy a hitetlenek olyan sokan vannak, hogy semmilyen módon nem lehetséges szembeszállni velük és az útjukat elvágni. Ezzel visszament, és hírt adott róla a nagyvezírnek.

A vezetők tanácskozása az igaz hit ellenségeivel való szembeszállásról A nagyvezír pedig Ibrahim pasát, a janicsárok agáját, Musztafa pasát,¹³⁹ Kara Mehemed pasát és néhány harcban jártas személyt összegyűjtött, és tanácskozást tartott. „Hogyan lehetne szembeszállni az érkező hitetlenekkel?” – kérdezte. Ibrahim pasa azt válaszolta: „A nagyvezír bölcs, de a helyes döntés az lenne, hogy a janicsárokat kivezényelje az ost-

¹³⁷ Éppen ellenkezőleg, a „Zrínyi-fiak” és a „Batthyány-fiak” meghódoltak Thökölynek, és a törökök mellé álltak. Részletesen ld. Varga, *Válaszúton*, 115–135. A magyar főurak közül egyedül Esterházy Pál nádor vett részt a keresztények oldalán a kahlenbergi csatában. Varga, *Válaszúton*, 114–115.

¹³⁸ *Tatar Hân hazretleri kralun üç câsusların câsarın mektubi ile tutub saçların trâş edüb derviş üslûbına koyub vezîr-i a'zama gönderdi* (B 23r, 7).

¹³⁹ Bekri Musztafa pasa 1679-től 1684-ig töltötte be a janicsár aga tisztségét. A felszabadító háborúk idején szerdár, majd 1687-ben ismét janicsár aga. Utána rövid ideig, 1688 májusától 1689 novemberéig nagyvezír. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 365.

romárokoból, és a táboron túl, azon az oldalon, ahonnan majd a hitetlenek közelednek, sáncot ásasson velük. Állítsanak fel *baljemez* és *alaj*, valamint mozsárágyúkat, az összes janicsárt és a többi muskétást a [támadók ellen építendő sánc]árookban helyezték el. A lovasság pedig sorakozzék fel mögöttük. Amikor a pokolra való gyaurok lőtávolságba érnek, az ágyúk egyszerre süljenek el, azután jöjjön egy sortűz. Ezt követően a lovas katonák Allahban bízva egyszerre indítsanak rohamot. Reméljük, hogy a dicsőséges Isten (*Rabb*) segítségével a muszlim sereg győzedelmes lesz, a gyaurok pedig legyőzetik és megsemmisül.” A janicsár aga és a tanácskozás többi résztvevőjének tanácsára az álnok nagyvezír helytelen válasza az volt, hogy „Annyi ideje ostromoljuk már a várat, hogy elfoglalása egy karnyújtásnyira van. Kezeskedtek-e azért, hogy ha a janicsárokat kivezényeljük az ostromárokoból, a harc befejeztével ismét visszatérnek oda?” [– kérdezte a nagyvezír]. „Boldogságos vezír! Miután ezt a kemény ellenséget elűztük, és elhárítottuk [a veszélyt], ha a janicsárokat kiengeszteli, megajándékozza őket, és megadja a zsoldjukat, azért a fáradtságért, amelyet e vár miatt már elszenvedtek, [24r] talán nem hagyják cserben. Miután a várban lévő hitetlenek királyuk segítségével nem reménykedhetnek, ha Isten – dicsértessék! – engedi, maguk adják fel a várat” – mondták. Mire az álnok vezír így válaszolt: „Amíg ti nem kezeskedtek a katonákért, nem vonom ki őket az ostromárokoból.” Erre a tanácskozáson jelenlévők azt válaszolták: „Mi parancsra szolgáló katonák vagyunk, bármit is parancsol, aszerint járunk el.” Azzal a tanácskozó társaság feloszlott. Aznap este kiadták a figyelmeztetést a katonáknak, másnap a hadiszerszámokhoz fogtak, és mintegy százötven *zarbuzán* ágyút állítottak fel. Akkor jött a hír, hogy a hitetlenek három hadioszlopban közelednek.

A hadrend felállítása A nagyvezír pedig a muszlim katonákat három seregre (*kol*) osztotta. Az egyik seregre Kara Mehemmed pasa és Ebu Bekir aleppói pasa és néhány további parancsnok (*emîr*) került, a másikra pedig Ibrahim budai pasa a tartomány összes katonaságával meg még hét-nyolc béggel. Középre a nagyvezír a szpáhikát, a sziláhdárokat, a négy *janicsárosztagot*¹⁴⁰ és Musztafa janicsár agát [állította] teljes csapatával, öt *baljemez* ágyúval és minden más katonával, aki csak rendelkezésre állt. Ily módon rendeződtek el, de mi haszna? A katonák legtöbbször az ostromárokban, néhányuk Győrt ostromolja, ki a hitetlen kuruccal Újvárnál, ki az élelem mellett, ki az állatokat legelteti, ki az állatok legelőin van, ki pedig sebesülten fekszik a sátrakban.

A gyaurok a nagyúri tábor ellen jönnek A nemes ramazán hónap 19. napján (1683. szeptember 11.) a nagyúri sereggel szemben található erdős hegyre¹⁴¹ érkeztek, és este ott letáboroztak. Másnap, amely vasárnapra esett, és az ostrom hatvanharmadik napja volt, a hitetlen katonák mindannyian vértben, muskétával¹⁴² a vállukon megindultak. Ők maguk frissek, lovaik pedig erősek (*körünç*) voltak. Ahogy [24v] a lovasok és a gya-

¹⁴⁰ *Bölük-i erba* (P 18v, 14).

¹⁴¹ Azaz a Kahlenbergre.

¹⁴² Az itt olvasható *قوسنتصا kôstanatsâ* (?) szó valószínűleg az olasz *moschetto* 'muskéta' hangzás után leírt, eltorzult formája (B 24r, 15). A párizsi kéziratból hiányzik.

logosok csapatai lassan közeledtek, a mieink szembeszálltak velük, de az átkozottak látták, hogy a velük szemben álló katonaság jelentéktelen [számú]. Azonnal rohamot indítottak. A mi muszlim katonáink két órán keresztül harcoltak velük. Pihenésre nem volt lehetőség, a hitetlenek estefelé már bekerítették a nagyúri sereget. Ekkor a nagyvezír mellett harcoló janicsárok, a janicsár aga és a szpáhik agája fogták a próféta zászlaját, és a csataterről a tábor felé indultak. Alig értek a nagyvezír sátrához, rögtön utána a lengyel is megérkezett, és a nagyúri táborra vetette magát, körülzárta a nagyvezír sátraikat. Kézre kerítették az államkincstárt. A nagyvezír a próféta zászlaját magához véve elmenekült a táborból. Az ostromárkokban lévő katonaság két óra elteltével vette észre a helyzetet. A kethüdá bég¹⁴³ kivonta az árkokból a hátramaradt janicsárokat és más, még ott maradt muszlimokat. Odahagyták az ott lévő öt aknát, amelyekből hármat már megtöltöttek puskaporral, Szülejmán mezeje¹⁴⁴ felé indultak, és csatlakoztak a többi katonához. Ezúttal a teljes muszlim sereg megfutamodott, és megsemmisítő vereséget szenvedett. Azt az éjszakát döbbenettel és gyötrellemmel, fagyoskodva töltötték, mint akik a pusztaságban rekedtek. Nem maradhattak ott, de erejük sem volt továbbmenni. Bécsből Győrre huszonöt órányi az út.¹⁴⁵ Ezek egy nap és egy éjszaka alatt [tették meg], s mikor ezer bajjal és nehézséggel a Rába és a Rábca hidjait őrző katonákhoz csatlakoztak, úgy érezték, mintha újjászülettek volna.

A hitetlenek betörnek a nagyúri táborba Ezen az oldalon a nyomorult hitetlenek [25r] a nagyúri táborra támadtak, és elfoglalták azt, de mivel az este közeledett, a zászmányhoz nem nyúltak. Egész éjjel fegyverrel a kézben őrkdtek, nehogy a muszlimok támadást indítsanak.¹⁴⁶ Amikor reggel lett, látták, hogy miként a mondás mondja:

Vers

Köd előttük, köd utánuk,¹⁴⁷

a török sereg eltakarodott. A pokol tüzére való gyaurok bevonultak a táborba, és akkora szerencsétlenség történt, hogy olyat jó ideje nem láttak. *A szerencsétlenség pedig*

¹⁴³ A janicsár aga után a janicsárok második, legrangosabb tisztje.

¹⁴⁴ Szülejmán mezeje az a hely, ahol az 1529-es első bécsi ostrom idején a szultán sátra állott. Ma Bécs Simmering kerületének Ebersdorf nevű városrésze. Az V. Károly német-római császár (uralk. 1519–1556) által reneszánsz stílusban ide épített vadászkastélyt az 1683-as hadjárat során a törökök Szülejmán emlékezete miatt épen hagyták és használták. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 150.

¹⁴⁵ P 19v, 11. Mintegy 120 km-ről van szó.

¹⁴⁶ Sobieski tartott egy oszmán ellentámadástól, ezért hadrendben tartotta a katonáit, csakúgy, mint I. Szülejmán a mohácsi csata után. Erre jó okuk volt, mert a megnyert mezőkeresztési csata után a török táborban fosztogató keresztényekre az oszmánok rátámadtak, és megfordították a csata végső kimenetelét. Barker, *Double Eagle*, 332–334.

¹⁴⁷ Szó szerint: „Sem a kapu, melyen jöttek, sem az út, amelyen elmentek, nem világos.” (*Ne geldügi kapu bellü ne gitdügi memer peydá fehvásınca*. P 20r, 3.)

az áruló [nagy]vezír pénzsóvársága és kapzsisága miatt történt. A német király¹⁴⁸ megszerezte az összes ágyút, a fegyverraktárt, az élelmiszert és a málhákat. A lengyel király¹⁴⁹ a nagyvezír palotasátrára, más keresztény parancsnokok pedig egy-egy vezír kvártélyára tették rá a kezüket. A nagyúri táborban lévő pénz és ellátmány a gonosztevő hitetlenek katonáinak a zsákmánya lett. A sátrakban fekvő sérült és beteg muszlimokat vértanúvá tették, az élöket pedig foglyul ejtették. A tizenöt órányi járóföldre lévő több ezer teve, igásló, öszvér és marha, ágyúvonó bivaly, több szegény lovászfű és tevehajcsár a pokolra való hitetlen katonák parancsnokának a zsákmánya lett. Ha ezek az említett jószágok a nagyúri táborhoz közelebbi helyen lettek volna, nem került volna ennyi fegyver és málya a hitetlenek kezére, és ez a bekövetkezendő balsors órá (ti. Kara Musztafa pasára) szomorúságot, bajt és szerencsétlenséget nem hozott volna.

Szülejmán szultán törvénye Isten legyen irgalmas hozzá és bocsássa meg bűneit! Az itt [magyar földön] megboldogult és bocsánatot nyert Törvényhozó Szülejmán szultán öfelsége Bécs előző ostromát¹⁵⁰ feladva, miután Győr városánál átkelt a Rábán, az utána következő első táborhelyen azonfelül, hogy *a janicsár aga tudtával* a janicsároknak a szokásos zsoldjukat megadta, mindegyiknek ezer-ezer akcsét adományozott.¹⁵¹ A szpáhiknak és a timár-birtokosoknak a javadalmuknál nagyobb emelést adott. Minthogy mindannyian elismerésben részesültek, a katonanép, ahogy az kell, [25v] egymás iránt a korábbinál sokkal elkötelezettebbé és elszántabbá vált. Ez a nemtelen és kapzsi [nagy-] vezír pedig Győr alá érve három napig ott táborozott. Az említett szálláshelyen Ibrahim budai pasát a színe elé hozatta, és ily módon szidalmazta: „Te a csata napján az összes katonánál hamarabb futamodtál meg, te okoztad a vereséget.” Ő pedig így válaszolt: „Őn volt az, aki nem fogadta meg a birodalom vezetőinek és a szultanátus előljáróinak véleményét és tanácsait. A saját [becs]vágyának következménye vezetett ilyen szegényhez, a gőgnek és az önzésnek az eredménye, hogy ilyen vereséget szenvedtünk.

Vers

Büszke voltál eszedre, és nem Istenre bíztad magadat,
egy szempillantás alatt a visszájára sült el hibás döntéssed.”

Erre az öntelt [nagy]vezír ok és habozás nélkül ezt a bölcs vezírt megölette, a fényes vértanú [seregéhez] csatolta, és Budát Kara Mehemmed pasának adta.¹⁵² Mintha

¹⁴⁸ I. Lipót.

¹⁴⁹ Jan Sobieski, lengyel király és litván nagyfejedelem (uralk. 1674–1696).

¹⁵⁰ Utalás Bécs első, 1529-es sikertelen török ostromára. Mint ismeretes, Törvényhozó Szülejmán szultán utolsó magyarországi hadjáratán, Szigetvár ostroma alatt halt meg 1566. szeptember 7-én.

¹⁵¹ Peceví (*Tarih*. I. 137) után idézi Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti*, 344.

¹⁵² 1683. szeptember 14-én nevezte ki budai pasává Kara Musztafa nagyvezír. Alig egy évig töltötte be a tisztséget. 1684. augusztus 10-én Buda ostromakor egy felrobbant bomba megsebesítette, és behalt sérüléseibe. Gévy, *A' budai pasák*, 51.

a megboldogult megölésével a saját hibáját, gonosz tetteit elrejtette volna! Veszprém és Pápa várának kapitányai, korábban [a nagyvezírhez] jöttek, meghódoltak, ő pedig a váraikat a kezükön hagyva száz-kétszáz emberrel egy-egy béget nevezett ki melléjük. Amikor a [muszlim] sereg vereséget szenvedett, a várkapitányok az említett bégeket kirakták a váraikból, és útjukra bocsátották őket. Amikor Győr alá értek, a [nagyvezír] ezt a kérdést szegezte nekik: „Ti meg miért hagytátok el a váraitokat, és jöttetek ide?” Azzal mindkettőjüket kivégeztette. A második napon, a reggeli ima idején szóbeszéd terjedt el a katonák között, hogy a gyaur sereg megérkezett, és megtámadta őket. Ekkor egy csapat rémült és mezítelen¹⁵³ katona között lázadás tört ki. Az [ostromot] feladó, könyörtelen nagyvezír a szekbánjait küldte [ellenük].¹⁵⁴ „Ha valaki el akar szakadni [a seregtől], a fejük az enyém, a javaik a tiétek” – mondta. Azon nyomban [26r] mind a janicsárokból, mind a szpáhikból, mind pedig a hadinépből három-négy száz muszlimot a zsidó szekbánokkal¹⁵⁵ lemészároltatott, a javaikat elprédáltatta. *Ebből is tudható, hogy e hit nélküli vezírből hiányzott Istennek és az ő akarátának való alárendelődés ('adem-i islám).*¹⁵⁶ Ezután elindult Győrből, és amikor Tata várához ért, a falakat aláaknáztatta, és a levegőbe repítve leromboltatta.

A [nagy]vezír Buda (*Budin*) várába érkezik Ezután a nemes ramazán hónap 28. napján (1683. szeptember 20.) onnan útnak indulva ezer nehézség között jutott el a nagyvezír Budára. Amikor odaért, a vereség körülményeit és Budára érkezését szépen elmagyarázva megírta, és a Magas Portának jelentette.

A nagyúri levél és a díszkaf tán elküldése¹⁵⁷ A világ[bíró] padisah pedig a jelentés kézhezvétele után a sziláhdár¹⁵⁸ agával kardot, díszkaf tán és nemes, nagyúri levelet küldött, melyben azt kegyeskedett írni: „Ne bánkódj! A győzelem és a vereség a padisahok padisahjának, az urak urának a hatalmában áll. Ha a kegyes Isten engedi, egy másik hadjáraton a legkegyelmesebb prófeta és a legkiválóbb barát, azaz Mohamed prófeta – Isten áldása legyen rajta és követőin! – iránti tiszteletből a nagyméltóságú Allah ennek az igaz

¹⁵³ Szó szerint 'uryán 'meztelen, csupasz', nyilván átvitt értelemben értendő, arra utal, hogy mindenüket odahagyva hiányos felszerelésben menekültek. A riadalmat az okozta, hogy Győrből kitört egy kisebb csapat, és rátámadt a törökökre, nagy fejtelenség támadt, amelyen a nagyvezír csak a *szekbánok* kivezérlésével volt képes úrrá lenni. Barker, *Double Eagle*, 347.

¹⁵⁴ A *szekbánok* eredetileg a vadászkutyák gondozói voltak, később testőralakulattá váltak, majd a janicsárok 65. osztagában szolgáltak.

¹⁵⁵ *Sekban yahudisi* (سیدوھی نابکس) 'zsidó szekbán'. Kizárt, hogy a *szekbánok*nál, de általában az egész oszmán hadseregben zsidók szolgáltak volna. Minden bizonnyal itt átvitt, számomra ismeretlen jelentésben használták a szót. A párizsi kéziratból hiányzik.

¹⁵⁶ Ezt a kemény ítéletet csak a párizsi kézirat hozza (P 21v, 9–10).

¹⁵⁷ A szultán egy ideig nem tudott a helyzet súlyosságáról, részben Kara Musztafa munkálkodásai (szemtanúk kivégzése, lefizetése), részben pedig saját udvarának félelme miatt. A nagyvezír így decemberig hatalomban maradhatott. Barker, *Double Eagle*, 347.

¹⁵⁸ A szultán fegyverhordozója. Nem azonos a történetíró Sziláhdár Findiklili Mehmed agával, aki ezt a tisztséget csak 1703-ban nyerte el.

hitnek győzelmet ajándékoz, a tévelygő gyauroknak az osztályrésze pedig megaláztatás és vereség lesz. Viselj gondot a győzedelmes határvidékre, bármit, [legyen az] akár katona, akár fegyver, akár élelem, amire csak szükséged van, hiánytalanul, tökéletesen készíts elő, nehogy gondatlanság és hanyagság történjen, nehogy a tévelygő hitetlenek részéről kár érje a muszlimok országát! A védelem dolgában kitartóan, az ország ortal-mazásában nagy figyelemmel járd el, szüntelenül óvakodj a hanyagságtól, a lustaságtól! Bármilyen történjen is, azt az eseményeknek megfelelően jelentsd nekünk!” A [nagy]vezír pedig a nagyúri levelet kézhez kapván dívánt tartott. Őfelségét, Murád Giráj [26v] tatár kánt, [Mübárek] Giráj szultán fiát is meghívta a dívánba azzal, hogy kard és díszkaftán is van [a számára]. A kán őfelsége azonban így szólt: „Milyen érdemeket szereztünk mi ezen a hadjáraton, hogy kard és díszkaftán járna nekünk? Nem kell a kard és a kaftán! *Mi gyászruhát öltöttünk magunkra*” – üzenté. Erre a [nagy]vezír ismét elküldte egy emberét: „Nemes személyével megtárgyalandó ügyeink vannak.” Meghívásának célja a kán leváltása volt, azonban ő már tudomást szerzett arról, hogy az életére [akar] törni. Ezért, hogy mentse az életét, [még] aznap néhány tatárral lóra ült, és Janbolu¹⁵⁹ felé vette az irányt.

Murád Giráj kán leváltása és Hadzsi Giráj kán kinevezése A vezír pedig az ott jelenlévő Hadzsi Girájra, Kirim Giráj szultán fiára kánnak járó uralkodói díszkaftánt (*hânluk hilati*) adván [megtette kánnak], és jelentette őfelségének, a padisahnak.

A hitetlenek Esztergom (*Usturgon*)¹⁶⁰ ostromára indulnak Akkor érkezett a hír, hogy a bosszúálló gyaur a katonaságával Komárom alá érkezett, és az újvári oldalról éppen átkelni készül a Duna hídján. Ezt meghallva Újvár védőinek sietve katonát, élelmet és számos hadianyagot küldtek.

A ruméliai pasát Párkányba (*Cığerdelen*) küldik Az Esztergommal szemben lévő Párkány nevű palánkvár védelmére a tartományi katonasággal a ruméliai beglerbéget¹⁶¹ nevezték ki. A gyauroktól nagyszámú nyelvet fogtak, akik hírül adták, hogy a hitetlen sereg valóban átkel a komáromi hídon, és két napon belül az esztergomi és a párkányi védőkre támad.

Szerdár Kara Mehemed pasa elindulása, a sereg Esztergomnál és Párkánynál [27r] Innen a budai beglerbéget, {a szilisztrei vezír Musztafa pasát, a boszniai beglerbéget, vezír Hizir pasát}¹⁶² és számos beglerbéget, valamint emíreket, [összesen]

¹⁵⁹ A Giráj dinasztia leváltott uralkodói vagy a kánságban egyéb tisztségbe nem került családtagjai a mai Bulgária területén található Janboluban és környékén kaptak hász-birtokokat.

¹⁶⁰ A bolognai kéziratban (B 26v, 8) tévesen Komárom (*Komaran*) szerepel. A párizsi kéziratból a cím hiányzik. Ezen a fólión a bolognai kézirat eseményeit időrendbe kellett rendezni és a párizsi kéziratból kiegészíteni.

¹⁶¹ *Erzurum beğlerbeğisi* (P 22v, 10).

¹⁶² *Sivas beğlerbeğisi Hizir paşa 'yı ve Karaman beğlerbeğisi Şişman Mehemed paşa 'yı* (P 23r, 1).

tizenötezer embert küldtek Esztergom és Párkány védelmére. Kara Mehemmed pasát nevezték ki szerdárá. Mikor ez az említett muszlim sereg Esztergomba ért, éppen reggel volt. A lengyel király vereségre kárhoztatott hadseregével megindult azzal a céllal, hogy váratlanul elfoglalja a hidat, és megtámadja az ott tartózkodó muszlim katonákat.

Az első nap csatája és a lengyelek veresége Isten segédelmével Amikor ezt Mehemmed pasa hírül vette, [Esztergomból] azonnal átkelt a hídon, a melléje rendelt sereggel hadrendbe állt, és felkészült [a csatára]. A lengyel sereg pedig rohamra indult ellenük. Ekkor a muszlim katonák egy torokból *Alláhu ekber-t* és *Lâ ilâhe illa 'l-lah-ot*¹⁶³ kiáltva a gyaurokra rontottak. A Magasságos kegyelméből legyőzték őket. Ám a lengyelek szembefordultak velük. Olyan nagy harc bontakozott ki, hogy a gyaurokat [egészen] a táborukig vagdalták, tízezret, talán többet is lemészároltak.¹⁶⁴ [Ezután] a *zemberekcsi basi*¹⁶⁵ egy csapat katonával a belgrádi téli szállás felé indult.

[P 23v, 1–9] *Olyannyi zászlót és dobot szereztek, hogy lehetetlen leírni. Miközben Isten – dicsértessék és magasztaltassék! – a muszlimoknak ennyi kegyet és ilyen szerencsét adott, eminnen az egész [keresztény] tábor az Esztergom alatt lévő iszlám katonaság ellen vonult. A mi katonáink büszkék voltak előző [napi] győzelmükre, ám ilyen kevés katonával nem kellett volna a kétszázezernél is nagyobb gyaur sereg ellen indulni. El kellett volna menni békével, nem pedig [újra] hadrendbe állni. Párkány palánkját fel kellett volna gyűjtani és átkelni a hídon, de nem így tettek. [B 27v, 1] Kara Mehemmed pasa rossz döntése miatt az esztergomi hidat elvágták, és hadrendbe álltak.¹⁶⁶ Ezt követően megkezdődött a harc, de [az oszmán katonák] nem tudtak ellenállni. Amint odaértek a Duna vízének hídjához, mivel az el volt vágva, a muszlim sereg nagy része a Dunába fulladt, egyesek pedig a hitetlenek kardja által estek el. A boszniai, szivasi és karamáni pasák és néhány [más] emír némelyike a csatában, némelyike a vízben veszett oda. Csak a szilisztrei vezír pasa esett a lengyel király fogságába.¹⁶⁷ Ezután az átkozott gyaur felégette Párkány palánkvárát, és a benne talált muszlimok házait felgyújtotta.*

Katonákat küldenek Esztergom védelmére Ezután Esztergom védelmére kinevezték Aleppó helytartóját (*vâlî*), Ebu Bekir pasát, Tire helytartóját, Arszlán pasát és a janicsár tisztek közül a *zagardzi* és a *zemberekcsi basi*t, valamint egy bizonyos számú katonát.

¹⁶³ „Allah a legnagyobb!” és „Nincs Isten Allahon kívül!”

¹⁶⁴ Az első, lengyel vereséggel végződő párkányi csata 1683. október 7-én zajlott. Mintegy kétezer lengyel veszett oda. Sobieski is csak nagy nehezen tudott elmenekülni. A csatára részletesen ld. Varga, *Válaszúton*, 202–203; Barker, *Double Eagle*, 348–356.

¹⁶⁵ A janicsárok számszerijakért felelős 82. csapatának parancsnoka. Ez a mondat kilóg a szövegből. A párizsi kéziratból hiányzik.

¹⁶⁶ A császári seregek Lotaringiai Károly vezetésével október 9-ére értek Párkányhoz. A csata ezúttal teljes török vereséggel végződött. A keresztény seregek felgyújtották Párkányt. Az esztergomi híd a nyugati források szerint a menekülő tömeg súlya alatt szakadt le. Részletesen ld. Varga, *Válaszúton*, 203–205.

¹⁶⁷ A párizsi kézirat szerint a szivasi Halíl pasa is lengyel fogságba esett (P 24r, 1).

A szerdár visszatér az eszéki hídhöz A nagyvezír a többi katonával a belgrádi téli szállás felé igyekezett.

[B 27r, 11–15] A hitetlenek megszállják Esztergom várát A pokolra való gyaurok Párkány után a Dunára egy erős hidat építettek, és azon átkelve Esztergomot három nap, három éjjel ostromolták, ami után a védők kegyelemre megadták magukat.¹⁶⁸ A muszlimok és gyermekeik megmenekültek. [P 24r, 13–24v, 2] *Amikor kivonultak, a gyaurok a vár kapujában álltak, és megszámlálták a kifelé jövőket. Várvédők, kádi, imám, hátib¹⁶⁹ és a védelemre érkezett pasák, valamint hozzátartozóik, janicsárok és mások, a várban lévő, összesen kilencszáz ember mind kijött, és átadták a várat.*

[B 27v, 9] Egyéb események a végeken Azokban a napokban, amikor a budai beglerbéghez, [Kara] Mehemmed pasához megérkezett Esztergom elfoglalásának a híre, a nagyúri hadsereg az eszéki hídnál tartózkodott. A nagyvezír [parancsot küldött] Mehemmed pasának: „Esztergom védőit, *Ebu Bekir* és *Arszlán* pasákat ölesd meg, a fejüket küldd el ide! A *zagardzi basit*, a *szamszondzsu basit*¹⁷⁰ és a *zembereksi basit* pedig tedd egy hajóra, és küldd Belgrádba!” Mehmed pasa a parancs értelmében ezeket elküldte. Ezután a nagyvezír egy csausszal [újabb] parancsot küldött: „Bárhol is találsz rá az említettekre, vagyis a janicsár tisztekre, vidd őket Pest várába, add át őket a **[28r]** janicsárok kethüdájának,¹⁷¹ hogy zárják őket a várba!” A csausz Adony (Cankurtaran) palánkváránál talált rájuk, a parancs értelmében visszavitte és átadta őket a *kethüda bég*-nek. Nyomban ezután újabb parancsot küldtek, és Pest várában megölték őket. Amott pedig a hitetlen ellenség, [miután] elfoglalta Esztergom várát, nyolcezer német katonát helyezett bele. A többi gyalogos katonáját Győrbe, Komáromba, Pozsonyba, Lévára és Nyitrára rakta. A lovasság számára Bécsnél beljebb fekvő területeken adott téli szállást. Ő maga Bécs várába ment, és megkezdte annak helyreállítását. Az átkozott lengyel király pedig a saját seregével Thököly tartományában, Kassa várának környékén található palánkvárakban való telelés mellett döntött. Az új király pedig Kassát elhagyva, háza népével Eger várában keresett menedéket.

Az iszlám padisahja visszatér Edirnébe Ezen az oldalon öfelsege, a boldogságos padisah Belgrádból kegyeskedett elindulni, *Filibében*¹⁷² töltött néhány napnyi pihenő után boldogságos székhelyére, Edirne városába érkezett, és ott telelt. Edirne környékén nagy mennyiségű hó és eső esett, ezért a Tundzsa (Tunca) és a Marica (Meriç) folyó

¹⁶⁸ A császári csapatok 1683. október 22-én kezdték meg Esztergom ostromát. Október 27-én a török őrség kegyelemre megadta magát, másnap az egész katonaság és a polgári lakosság kivonult a várból. Varga, *Válaszúton*, 203–207.

¹⁶⁹ *Hátib*, azaz a pénteki prédikátor.

¹⁷⁰ Más néven *szamszondzsi basi*, aki a medvevadászatra és harci bevetésre tenyésztett vadász-kutyákkal foglalkozó 71. csapat parancsnoka.

¹⁷¹ A képzés alatt álló janicsár alakulatok, az adzsemi odzsakok (*acemi ocakları*) parancsnokai.

¹⁷² Ma Plovdiv városa Bulgáriában.

megáradt, és óriási özönvíz keletkezett. Edirne városában mintegy 3000 ház az enyészeté lett.

A [nagy]vezír visszatér Belgrádba¹⁷³ Ezután a nagyvezír az eszéki hídtól felkerekedett, és Belgrádba ment. Az említett vezír gögje és hibás döntése miatt történt szerencsétlenségek egymást követték. A tudomással bírók a történeteket a valóságnak megfelelően megírták, és elküldték a világ menedékhelyéül szolgáló padisahnak. Ezenfelül őfelsége a korábbi tatár kán, Murád Giráj Janboluba érve a hadjárat körülményeit, mindent, ami csak történt, a legapróbb részletekig jelentette a szultánnak. **[28v]** A birodalom vezetői és a szultanátus előljárói pedig megegyeztek, hogy a történeteket az igazságnak megfelelően fogják jelenteni és előadni a padisahnak. A padisah színe előtt összegyűltek, és szavaikat egybefűzve így szóltak: „A meggondolatlan [nagy]vezír ebben az áldott évben a hit, a birodalom és a szultanátus méltósága ellen olyan árulást követett el, amelyre ezer ellenség együttesen sem lett volna képes. Ez volt az oka: először is, míg Bécs városának ostromakor a harc és a háború dolgában a muszlim sereg diadala és győzelme biztos lett volna, a nyomorult gyaurokat pedig legyőzni és megverni sikerült volna, ám ő (ti. Kara Musztafa pasa) teljes hanyagsággal, hiányossággal, kapzsisággal és göggel nem mozgósította a muszlim sereget a gyaurok ellen. Mikor a megboldogult Ibrahim pasa a támadásra biztatott, az oktalan [nagy]vezír mindig az indokolatlan »Még nincs itt az ideje« válasszal illette. Végül megtörtént a vereség. Ennyi pénzt, kincstári felszerelést, ágyúkat, fegyvereket és hadi eszközöket; az összes vezír és emír dízsátrát, a teljes muszlim sereg és a nagyúri tábor málháit és sátrait, ezen felül a muszlim várak közül olyanokat, mint Esztergom és Párkány, az átkozott gyaurok kezére adott. Ezen károknak, amelyek megestek, egy évszázad alatt nem volt párjuk, ilyen vereség [még] soha nem történt. Emiatt a közhangulat megromlott, és a birodalom vezetése meggyengült. Ruméliában és Anatóliában különféle erőszakos cselekmények történtek. Ezeket a veszteségeket nem lehet megértéssel kezelni. Olyannyira, hogy ha [a felelősök megbüntetését] halogatják, minden bizonnyal nagy lázadáshoz fog vezetni.” Amikor ezt jelentették, a padisah még nagyobb haragra gerjedt.

A leváltások említése 1094 zilhidzse havának 26. napján (1683. december 16.), szerdán [Kara] Musztafa pasát **[29r]** leváltották, és a nagyvezíri pecsétet a szultáni kengyel *kajmakámjának*, vezír Kara Ibrahim pasának adták. Kara Ibrahim pasa először is a janicsár agát, Musztafa pasát vezíri ranggal szeraszkernek nevezte ki. A *szekbán basi*¹⁷⁴ tisztségéből felmentett Zülfikár agának pedig a janicsár aga tisztségét ajándékozta, és Edirnébe hívta. A janicsár agaságból felmentett Kara Haszán Agazáde Musztafa aga vezíri ranggal Isztambulba *kajmakámnak* lett kinevezve. *Isztambul kajmakámjának*,

¹⁷³ A szövegben *Ístoni Belgrad* (Székesfehérvár) szerepel, ami nyilvánvalóan elírás, Belgrádról van szó.

¹⁷⁴ A janicsár aga utáni első ember, a gyalogos janicsár osztagok parancsnoka. Fodor, *A janicsárok*, 124.

*Mahmúd pasának Szilisztrét adták. A főlovász, Boszniai Szülejmán aga vezíri ranggal a [szultáni] kengyel kajmakámja lett. A sziláhdár aga pedig főlovászi ranggal külső szolgálatba került. A padisah vejét, vezír Muszáhib Musztafa pasát tengernagynak nevezték ki. A kapuőrök kethüdáját, Gazzaz-ogli Ahmed agát pedig Belgrádba küldték, hogy Edirnébe hozza a próféta zászlaját és a nagyúri pecsétet. Ezután a csauszok agájának sajátkezű nagyúri rendelet (*hatt-i şerif*) adatott a [nagy]vezír kivégzése [ügyében]. Ő pedig az említett vezír fejét levágta, kincstárát és hagyatékát a szultán színe elé vitte. Ez a gyilkosság az 1095. évben történt.¹⁷⁵ A tilalmas muharrem¹⁷⁶ hónap hatodik napján (1683. december 25.), szombaton az említett csausz megérkezett Belgrádba. Még azon a napon délben a padisah haragjának kardjával megölték [Kara Musztafát], szerencsétlen fejét Edirnébe vitték, ott lévő hagyatékát az államkincstár számára lefoglalták. Az Isztambulban különböző helyeken található és elásott körülbelül 600 000 dukátját (*filori*), drágaköveit, palotáit és birtokait mind elkobozták. [A szultán] haragjának tüze elharapódzott, és az említett szerencsétlen bizalmasaira is áttért. A díván-írnokok vezetőjét (*re'isü'l-küttâb*), trabzoni Musztafa efendit megkötözve Edirnébe hozták, és a három körerkélyes dzsámi¹⁷⁷ közelében felakasztották.*

Vers

Ha egy nap szerencse ér, másnap a visszájára fordulhat,
A világi hatalommal senki se büszkélkedjen.¹⁷⁸

Szolgáltevőinek [29v] nagy részét bebörtönözték és kivégezték. A Bécs alatti vereség miatt [tiszttségéről] leváltott és Temesvárra kinevezett korábbi defterdárt, Haszán efendit éppen megkötözve vitték, amikor Nis városába érve szultáni rendelet érkezett, [melynek értelmében] őt is ott helyben lefejezték. Szerencsétlen fejét Edirnébe vitték, hagyatékát pedig lefoglalták, és az államkincstár részére elkobozták.

¹⁷⁵ A Hidzsra szerinti 1095. év 1683. december 20-án kezdődött, és 1684. december 7-én ért véget.

¹⁷⁶ A tilalmas muharrem az iszlám naptár első hónapja, négy legszentebb hónapjának egyike, amikor a harc hagyományosan tiltott. Muharrem egyben az újév kezdete, az elmélkedés, az ima és az áhítat ideje.

¹⁷⁷ Az Edirne központjában lévő dzsámi (*Üç Şerefeli Cami*) minaretjei közül az egyiken három körerkély található, nevét innen kapta.

¹⁷⁸ P 27v, 8–9.

Bibliográfia

- Abrahamowicz, Zygmunt, *Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku*. Kraków, 1973.
- Abrahamowicz, Zygmunt–Kopčan, Vojtech–Kunt, Metin–Moačanin, Nenad–Šerban, Constantin–Teply, Karl, *Die Türkenkriege in der historischen Forschung*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 13.) Wien, 1983.
- Ágoston, Gábor, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Ö–Zs. Szerk. Benkő Lóránd. Budapest, 1967.
- A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. / La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne*. Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Budapest, 2017.
- Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano*. A cura di Lovarini, Emilio. Bologna, 1930. 57–67.
- Aydar, Metin, Tarih yazımı ve toplumsal hafıza: 1731 tarihli “Tārīh-i sefer-i Beç” örneğinde bir tarih inşası. *Türkiyat Mecmuası* 34/2 (2024) 685–721. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1483803>
- B. Szabó János, Az erdélyi fejedelmi jelvények. *Keletkutatás* 1994. tavasz, 59–68.
- Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténelme*; <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/17-magyarorszag-felszabaditasa-a-torok-uralom-alol-1683-1699-3D6D/a-a-buda-visszaveteleig-terjedohadjaratok-3D6E/1-az-1683-evi-hadjarat-3D6F/b-becs-ostroma-es-felmentese-3D86/> (2026. február 28.).
- Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent. Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*. New York, 1967.
- Benaglia, Giovanni, *Außführliche Reiß-Beschreibung, Von Wien nach Constantinopel, und wieder zurück in Teutschland ... Deß Hoch-Gebornen Grafen und Herrn, Herrn Albrecht Caprara, [et]c. [et]c.: Welche Er als Ihro Römisch-Keyserl. Maj. Extraordinari-Gesandter und Gevollmächtigter, Den Stillstand mit der Ottomannis Pforten zu verlängern, verrichtet*. Franckfurt, 1687; <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10466327?page=,1> (2026. február 28.).
- Benczédi László, Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685). In: *Magyarország története 1526–1686*. II. Szerk. Pach Zsigmond Pál. (Magyarország Története Tíz Kötetben, 3.) Budapest, 1985, 1155–1272.
- Böngyik Ádám, *Bécs 1683. évi ostroma egy korabeli forrás alapján*. MA szakdolgozat (SZTE BTK). Szeged, 2020.
- Broucek, Peter–Hillbrand, Erich–Vesely, Fritz, *Historischer Atlas zur zweiten Türkenbelagerung*. Wien, 1983.
- Catalogue des manuscrits tures*. II. Supplément. Nos 573–1419. Éd. par Edgard Blochet. Paris, 1933.
- Czigány István, Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon 1665–1682. *Hadtörténelmi Közlemények* 114/2–3 (2001) 279–302.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. III. İstanbul, 1972.
- Dávid Géza, Egy eladósodott defterdár a 17. században, vezír Ahmed pasa. *Keletkutatás* 2023. tavasz, 153–159. <https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.153>
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyi 'ât. Tahlil ve Metin (1066–1116/1656–1704)*. Haz. Özcan, Abdülkadir. Ankara, 1995.
- Domokos György, Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 33 (1986) 47–110.
- Eickhoff, Ekkehard, *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. Stuttgart, 2008.

- Fekete Lajos, Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai. *Magyar Nyelv* 26 (1930) 257–265.
- F. Molnár Mónika, *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai*. Budapest, 2016.
- Fodor Pál, A „fogolyötöd-adó” az Oszmán Birodalomban (15–17. század). *Korall* 25 (96) (2024) *A hódoltság hétköznapijai: együttélés és konfliktusok*, 5–28.
- Fodor Pál, *A janicsárok törvényei*. Budapest, 1989.
- Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécs, 1841; https://real-cod.mtak.hu/1312/1/48_025.pdf (2026. február 28.).
- Grassi, Giuseppe, *Dizionario militare italiano*. II. Torino, 1833.
- Hadnagy Szabolcs, *A szultán hadainak tápláléka. Az oszmán sereg élelemellátási rendszere az 1658. évi hadjárat tükrében*. (Fontes et Libri. Monográfiák) Szegedi Tudományegyetem. Szeged, 2021.
- Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi)*. Haz. Başer, Alper–Günaydın, Alper. (İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü Yayınları, 3.) İstanbul, 2013.
- Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri. İnceleme, Transkripsiyon*. Haz. Inan, Göker. Doktora tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2017.
- Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*. Haz. Sevim İlgürel. Ankara, 1988.
- Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkihü't tevârih-i mülük" isimli eserinin tahlili ve metin tenkidi*. Haz. Nas, Ahmet. Yüksek lisans tezi (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi). Erzincan, 2019.
- Ivanics, Mária, A New-Old Source on the 1683 Siege of Vienna: (Ahvâl-i muhâsara-i Beç). In: *Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on His Seventieth Birthday*. Ed. by Dávid, Géza–Molnár, Antal–Fodor, Gábor. Budapest, 2025, 235–252.
- Journal de M. de Girardin pendant son ambassade à Constantinople. (1685–1688)*. XI 1688, avril. Bibliothèque nationale, ms. fonds. français, 7172, 622–640; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105225867/f639.itemez> (2026. március 11.).
- Kara Mustafas Feldzug gegen Wien. Das Tagebuch des Pfortendolmetschers Aléxandros Mavrokordatos. In: Kreutel, F. Richard–Teply, Karl, *Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*. (Osmanische Geschichtsschreiber. Neue Folge, 1.) Graz–Wien–Köln, 1982, 55–102.
- Kerekes Dóra, *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010.
- Kolçak, Özgür, Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. Diplomáciátörténeti adalékok (1665–1666). *Aetas* 31/3 (2016) 99–127.
- Królikowska-Jedlińska, Natalia, *Law and Division of Power in the Crimean Khanate (1532–1774). With Special Reference to the Reign of Murad Giray (1678–1683)*. Leiden, 2018. <https://doi.org/10.1163/9789004384323>
- Köhbach, Markus, Çasar vagy imperator? A római császárok oszmánok által használt megszólításairól a zsitvatoroki békét követően. *Aetas* 14/4 (1999) 177–183.
- Köhbach, Markus, Der Tārīh-i Mehemed Giray – eine osmanische Quelle zur Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1683. In: *Studia Austro-Polonica*. III. Ed. by Buszko, Józef–Leitsch, Walter. Warszawa–Kraków, 1983, 137–164.
- Kreutel, F. Richard–Teply, Karl, *Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*. (Osmanische Geschichtsschreiber. Neue Folge, 1.) Graz–Wien–Köln, 1982.
- Marsili, Luigi, *Breve storia in cui si narrato le cagioni della passata guerra tra l'Imperadore e la casa Ottomana e ciocchè nell'assedio di Vienna e per alcun da popoli a Turchi avvenne composta da un storico turco, e nella nuova favella ridutta*. Bologna, 1709; <http://asa.archivostudiadiadriatici.it/islandora/object/libria%3A238683#page/186/mode/2up> (2026. február 28.).

- Moačanin, Nenad, Cisir-i kebir-i Ösek, a world wonder. In: *Balkanlarda İslam*. III. Ed. by Kafkasyalı, Muhammet Savaş. Ankara, 2016. 466–479; https://isamveri.org/pdfdrng/G00180/2016/2016_MOACANINN.pdf (2026. február 28.).
- Molnár József, Török emlékek. Eszék-dárdai híd a XVII. században. *Művészettörténeti Értesítő* 7/4 (1958) 259–261.
- Papp Sándor, Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003) 652–663.
- Papp Sándor, Thököly Imrének és Közép-Magyarország népének kiállított szultáni szerződésével. In: Seres István, *Thököly Imre és Törökország*. István Seres, *Imre Thököly ve Türkiye*. Budapest, 2006. 278–289.
- Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford, 1993. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195076738.001.0001>
- Petritsch, Ernst Dieter, Die tatarisch-osmanischen Begleitoperationen in Niederösterreich. In: *Studia Austro-Polonica*. III. Ed. by Buszko, József–Leitsch, Walter. Warszawa–Kraków, 1983, 207–240.
- Relazione dell'Assedio di Vienna fedelmente dall'idioma turco tradotta*. In: *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte a cura del Comitato Marsiliano*. A cura di Sorbelli, Albano. Bologna, 1930, 127–165.
- Rosen, Victor, *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection*. Rome, 1885.
- Rumpler, Kurt, *Festungsbaumeister Georg Rimpler und die Zweite Türkenbelagerung von Wien anno 1683*; <https://web.archive.org/web/20120111000801/http://members.kabsi.at/familienforschung/Rimpler.pdf> (2026. január 10).
- Şakul, Kahraman, *II. Viyana kuşatması. Yedi başlı ejderin fendi*. İstanbul, 2021.
- Sâmî, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*. Der Saadet, 1318/1900–1901; <https://archive.org/details/kamuisirki00emse/page/n561/mode/2up> (2026. február 28.).
- Schmidt-Brentano, Antonio, *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*. Wien, 2006.
- Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte a cura del Comitato Marsiliano*. A cura di Sorbelli, Albano. Bologna, 1930.
- Sebag, Paul, Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle: F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 25 (1978) 89–117. <https://doi.org/10.3406/remmm.1978.1805>
- Seres István, *Thököly Imre és Törökország*. / István Seres, *Imre Thököly ve Türkiye*, Budapest, 2006.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*. Haz. Karaçay Türkal, Nazire. Doktora tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2012.
- Simon Róbert, *Korán*. Budapest, 1987.
- Szita László, A karlócai béketárgyalások és a békekötés előtörténetéhez. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pállfy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002, 365–372.
- Talmann, Michel, *Elenchus Librorum Orientalium Manuscriptorum: Videlicet Græcorum, Arabicorum, Persicorum, Turcicorum, Et deinde Hebraicorum, Ac Antiquorum Latinorum, Tum Manuscriptorum, Tum Impressorum A ... Aloysio Ferdinando Marsigli ... Partim In ultimo bello Turcico Et partim in itinere Constantinopolim suscepto collectorum, coëmptorúmque*. Vienna, 1702; <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10210785?page=246,247> (2026. február 28.).
- Târîh-i Mehmed Giray*. Haz. Demir, Uğur. Doktora tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2006.
- Târîh-i sefer-i Beç*. In: Kreutel, F. Richard–Teply, Karl, *Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*. (Osmanische Geschichtsschreiber. Neue Folge, 1.) Graz–Wien–Köln, 1982, 33–35.
- Târîh-i Râşid ve Zeyli*. I–III. Haz. Özcan, Abdülkadir et al. İstanbul, 2013.

- Testa, Marie de-Gautier, Antoine, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*. İstanbul, 2003.
- Tóth Hajnalka, A vasvári békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664. In: *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. / La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne*. Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Budapest, 2017, 319–338.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı devleti teşkilâtından: kapukulu ocakları*. I. Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı tarihi*. III/1–2. Ankara, 1988.
- Varga J. János, *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Budapest, 2007.
- Vekayi' name (Vekayi-i Beç). Metin ve Değerlendirmesi*. Haz. Yılmaz, Mehtap. Yüksek lisans tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2006.
- Veres Endre, A Marsili-centenariumi kiadványok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle*. Új folyam 37/3–4 (1930) 264–269.
- Wimmer, Jan, Az 1683. szeptember 12-i bécsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 30/1 (1983) 25–42.
- Wurm, Heidrun, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ğa'fer, genannt Hezārfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg im Breisgau, 1971.
- Yılmaz, Yasir, The Last Habsburg Peace Attempt in Istanbul before the Second Ottoman Siege of Vienna in 1683. In: *Performing Diplomacy in the Early Modern World*. Ed. by Anderson, Roberta–Eisendle, Reinhard–Suner, Suna. Vienna, 2025. <https://doi.org/10.2307/jj.30776244.21>

Mária Ivanics

Hezarfen Hüseyin Efendi on the second siege of Vienna (1683)

Abstract

The article discusses the account of the Turkish siege of Vienna in 1683 by Hezarfen Hüseyin Efendi, one of the most important Ottoman historians of the seventeenth century. It is based on manuscripts preserved in Bologna and Paris, as well as their Italian and French translations. The paper provides new data to support the previous assumption that the unnamed historian of the Bologna manuscript is indeed Hezarfen. The study highlights the features making Hezarfen's work unique and provides additional information. Through the analysis of these data, the author concludes that Hezarfen's account – along with the diary of the anonymous Master of Ceremonies and the interpreter of the Porte, Aleksandros Mavrokordatos – is among the earliest reports about the campaign of 1683 and the events of the siege. The study is followed by the translation of Hezarfen's text, which is based on the Bologna manuscript, with additions from the Paris manuscript.

Keywords: second siege of Vienna, Kara Mustafa Pasha, Imre Thököly, Hezarfen Hüseyin Efendi, Luigi Marsili, Ernst Rüdiger von Starhemberg

Dávid Géza
Kaza (bírószági kerület) és *náhiye* („járás”) a hódolt
Magyarországon*

Kivonat

A *náhijék* és *kazák* jelentősége a hódolt Magyarországon jelentősen eltért egymástól a 16. és a 17. században. Amíg a timár-rendszer kulcsszerepet játszott, az összeírásokat szandzsákonként, azon belül *náhijé*ként készítették, s eszerint tartották nyilván a szolgálati birtokokat is. Talán ez a fő oka annak, hogy a „járások” száma három és félszerese volt a bíróságokénak. Ugyanakkor Magyarországon négyzetkilométerenként csak mintegy feleannyi *kazát* találunk, mint Ruméliában. Ez a nagy különbség magyarázható a Dráva–Duna-vonal feletti kis számú muszlim lakossággal, valamint azzal, hogy az oszmánok a joghatóság terén sem tudták teljes mértékben ellenőrizni a magyar területeket. A 17. században, amikor az állami adókat *kaza*-szinten szedték be, ezek döntő fontosságra tettek szert.

Kulcsszavak: török közigazgatás, *náhiye*, *kaza*

A 16–17. századi helyi oszmán közigazgatás a szandzsák-szint alatt kettős volt. Közülük a *náhijék* („járások”) egyértelműen a szandzsákbégek alá voltak rendelve, míg a *kazák*/kádíságok (bírószági kerületek) viszonylag függetlenül a jogszolgáltatás egységeinek számítottak. Mégis, a kettő közötti kapcsolat nem mindig egyértelmű; de elvileg az első katonai, a másik „polgári” formációnak tekinthető. A szakirodalomban felmerült, hogy a kádi nevezte ki a *náibok*at (kádihelyetteseket) a *náhijék*be, akiknek ott saját törvényszékeik lettek volna.¹ Bár vannak kétségeim, de ezen állítás második fele Anatóliára és az arab területekre, sőt talán még Rumélia egyes régióira is érvényes lehet, ám a 16. századi hódolt Magyarországra nem tűnik elfogadhatónak, még ha az ellenkezőjét nehéz is bizonyítani. Mindenesetre egyetlen adat sincs ilyen intézményre nálunk, azaz egy *náhiye* keretében *náibok* által kialakított alkádíságokra. (Más kérdés, hogy szerintem a *kazák* nem a *náhijék*en belül léteztek.) Azért kell mégis óvatos-

* E tanulmány kicsit rövidebb változata korábban angol nyelven megjelent: *Kaza and Nahiye in Ottoman Hungary*. In: *Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on his Seventieth Birthday*. Ed. by Géza Dávid. Budapest, 2025, 99–116.

¹ Şahin, Nahiye, 307: „A náhijékban, amelyek a kádik közigazgatási és jogi hatáskörébe tartoztak, a közigazgatási és jogi ügyek intézésére náibok láttak el szolgálatot. Másként kifejezve, a kádik a náhijékban náib-bíróságokat hoztak létre.”

nak lennünk, mert az itteni kádíságok működéséről elég kevés a kútfő, csak két kötet *szidzsil* (jegyzőkönyv) maradt fenn, mindkettő az oszmán uralom későbbi időszakából és némileg periferikus területekről,² illetve néhány egyedi dokumentum (*hüddzset*)³ ismert.

Ez az egyik oka annak, hogy a magyarországi mohamedán bírósági hálózatot még nem rekonstruáltuk teljes egészében. Velics Antal (a defterek elolvasója) és Kammerer Ernő (a hagyaték kiadója) 19. század végi forráskiadványa némileg segít ebben a tekintetben.⁴ Ez a mű – néhol erősen lerövidítve és sok hibával – szinte teljes egészében tartalmazza a bécsi Österreichische Nationalbibliothek magyar vonatkozású oszmán levéltári anyagát. A szóban forgó iratok egy részét az adott törvényszék kádija készítette, látta el névjegyével vagy hitelesítette. A kirajzolódó kép mégis hiányos, ezért az ezen alapuló listát ki kell egészíteni, például a 16. századi szandzsák-összeírásokból, amelyek egy-egy nagyobb közigazgatási egységen belül többnyire feltüntetik a törvényszékeket. Ezekon kívül a ruméliai bírósági körzetek álláshelyeit magában foglaló kolligátumnak a *Rúznáme-i menászib-i kazá-i Rúm-ili* címet viselő, a kiadó által a 16. század második felére datált, pár éve megjelent része szintén hasznos számunkra, mert a Budai és a Temesvári vilájetre is kiterjed.⁵

Az így nyert adatok, még ha az egész hódolt Magyarországot lefedik is, nem elég gazdagok ahhoz, hogy a rendszerben idővel bekövetkezett kisebb-nagyobb változásokat követni lehessen. Ezeket csak akkor lehetne folyamatban bemutatni, ha a *kádiaszkerek* (hadbírók) által kezdeményezett kádikinevezésekről a központban vezetett köteteket (*kádiaszker rúznámcseleri*) szisztematikusan feldolgoznánk.⁶ Hegyi Klára és Fodor Pál jóvoltából az 1585–1586-ból származó és minket érintő kinevezéseket állt módomban beépíteni.⁷ Összességében úgy gondolom, hogy az összegyűjtött anyag meglehetősen

² Az 1652–1653-ban Temesváron vezetett őrzési helye: Sarajevo, Historijski Arhiv, Sign. OZ, T-004. Karánsebes és Lugos (oszmán Sebeş és Lugoş; Caransebeş és Lugoj) jegyzőkönyve pedig Budapesten található: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Keleti Gyűjtemény, Török kéziratok Qu. 62 (vétél útján került ide).

³ Pl. Gökbilgin, Hatvan kadılığımın iki sicili.

⁴ Velics–Kammerer, *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II.

⁵ Kuru, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli kadılıkları, 267–277. A kiadó a helynevetek úgy ömlesztette, ahogy éppen elolvasta, és semmilyen erőfeszítést nem tett azonosításukra. Minthogy nem mellékelte faksimilét, esetenként nehéz eldönteni, mennyire jó az átírás. S bizony párszor nyilvánvalóan téves a megadott forma, de ismerte Magyarország történeti földrajzát, az ilyen hibák is többnyire javíthatók. Két bejegyzéssorozatot tett közzé 1581–1582 és 1586–1589 tájáról egy másik török kutató, Yasemin Beyazid, szintén az olvasóra bízva a települések megfelletetését. *Kadiasker atama rúznámçelerinden; Kadiasker mülazım rúznámçelerinden*.

⁶ Ilyen törekvés a 17. századot érintően, de valamivel hamarabb indítva: Alan, *Kadiasker ruznamçe defterlerine göre XVII. yüzyılda Rumeli’de kaza teşkilatı*.

⁷ İstanbul, Müftülük Arşivi, Kadiasker ruznamçeleri, Rumili 3.

jó alapot jelent a magyarországi tartományokban létrehozott bírósági hálózat bizonyos jellemzőinek a megvilágítására.

Ami a *náhijéket* illeti, bővebb a merítési lehetőségünk.⁸ Mivel egyes szandzsákokat megszüntettek vagy két közigazgatási egységre osztottak, némely területek kicsúsztak az oszmán ellenőrzés alól, vagy éppen bekerültek oda, és mert el akartam kerülni a megkettőződéseket, az összeállt kép hosszabb távon nem tekinthető állandónak. De itt nem az a célom, hogy minden egyes variációt precízen végigkísérjek, hanem az, hogy az említett egységek megközelítő sumájára jussak.

Az alábbi két lista a Budai és a Temesvári vilájet (tartomány) szandzsákjai-ban levő *kazákat* és *náhijéket* tartalmazza a 16. század második feléből, végéről.

1. A Budai vilájet *kazái* és *náhijéi*⁹

Budai szandzsák:

Kazák: Buda, Kecskemét, Pest, (Rác)Keve,¹⁰ Vác, Visegrád

Náhijék: Buda, (Duna)Földvár, Kecskemét, Pest, (Rác)Keve, Vác, Visegrád

Esztergomi¹¹ szandzsák:

Kaza: Esztergom

Náhije: Esztergom

⁸ Az összeállítás elkészítéséhez az alábbi munkákat és levéltári forrásokat használtam: Velics–Kammerer, *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II.; Fekete, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*; Uő, *A Hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*; İstanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu defteri 290, 292, 293, 314, 318, 332, 343, 364, 365, 388, 400, 410, 412, 441, 443, 457, 485, 507, 550, 554, 563, 570, 578, 579, 580, 581, 585, 592, 593, 611, 632, 634, 646, 657, 665, 676, 824, 981, 1012; München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138; Paris, Bibliothèque nationale de France, ms. fonds turc, suppl. 76; valamint számos *rúznámce*. A Budai vilájethez igen hasznos az Sz. Simon Éva irányításával készülő adatbázis: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz (2025. október 25.).

⁹ A települések nevét mai magyar alakjuk szerint írtam. A kevésbé ismert, eltűnt vagy a határon kívülre került helyeknél jegyzetek segítik a tájékozódást. A korabeli oszmán alakot akkor tüntetem fel, ha az teljesen vagy nagyon más, mint a magyar.

¹⁰ Oszmán Kuvin.

¹¹ Oszmán Esztergon/Ösztörgon.

Füleki¹² szandzsák:¹³

Kaza: Füle

Náhijék: Balogvár,¹⁴ Csetnek,¹⁵ Divény,¹⁶ Füle, Murány,¹⁷ Pelsőc,¹⁸ Putnok, Rimaszécs,¹⁹ Rimaszombat,²⁰ Szendrő

Hatvani szandzsák:

Kazák: Hatvan, Jászberény

Náhijék: Dédes,²¹ Eger, Gyöngyös, Hatvan, Heves, Jászberény, Miskolc,²² Ónod, Putnok, Salgó,²³ Sirok, Szarvaskő, Tokaj

Koppányi szandzsák:

Kaza: Koppány²⁴

Náhijék: Dombó,²⁵ Karád, Kőrös(hegy), Marcali, (Török)Koppány, Zalavár

Mohácsi szandzsák:

Kazák: Baranyavár, Mohács, Siklós

Náhijék: Baranyavár,²⁶ (Duna)Szekcső, (Kapos)Szerdahely, Mohács, (Nagy) Harsány, Pécsvárad, Sellye,²⁷ Siklós, Szász(vár), Szentlőrinc, Vaskaszentmárton²⁸

Nógrádi²⁹ szandzsák:

Kaza: Nógrád

Náhije: Nógrád

¹² Szlovák Fiľakovo.

¹³ Ezen alkormányzóság *náhijé*ira ld. Hegyi, *A Füleki szandzsák*, passim és térkép.

¹⁴ Később Nagybalog vagy Vámosbalog (Szlovák Veľký Blh).

¹⁵ Szlovák Štítnik.

¹⁶ Szlovák Divín.

¹⁷ Murányalja (szlovák Muráň) volt annak a falunak a későbbi neve, ahová a vár tartozott.

¹⁸ Szlovák Plešivec.

¹⁹ Szlovák Rimavská Seč.

²⁰ Szlovák Rimavská Sobota.

²¹ Dédes várának romjai a mai Dédestapolcsány közelében találhatók.

²² Oszmán Miskofcsa.

²³ Salgó várának romjai a mai Salgóbánya közelében találhatók.

²⁴ Kuru listájából hiányzik. Csak „Tanura, más néven Kopan” szerepel. Ezzel az a gond, hogy Koppányt sem a szandzsák-összeírásokban, sem másutt nem említik kettős névvel.

²⁵ Dombó várának romjai a mai Dombóvár közelében találhatók.

²⁶ Horvát Branjin Vrh.

²⁷ Oszmán Selin.

²⁸ Amikor Pécs önálló szandzsák lett, több *náhijét* csatoltak hozzá.

²⁹ Oszmán Novigrád.

Pécsi³⁰ szandzsák:

Kaza: Pécs

Náhijék: Kaposvár, Pécs

Simontornyai szandzsák:

Kaza: Simontornya

Náhijék: (Balaton)Endréd,³¹ Ozora, Simontornya, Tamási³²

Szécsényi szandzsák:

Kaza: Szécsény

Náhije: Szécsény

Szegedi szandzsák:

Kazák: Bács, Baja (?),³³ Kalocsa, Szabadka,³⁴ Szeged, Titel (?),³⁵ Zombor

Náhijék: Bács,³⁶ Baja, (Hódmező)Vásárhely, Kalocsa, Solt, Szabadka, Szeged, Titel, Zombor³⁷

(Székes)Fehérvári³⁸ szandzsák:

Kazák: (Székes)Fehérvár, Veszprém³⁹

Náhijék: Csesznek, Csobánc,⁴⁰ Egervár, Egregy, Győr, (Győr)Szentmárton,⁴¹ Kemendvár,⁴² Körmend, (Nagy)Vázsony, Pápa, Rezi, Sárvár, Somló,⁴³ Sümeg, (Székes)Fehérvár, Szigliget, Tátika,⁴⁴ Tihany, (Város)Lőd, (Vár)Palota, Vasvár, Veszprém, (Zala)Szentgrót

³⁰ Oszmán Pecsúj.

³¹ Oszmán Endrik.

³² Oszmán Tomásin.

³³ *Kazaként* csak Kuru listájában fordul elő.

³⁴ Szerb Szubotica.

³⁵ *Kazaként* csak Kuru listájában fordul elő.

³⁶ Szerb Bacs.

³⁷ Szerb Szombor.

³⁸ Oszmán Isztolni Belgrád.

³⁹ Oszmán Beszprim.

⁴⁰ Csobánc várának romjai a mai Gyulakeszi közelében találhatók.

⁴¹ Ma Pannonhalma.

⁴² Kemend várának romjai a mai Kemendollár közelében találhatók.

⁴³ Somló várának romjai az azonos nevű hegy oldalában találhatók.

⁴⁴ Kuru listájából hiányzik.

Szekszárdi szandzsák:

Kazák: Báta(szék),⁴⁵ Szekszárd, Tolna⁴⁶

Náhijék: Anyavár,⁴⁷ Szekszárd, Tolna

Szigetvári szandzsák:

Kaza: Szigetvár

Náhijék: Babócsa,⁴⁸ Berzence, Görösgal,⁴⁹ (Nagy)Kanizsa, Segesd, Szigetvár

Szolnoki szandzsák:

Kazák: Csongrád (?),⁵⁰ Szolnok⁵¹

Náhijék: Csongrád, Debrecen, (Mező)Túr, (Nagy)Kálló, Szolnok,
(Török)Szentmiklós

A fentiekből világosan kirajzolódik, hogy a Budai vilájetben a törvénytörések száma meglehetősen alacsony volt. Mintegy 8 vagy 9 olyan szandzsákot regisztrálhatunk, amelyek egyetlen kádiságból állt, és a többiben sem találunk lényegesen többet. Az utóbb említett szandzsákok közül az első a vilájet központja volt, míg a csak a fennállásának első évtizedeiben kiterjedt Mohács és Szeged sokkal nagyobb területtel rendelkezett, ezért alakult ezekben számosabb kádiság.

⁴⁵ Tátika várának romjai a mai Zalaszántó közelében találhatók.

⁴⁶ Megszokott alakját nem találjuk meg Kurunál. Szerepel viszont nála egy Togana forma, amely fellelhető 17. századi krónikákban. Vö. Aycibin, *Kâtib Çelebi, Fezleke*, 343. (A munka később nyomtatásban is megjelent: *Kâtib Çelebi, Fezleke*); Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. 122.

⁴⁷ Később Janyavár; romjai a mai Sióagárd közelében találhatók.

⁴⁸ Oszmán Bobofcsa.

⁴⁹ Ma Nemeskéhez tartozik.

⁵⁰ *Kazaként* csak Kuru listájában fordul elő.

⁵¹ Kissé váratlan, hogy Kuru anyagában – Bács mellett – megjelenik egy Bácska nevű kádiság is. Ezt időnként Szeged szinonimájaként használták, de itt erről nem lehet szó. Szintén problematikus „Fodvar” esete. Azonos lehet (Duna)Földvárral, ám ez csak 1590-től lett *náhije*-központ, és semmilyen más adat nem szól itteni kádiról. Bár igaz, hogy a lista szerint a helyi török bíró csak a legszerényebb, 25 akcsésapidíjban részesült, ez még nem dönti el a kérdést.

2. A Temesvári vilájet *kazái* és *náhijei*

(Boros)Jenői⁵² szandzsák:

Kaza: (Boros)Jenő

Náhijék: Bél,⁵³ (Boros)Jenő, Desznye,⁵⁴ Feltót,⁵⁵ Keszend⁵⁶

Csanádi⁵⁷ szandzsák:

Kazák: Csanád (?),⁵⁸ Makó, (Nagy)Becskekerek (?),⁵⁹

Náhijék: Csanád, Galád,⁶⁰ (Nagy)Becskekerek,⁶¹ (Ó)Becse⁶²

Gyulai szandzsák:

Kazák: Arad, Békés (?),⁶³ Gyula

Náhijék: Arad, Békés, Bihar,⁶⁴ Gyula, Zaránd⁶⁵

⁵² Oszmán Janova, Román Ineu. Kurunál felbukkan még egy „Janova”, amelyről nem sikerült kiderítenem, hogy mit takar (az sem biztos, hogy magyar területen kell keresni).

⁵³ Román Beliu.

⁵⁴ Később Dézna, román Dezna.

⁵⁵ Román Tauț/Tăuți.

⁵⁶ Vagy Köszend, román Chisindia.

⁵⁷ Román Cenad.

⁵⁸ *Kazaként* csak Kuru listájában fordul elő.

⁵⁹ *Kazaként* csak Kurunál fordul elő.

⁶⁰ Ma ismeretlen, Nagykikindától (szerb Kikinda) délre esett.

⁶¹ Mai szerb neve Zrenjanin.

⁶² Szerb Becsej.

⁶³ *Kazaként* csak Kuru listájában fordul elő. Az azonosság kissé kérdéses.

⁶⁴ Ez a *náhije* Bihar megyéről kapta a nevét, így nem volt központi települése. Az itteni falvak ma Romániához tartoznak. Vö. Káldy-Nagy, *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, 380–395.

⁶⁵ Román Zărând.

Lippai szandzsák:⁶⁶

Kaza: Lippa⁶⁷

Náhijék: Almás,⁶⁸ Borzlyuk,⁶⁹ Bulcs,⁷⁰ Bűjük Vidék,⁷¹ Filep,⁷² Huszna,⁷³ Kápolna,⁷⁴ Kaprivár,⁷⁵ Kaprucsa,⁷⁶ Lippa,⁷⁷ (Maros)Illye,⁷⁸ Paulis,⁷⁹ Szád Vidék,⁸⁰ Sződi,⁸¹ Váradja,⁸² Világos,⁸³ Viziás⁸⁴

⁶⁶ Csak Csivizáde Mehmednél szerepel. *Kadiasker atama rûznâmçelerinden*, 75.

⁶⁷ Itt három *náhije* nevét vagy nem sikerült elolvasni, vagy a helyét megtalálni, illetve egyé ismétlődni látszott.

⁶⁸ 1910 után Háromalmás, román Almaş.

⁶⁹ Később eltűnt. A török kor előtt Temes megye részének számított. Vö. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*. II. 16–17.

⁷⁰ A defterekben Búcs Vidék. Román Bulci.

⁷¹ Ez ama ritka esetek egyike, amikor az oszmánok lefordítottak egy magyar földrajzi nevet, igaz, csak a felét. Bűjük (*büyük*) jelentése 'nagy', azaz együtt Nagyvidékről van szó, amely természetesen nem meghatározott települést takar, hanem egy elég nehezen azonosítható térséget. Első pillantásra még az is felmerül, hogy a törökök találták ki. Szerencsénkre azonban régebbi magyar források is megőrizték a nevét. Solymos (román Şoimuş) várának tartozékai között ugyanis felbukkan „Alsóvidék, Kisvidék, Nagyvidék, Borzlyukvidék és Szádvidék”. Vö. Lupescu, Solymos vára a középkorban, 870–871. A 871. oldalon levő térképen Nagyvidék Temes megyében, Lippától délre látható. Lakatos Bálint lekötelező szívességgel megkereste a latin eredetiben levő vonatkozó részt. Eszerint 1510-ben „Naghwydek” 64 faluból állt, azaz tényleg nem volt „kicsi”. Ld. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, DL 37874. Vö. DL 37791 (1507-ből).

⁷² Ma ismeretlen. Talán a középkori Filepkeve rejlik mögötte. Vö. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*. I. 176.

⁷³ Idővel elpusztult. Korábban a bulcsi apáté volt. Vö. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*. I. 772.

⁷⁴ Világosvár tartozéka volt. Ma ismeretlen. Vö. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*. I. 722–723, 734.

⁷⁵ Másként Kaprevár (román Căpriora).

⁷⁶ Másként Kapruca, később Maroskapronca (román Căpruţa).

⁷⁷ Román Lipova.

⁷⁸ Román Ilia.

⁷⁹ Ópálos (román Păuliş).

⁸⁰ Ma ismeretlen. Engel térképén (*A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák*, térképmelléklet) Szád Váradjától délre.

⁸¹ Később Szépfalu (román Frumuşeni). Vö. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*. I. 763, 765.

⁸² Később Tótvárad (román Vărădia de Mureş). Vö. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza*. I. 763–764.

⁸³ Román Şiria.

⁸⁴ Nehezen azonosítható. Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága*. III. 1460 két lehetőséget vet fel: Eperjes (később Maroseperjes/Kelmák, román Chelmac) vagy Odvos/Odvas (román Odvoş).

(Ó)Moldovai⁸⁵ szandzsák:

Kazák: Harám,⁸⁶ (Ó)Moldova

Náhijék: Karasova-Vitelnik,⁸⁷ (Ó)Moldova

Pankotai⁸⁸ szandzsák:

Kaza: Pankota

Náhije: Pankota

Temesvári szandzsák:

Kazák: Csákova,⁸⁹ Facset,⁹⁰ Pancsova,⁹¹ Temesvár

Náhijék: (Béga)Monostor,⁹² Bogcsa,⁹³ Bozvár,⁹⁴ Bozsor,⁹⁵ Csákova, Cserin,⁹⁶

Facset, Fenlak,⁹⁷ Firdena,⁹⁸ Iktár,⁹⁹ Marcsina,¹⁰⁰ Pancsova, Semlik,¹⁰¹ Sujdia,¹⁰²

Temesvár, Tergoviste¹⁰³

⁸⁵ Oszmán Modava, román Moldova Veche.

⁸⁶ Később (Új)Palánk (oszmán Palanka-i Dzsedíd, Jeni Palanka, szerb Banatszka Palanka). Ez a *kaza* és a karasova-vitelniki *náhije* valószínűleg ugyanaz.

⁸⁷ Ez a *náhije* két folyó, a Karas (román Caraș, szerb Karas) és a Vicinic (szerb Vicsinik) nevét viselte. Vö. Halasi-Kun, Krassó County, 73 (ő „*Nahiye-i Karașova ve Bitlnik*” formában olvasta). Vele szemben Engel (*A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák*, 183) magyarázat nélkül Karasova-Vitelnik alakban közölte.

⁸⁸ Román Pâncota.

⁸⁹ Eredeti neve Csák (román Ciacova).

⁹⁰ Később Facsád (román Făget).

⁹¹ Szerb Pancsevo.

⁹² Román Mănăștiur.

⁹³ Később Román-Bogsán és Boksánbánya (román Bokșa).

⁹⁴ Ma ismeretlen, talán Felsőkastély (román Coșteiu de Sus) környékén feküdt. Vö. Engel, *A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák*, 35 (Bozovár).

⁹⁵ Később Bozsor (mai román neve Traian Vuia).

⁹⁶ Másként Cseri. Bár elnéptelenedett, a török kor után újjátelepült. Ekkor a Törökszákos (román Sacoșu Turcesc) nevet kapta. Ld. Engel, *A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák*, 41 (Cserin).

⁹⁷ Később Fönlak (román Felnac).

⁹⁸ Később Ferde (román Fârdea).

⁹⁹ 1968-ban két településből jött létre Iktár-Budinc néven (román Ictar-Budinți).

¹⁰⁰ Később Marzsina (román Margina).

¹⁰¹ Később Versec (szerb Vrsac). Vö. Engel, *A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák*, 118 (Semlik).

¹⁰² Eredetileg Suggya, ma ismeretlen, talán Bégamonostor (román Mănăștiur) közelében feküdt. Vö. Engel, *A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák*, 120 (Sujdi).

¹⁰³ Későbbi magyar neve Vásáros volt (román Târgoviște).

A Temesvári vilájeten belül biztosan csak a nevet adó szandzsák rendelkezett két kádi-székhelynél többel. A részletes összeírások magáról a szandzsák-székhely Csanádról nem szólnak úgy, mint ahol kádi tevékenykedik, csak a korábban említett 16. századi lista utal az itteni (és a becskereki) jogszolgáltatási hivatalra. Figyelemre méltó, hogy a jómódú és meglehetősen népes Makó városában is működött kádi,¹⁰⁴ ami ritka kivételnek számít, hiszen másutt a kádiságok és a *náhi*jék központja szinte mindig egybeesett.¹⁰⁵

Elmondhatjuk tehát, hogy a Dráva–Duna vonaltól északra eső kádiságok száma a 16. századi, hosszabb ideig fennálló 22 szandzsákban összesen 45, azaz átlagosan kettő körül volt. Érdekes ezt a számot a Rumélia területén található kádiságokéval összevetni. Ez utóbbiak mennyisége a 16. századi listában 418-at tett ki, 30 körüli alkormányzóságban.

Donald Edgar Pitcher nagyjából 600 000 km²-re tette az Oszmán Birodalom európai területének a nagyságát,¹⁰⁶ ebből hozzávetőlegesen 100 000 km² volt korábban magyar kézen. A vonatkozó számadatokat elosztva körülbelül 2200 km²-re jut egy törvényszék a Budai és a Temesvári vilájetben és körülbelül 1200 km²-re a Balkánon. A különbség jelentős, és egyértelműen jelzi, hogy az oszmánok nemcsak katonailag, hanem igazságszolgáltatási szempontból sem voltak képesek a magyar területeket teljes mértékben ellenőrizni.¹⁰⁷ Bár ez kétségtelenül igaz, az is észszerűnek tűnik, ha feltételezzük, hogy a kádiságok és egy-egy terület muszlim lakosságának száma között összefüggésnek kellett lennie. Az a tény, hogy a hódolt Magyarország területén¹⁰⁸ a helyőrségekkel együtt csak mintegy 50 000 mohamedán élt, szemben a mintegy 850 000 kereszténnyel,¹⁰⁹ azt jelentette, hogy elegendő volt egy viszonylag szerény bírósági hálózat. Amint Hegyi Klára kimutatta, mindössze négy olyan fontos és népes településen volt oszmán törvényszék, ahol szinte kizárólag magyarok éltek, nevezetesen Jászberényben,¹¹⁰ Kecskeméten, Ráckeven és Makón, ám később még ezeket is megszüntették, különösen, amikor a 17. század elején állami politikává vált, hogy néhány jelentősebb város magyar lakosságának joghatósága a saját törvényhozó szerveiknél maradjon.¹¹¹

¹⁰⁴ Szakály, *Makó a török hódoltság idején*, 201, 214–215, 242.

¹⁰⁵ A Kuru által közrebocsátott másik, korábbi felsorolás (Kanuni sultan Süleyman döneminde Rumeli kadılıkıları, 247–272) egyáltalán nem változtat a fenti képen.

¹⁰⁶ Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, 134.

¹⁰⁷ Ennek egyik tanulságos példája, igaz, az első évekből, a szegedi kádi és szandzsákbég esete: Dávid–Fodor, „Az ország ügye mindenek előtt való”, 168–169, Nr. 458.

¹⁰⁸ Ez a szám valamivel magasabb, mint a *kazá*kra és *náhi*jékre eső, mivel nagyobb területre terjedt ki azokénál.

¹⁰⁹ Dávid, Magyarország népessége, 149.

¹¹⁰ Jóllehet itt 1568-ban kisebb palánk épült, a kádiságot ennél hamarabb hozták létre.

¹¹¹ Hegyi, *Török berendezkedés Magyarországon*, 124–125, 126, 131–145.

Nemrégiben két olyan kancelláriai bejegyzésre (*riüsz kajdi*) bukkantam, amelyik ebben a vonatkozásban érdekes. Az első 1608 novemberéből származik. A lényeges része ekként szól: „Mivel a jelenlegi budai kádi, mevlána Habíl¹¹² efendi veterán és idős, a zombori, a szegedi, a pécsi és a verseci (?)¹¹³ kádiságok hozzácsatolásával [egyben] címzetes burszai kádiként¹¹⁴ [a budai kádi-hivatal] neki adományoztatott.”¹¹⁵ Azaz Buda négy, tőle elég távol eső *kazával* gazdagodott (amelyek közül a szegedi ekkortájt ráadásul Egerhez volt sorolva). E megoldást valószínűleg a tizenöt éves háborút követő anyagi nehézségek miatt alkalmazták. Ezt a feltételezést megerősíti az 1609 végéről származó másik dokumentum. Ebben a következő budai török bírót nevezik ki, aki „az említett *kazát* bizonyos tartozékokkal korábban birtokló Habíl”-tól nyerte el. Okként pedig erre hivatkoztak: „az említett (azaz a budai) *kaza* kevés jövedelmet hozott”. Így tehát „azok a tartozékok, amelyeket az előző kádi birtokolt, és nem kapta meg őket más,¹¹⁶ az említett mollának” lettek kijelölve. A szóban forgó „tartozékok” nem lehetnek egyebek, mint az elődjének juttatott négy kádiság.¹¹⁷

A 16. századi defterekben található törvényszékek és a *náhijék* számának összehasonlítása azt mutatja, hogy a különbség nagy volt: egy átlagos szandzsák 5–8 *náhijéből* állt (ritka kivételekkel, mint például az esztergomi, nógrádi vagy szécsényi alkormányzóság egyetlen ilyen egységgel). A legtöbb *náhije* a peremvidéki (Székes)Fehérvári szandzsákban alakult, nem kevesebb mint 23. A képzetbéli dobogó második fokán a Lippai szandzsák állt 20 alegységgel, majd Temesvár következett 16-tal. Ez utóbbiban az oszmánok valószínűleg átvették a vlah lakosság olykor egészen kis körzeteit.¹¹⁸

Az 1570-es években a két magyarországi vilájetben összesen 150 körül, azaz szandzsákonként átlagosan hét volt a *náhijék* száma. Másként kifejezve csupán minden harmadik-negyedik közigazgatási alegység rendelkezett törvényszékekkel.

A térképen valamennyi, a fenti táblázatokban szereplő *kaza*- és *náhije*-központot feltüntettük, egyben jelezve a vilájeteket/szandzsákokat és a várakat, illetve a tartósan hódolt és az igényterületeket. Mint látható, elég nagy volt

¹¹² Az illető Kádizáde Ali pasa, háromszoros budai beglerbég (1602–1604, 1605–1609, 1614–1616) apjaként komoly befolyással rendelkezett, s jó néhány éven át, legalább 1602-től töltötte be az adott posztot.

¹¹³ Mint fentebb kitértem rá, Versec a defterekben jobbra Semlikként szerepel, úgyhogy az itteni, kissé bizonytalan olvasatú alak váratlan, és lehet, hogy mást takar.

¹¹⁴ Nem találtam utalást arra, hogy ezt a címet mikortól lehetett megkapni, és járt-e anyagi haszonnal. Csupán a 17. század második felétől a 20. század elejéig sikerült adatolnom (igaz, csak a világhálón kerestem rá).

¹¹⁵ T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, A.RSK.d. 1481, p. 30.

¹¹⁶ Ez a megjegyzés azért meglepő, mert a központnak tudnia kellett volna, kit hova helyeztek.

¹¹⁷ A.RSK.d. 1481, p. 79.

¹¹⁸ Vö. Halasi-Kun, Serbians and Rumanians; Uő, The Rumanians of *districtus volachalis Tverdi*; Uő, The Rumanians of *districti volachales Monostor* and *Sugya*.

a különbség a két párhuzamos rendszer központjainak a sűrűsége között.¹¹⁹ Szembeszökő, hogy kádiságokat csak a ténylegesen birtokolt országrészekben alakítottak ki. Ezzel szemben a „járások” gyakran a még nem megszerzett, vitatott hovatartozású települések nevét viselték. Az ilyeneket „fantom”-*náhije*-nek hívhatjuk, minthogy székhelyük még valamelyik Habsburg-kézen levő vár volt, amelyet keresztény katonák védtek. Az is egyértelmű, hogy pár kivételtől eltekintve a folyamatos ellenőrzés alatti oszmán régiók *kazái* és *náhijei* is erődítésekről kapták a nevüket, ami arra utal, hogy nem nagyon merészkedtek a falakon kívülre.

Érdekes lenne hasonló összehasonlításokat végezni a birodalom ázsiai részeinek törvényszékeiről és *náhijeiről* is. Most pár olyan példát említek csak, amelyekhez könnyen hozzáfértem. Bejsehir szandzsákjában 2 törvényszéket és 9 *náhijét*,¹²⁰ Malatja szandzsákjában 3 (vagy 4) törvényszéket és 27 *náhijét* találunk 1560-ban,¹²¹ Maras szandzsákjában 5 törvényszéket és 25 *náhijét*,¹²² Karahiszár-i Sarki szandzsákjában 5 törvényszéket és 44 *náhijét*,¹²³ Usak bírósági körzetén belül 4 *náhijét*,¹²⁴ Lárende kádiságán belül 4, később 2 *náhijét*,¹²⁵ Lázikije egyetlen bírósági körzetén belül 4 *náhijét*.¹²⁶

A véletlenszerűen kiválasztott régiók eredményei azt a benyomást keltik, hogy a 16. századi hódolt Magyarország és a birodalom keleti régiói között nem volt nagy eltérés a törvényszékek és a *náhijék* egymáshoz viszonyított arányát illetően: az utóbbiak lényegesen nagyobb számban voltak jelen. Természetesen lehettek olyan területek, ahol a hagyományok vagy az adott terület társadalmi sajátosságai – például a nomád életforma – miatt jóval kevesebb *náhijét* hoztak létre (vagy egyáltalán nem, vagy más a terminológia). Értelmezésem szerint ez azt jelzi, hogy amíg a timár-rendszer többé-kevésbé érintetlen volt, és még készültek szandzsák-összeírások, addig a *náhije* jelentőségében megelőzte a törvényszéket.

Jól mutatja ezt, hogy a *timár*-adományozásokat rögzítő, naprakészen tartott listák bejegyzéseiben az egyes települések kivétel nélkül *náhijék* szerint vannak

¹¹⁹ A 17. században sem tapasztalunk nagyobb változásokat a minket foglalkoztató régiókban, ami egyfajta konzervativizmusra utal. Vö. Šabanović, Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj, 303–370; Özergin, Rumeli kadılkırlarında 1078 düzenlemesi. Alan, Kadıskler ruznamçe defterlerine göre XVII. yüzyılda Rumeli’de kaza teşkilatı, 58–59 elég sok megszünő, illetve frissen alapított *kazát* vett lajstromba a két század között. Ám ezek főként Ruméliát érintik, minket csak néhány közülük.

¹²⁰ Erdođru, *Osmanlı yönetiminde Beyşehir Sancađı*, IV.

¹²¹ Yınanç–Elibüyük, *Kanunı devri Malatya tahrir defteri*, III–IV.

¹²² Yınanç–Elibüyük, *Maras tahrir defteri*, III–IV.

¹²³ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliđi ve teşkilatı*, 230.

¹²⁴ Özdeđer, *15–16. yüzyıl arşiv kaynaklarına göre Uşak kazasının sosyal ve ekonomik tarihi*, 353.

¹²⁵ Gümüşçü, *XVI. yüzyıl Lárende (Karaman) kazasında yerleşme ve nüfus*, 142.

¹²⁶ Gökçe, *XVI ve XVII. yüzyıllarda Lázikiye (Denizli) kazası*, VI.

felsorolva; a törvényszékek egyáltalán nem fordulnak elő bennük. Ez a megközelítés elvben a 17. században sem változott, de a részletes felmérések készítésének leállítása után¹²⁷ a szandzsákon belüli kisebb közigazgatási egységek elsőbbsége megszűnt. Igaz, a kádiknak a hadsereg mozgósításában és ellátásában betöltött funkciója már a 16. században is jelentős volt, de szerepük később egyre inkább előtérbe került. Mivel az állami adókat kádiságok szerint szedték be, a *náhijék* nagymértékben elvesztették jelentőségüket.

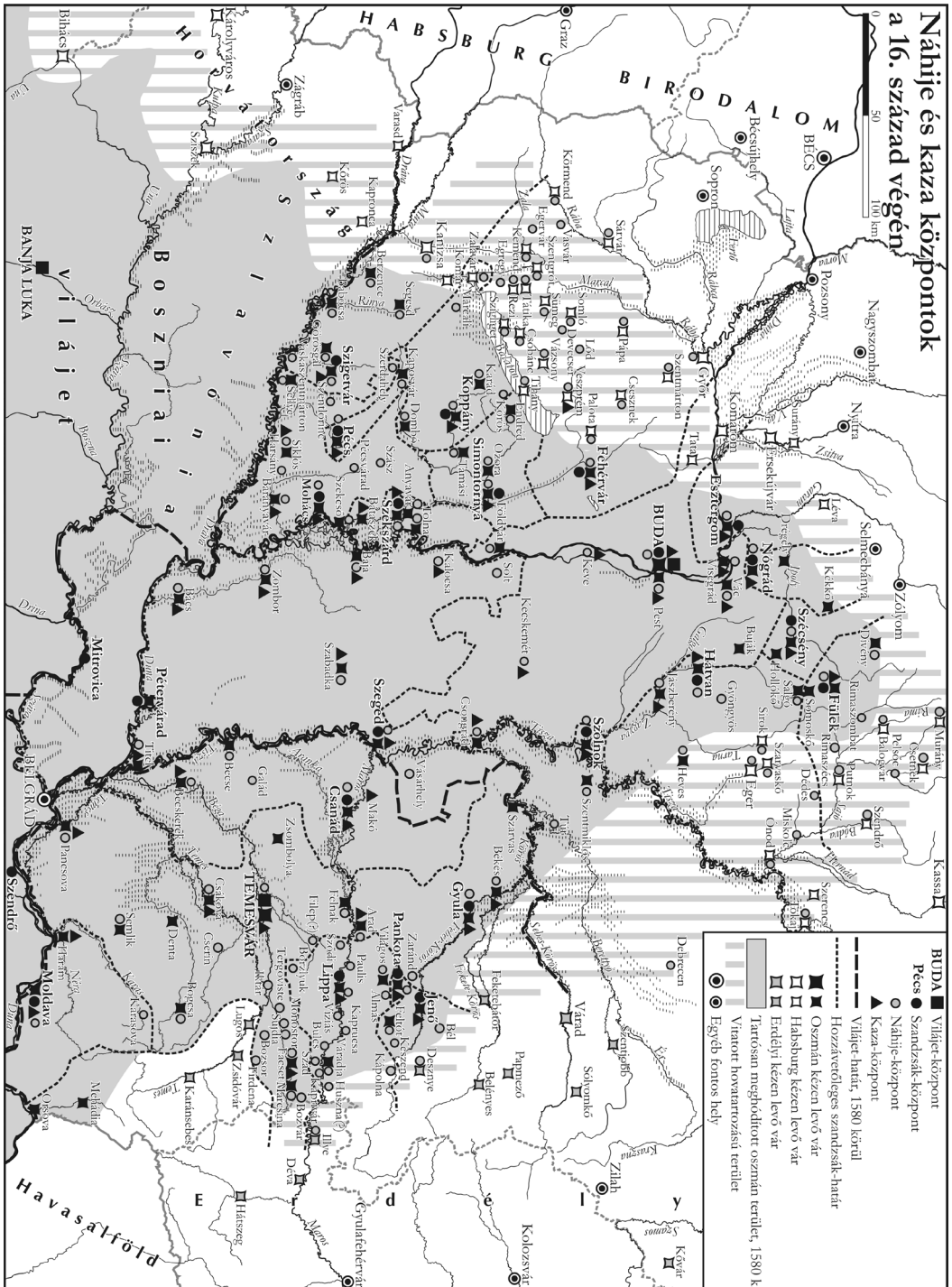
Mint másutt már rámutattam,¹²⁸ a Temesvári vilájet 18. századi dokumentumaiban kizárólag törvényszékekkel találkozunk. Az is érdekes, hogy ha egy 1711-es összesített nyilvántartás oszmán *kaza*-felosztását egybevetjük az 1717-es Habsburg kerületnevekkel, akkor azt vesszük észre, hogy a kettő szinte teljesen azonos. A törököknek 10 törvényszékük volt, amelyek közül kettő kettős nevet kapott. Ezzel szemben a Habsburgoknál 11 kerületet soroltak fel, a növekedés egyszerűen a kettős nevű törvényszékek egyikének, Csanád–Becsereknek két kerületre való felosztásából adódik. Logikusnak tűnik az a feltevés, hogy ha a nevük azonos, akkor a határaik is többé-kevésbé egybeeshettek. Ha feltételezésem helytálló, akkor ez azt jelentené, hogy az idegen közigazgatási (vagy adóztatási) rendszerek elemeinek kölcsönzése nemcsak oszmán gyakorlat volt a hódítások bizonyos időszakaiban (természetesen inkább a 16. században), hanem jóval később, ezúttal a Habsburgok oldalán is megfigyelhető hasonló tendencia.

Bibliográfia

- Alan, Ercan, Kadiasker ruznamçe defterlerine göre XVII. yüzyılda Rumeli'de *kaza* teşkilatı ve kadılar. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 23 (2013) 53–97.
- Aycibin, Zeynep, *Kâtib Çelebi, Fezleke. Tahlil ve metin*. Doktora tezi (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi). İstanbul, 2007.
- Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve teşkilâtı. Kuruluş ve genişleme devri (1535–1566)*. (Türk Tarih Kurumu yayımları, VII/151.) Ankara, 1998.
- Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–II. Budapest, 1890–1894.
- Dávid Géza, Adalékok a Temesvári ejálet 18. századi történetéhez. *Keletkutatás* 1993. ősz, 42–55.
- Dávid Géza, Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történelmi demográfája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1997, 141–171.
- Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenké előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. „Affairs of State Are Supreme”. *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552)*. Budapest, 2005.
- Engel Pál, *A Temesvári és [a] Moldovai szandzsák törökkori települései (1554–1579)*. (Dél-Alföldi Évszázadok, 8.) Szeged, 1996.

¹²⁷ Vö. Fodor, *Vállalkozásra kényszerítve*, 207–256.

¹²⁸ Dávid, Adalékok a Temesvári ejálet 18. századi történetéhez, 48–49.

- Erdođru, M. Akif, *Osmanlı yönetiminde Beyşehir Sancađı (1522–1584)*. İzmir, 1998.
- Evlıyâ Çelebi b. Dervıř Mehmed Zillı, *Evlıyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 numaralı yazmanın transkripsiyonu – dizini*. VI. Haz. Kahraman, Seyit Ali–Dađlı, Yücel. İstanbul, 2002.
- Fekete Lajos, *A Hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. (Jászsági Füzetek, 4.) Jászberény, 1968.
- Fekete Lajos, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, 1943.
- Fodor Pál, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. (História Könyvtár. Monográfiák, 21.) Budapest, 2006.
- Gökbilgin, M. Tayyip, Hatvan Kadılığının iki sicili. In: *Hungaro–Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Ed. by Káldy-Nagy, Gyula. Budapest, 1976, 315–319.
- Gökçe, Turan, *XVI ve XVII. yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) kazası*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, XIV/23.) Ankara, 2000.
- Gümüşçü, Osman, *XVI. yüzyıl Larende (Karaman) kazasında yerleşme ve nüfus*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, XIV/25.) Ankara, 2001.
- Halasi-Kun, Tibor, Krassó County, and the Ottoman nahıyes Boğça, Kırışova-Bıtılnık, and Şemlit', II. Kırışova-Bıtılnık nahıyesi. *Archivum Ottomanicum* 11 (1986) [1988] 71–212.
- Halasi-Kun, Tibor, The Rumanians of *districti volachales Monostor* and *Sugya*. *Archivum Ottomanicum* 8 (1983) 251–306.
- Halasi-Kun, Tibor, The Rumanians of *districtus volachalis Tverd*. *Archivum Ottomanicum* 6 (1980) 115–145.
- Halasi-Kun, Tibor, Serbians and Rumanians in Ottoman Southeastern Hungary: *Detta*. In: *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds. The East European Pattern*. Ed. by Ascher, Abraham. New York, 1979, 113–129.
- Hegyi Klára, *A Füleki szandzsák*. Budapest, 2019.
- Hegyi Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága*. (História Könyvtár. Kronológiai, Adattárak, 9.) Budapest, 2007.
- Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. (História Könyvtár. Monográfiák, 7.) Budapest, 1995.
- Kadiasker atama rûznâmçelerinden “Çivizâde Mehmed efendi rûznâmçesi”*. Haz. Yasemin Beyazıt. (Türk Tarih Kurumu yayınları, III/11.) Ankara, 2018.
- Kadiasker mülazım rûznâmçelerinden “Bostanzâde Mehmed efendi defteri”*. Haz. Yasemin Beyazıt. (Türk Tarih Kurumu yayınları, III/12.) Ankara, 2020.
- Káldy-Nagy Gyula, *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 10.) Békéscsaba, 1982.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke. Osmanlı Tarihi (1000–1065/1591–1655)*. Haz. Aycibin, Zeynep. İstanbul, 2016.
- Kuru, Levent, Kanunı sultan Süleyman döneminde Rumeli kadılıkları [XVI. yüzyılın ilk yarısı]. *The Pursuit of History* 21 (2019) 247–272.
- Kuru, Levent, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Rumeli kadılıkları. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2019) 261–294.
- Lupescu, Radu, Solymos vára a középkorban. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Budapest, 2010, 829–877.
- Özdeđer, Mehtap, *15–16. yüzyıl arşiv kaynaklarına göre Uşak kazasının sosyal ve ekonomik tarihi*. İstanbul, 2001.
- Özergin, M. Kemal, Rumeli kadılıklarında 1078 düzenlemesi. In: *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya armağan*. Haz. Erzi, Adnan Sadık. Ankara, 1976, 251–309.
- Pitcher, Donald Edgar, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century*. Leiden, 1972.
- Sahilliođlu, Halil, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951–952 tarihli ve E-12321 numaralı mühimme defteri*. (Osmanlı Devleti ve medeniyeti tarihi serisi, 7.) İstanbul, 2002.

- Şahin, İlhan, Nahiye. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXII. İstanbul, 2006, 306–308.
- Sz. Simon Éva, *Tematikus segédlet a Budai vilájet Magyarország területére eső szandzsákjainak 16. századi adó- és birtokösszeírásaihoz*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz (2025. október 25.).
- Velics Antal–Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Budapest, 1886–1890.
- Yınanç, Refet–Elibüyük, Mesut, *Kanunî devri Malatya tahrir defteri (1560)*. Ankara, 1983.
- Yınanç, Refet–Elibüyük, Mesut, *Maraş tahrir defteri (1563)*. (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi yayınları, 1.) Ankara, 1988.

Géza Dávid

Kaza and nahiye in Ottoman Hungary

Abstract

The importance of *nahiyes* and *kazas* in Ottoman Hungary in the sixteenth and seventeenth centuries differed greatly. Until the *timar* system played a key role, cadastral surveys and prebend journals were prepared on *sancak* and *nahiye* basis. This is perhaps the main reason why the number of sub-districts was three and a half times higher than that of judicial regions. At the same time, we find only c. half as much *kazas* per square kilometre in Hungary as in Rumelia. This great difference can be explained by the low number of Muslims above the Drava–Danube line and by the fact that the Ottomans were unable to fully control the Hungarian territories also in the terms of jurisdiction. In the seventeenth century, when state taxes were collected on *kaza* level, this institution gained decisive significance.

Keywords: Ottoman administration, *nahiye*, *kaza*

Fóti Miklós–Sz. Simon Éva

Haric ez defter: A „defteren kívüli” települések igazgatásának jellegzetességei a Szegedi szandzsákban, valamint az oszmán–magyar határvidéken*

Kivonat

A tanulmány az oszmán közigazgatás egyik sajátos, ám eddig kevésbé vizsgált terminusát, a *haric ez defter* („defteren kívüli”) kifejezést vizsgálja a 16. századi hódoltsági gyakorlatban. Főleg a Szegedi szandzsák és a magyarországi hódoltsági határvidék összeírásaira és egyéb deftereire támaszkodva mutatja be, miként alkalmazta az oszmán adminisztráció a „defteren kívül” tartott birtokokat a néptelen, elpusztult, valamint az újonnan hódolatott területek integrálása során. Kiskunhalas és a Bácska újratelepítésének példája bizonyítja, hogy a *haric ez defter* kategória nem csupán üres adminisztratív megjegyzés volt, hanem tudatos kolonizációs eszköz, illetve lehetővé tette a szandzsákbégek számára, hogy az összeírásokból hiányzó településeket saját kíséretük tagjai között osszák ki. Végezetül a cikk kitér az ilyen javadalmakkal való visszaélésekre és a központi kormányzat azon törekvéseire, melyek e „láthatatlan” jövedelmek szultáni hász-birtokba vonásával igyekeztek erősíteni a fiskális ellenőrzést.

Kulcsszavak: oszmán adminisztráció, *haric ez defter*; Szegedi szandzsák, határvidék, újratelepítés

Az oszmán adóösszeírások (*mufassal tahrir* és *timar defterleri*) közismertek arról, hogy bár alaposan és szisztematikusan mérték fel a birodalom szandzsákjait, ugyanakkor meglehetősen szűkszavúnak bizonyulnak az egyes települések adózási körülményeire vonatkozó, magyarázó jellegű megjegyzések terén. Olyan kifejezéseket találhatunk a helységek neve után, mint a *maa el-haric*,¹

*Ez a tanulmány az NKFIH ADVANCED 149648 sz. projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása III.) támogatásával készült. Némileg rövidebb változata korábban angol nyelven megjelent: Fóti, Miklós–Sz. Simon, Éva: The Term *Haric ez defter* as a Tool for Administering Abandoned Settlements in the *Sancak* of Szeged and the Regime of Unregistered Settlements on the Ottoman–Hungarian Frontier. In: *Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on his Seventieth Birthday*. Ed. by Dávid, Géza–Molnár, Antal–Fodor, Gábor. Budapest, 2025, 157–176.

¹ „A külső [birtokokkal] együtt” – elsősorban a falvak saját határain kívüli szántóterületekre és szőlőültetvényekre céloztak ezzel a kifejezéssel, utóbbi esetben a középkorban is elterjedtnek számító *extraneus* szőlőművelésre.

*harab, hali ez raiyyet,*² *ber vech-i tahmin,*³ végül pedig jelen tanulmányunk kulcscategóriája, a *haric ez defter*. Bár az oszmanista kutató elsöre úgy véli, hogy nyelvtudása alapján ismeri e kifejezések jelentését, gyakran mégis észrevétlen marad, hogy pontosan mit is értett alattuk az oszmán adminisztráció. Jelen tanulmány célja a *háridzs ez defter* (*haric ez defter*; szó szerint „defteren kívüli”⁴) terminus igazgatási alkalmazásának bemutatása és ezen adatok értelmezése egymástól eltérő jellemzőkkel bíró szandzsákok összeírásainak segítségével. Tanulmányunk előbb arra fókuszál, hogy mit jelentett e kifejezés a tartományi adminisztráció számára a birodalom egyik belső altartományában, a Szegedi szandzsákban, majd a hódoltsági határvidéken fekvő területek gyakorlatát vizsgáljuk meg.

Egy példa a defteren kívüliség gyakorlatára a Szegedi szandzsákban: Halas mezőváros esete

Szakály Ferenc Kiskunhalasra vonatkozó kutatásai tanulmányunk közvetlen előzményének tekinthetők. Szakály a város török uralom alatti történetének tanulmányozásánál vette észre azt a különös jelenséget, hogy Halas – a Szegedi szandzsákban található kalocsai *náhije* egyik fontos városa – egészen 1570-ig hiányzott az összeírásokból.⁵ A város tehát ismeretlen okból meglehetősen hosszú ideig (1546–1570) egyáltalán nem szerepel az adóbevételek maximalizálására törekvő felmérésekben. Az 1570-es szandzsák-összeíráson alapuló timár defter (*icmal defteri*) Ali szegedi bég⁶ hász-birtokainak részeként rögzítette Halast, és ekkor egyúttal *haric ez defter*nek nevezte.⁷ Később Káldy-Nagy Gyula kritizálta Szakályt, amiért nem vette észre a város által fizetett jelentéktelen összegű adót, amely csupán 27 500 akcsét tett ki a nem csekély, 125 adózó háztartás (*hane*) után.⁸ Összehasonlítául néhány közeli mezőváros adata: 1570-ben Foktó (234

² Az „elhagyott/elpusztult” és a „ráják nélküli” kifejezésekről ld. Fóti, Egy szokatlan demográfiai jelenség, 403–416; a „ráják nélküli” határvidéki jelentéséről ld. Sz. Simon, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”*, 98–100, passim.

³ Sz. Simon, Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hászok, 1351–1406.

⁴ Kotzageorgis az „újonnan regisztrált” kifejezést használja az általa vizsgált görögországi mintaterület esetében. Kotzageorgis, *Haric ez defter and Hali ane 'l-reaya*, 237–254.

⁵ Szakály, Kiskunhalas a török uralom alatt, 303–379.

⁶ Erről az Ali bégről, aki Pecsevi szerint a Szokollukhoz tartozott, és Kara Ali néven volt ismeretes, ld. Fóti, Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, 353–366.

⁷ Istanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (= BOA), Tapu-tahrir defterleri (= TT.d) 551, p. 12: *Vároş-i Halas haric ez defter an havass-i cedid maa mezari-i hod*. Ugyanezt ismétli meg egy javadalomnapló (*ruzmançe defteri*) is 1575-ben, amikor a város Ahmed bég hászai közé tartozott. BOA, Timar-Zeamet Ruznamçe Defterleri (= DFE RZ.d) 42, p. 622.

⁸ 1578-ban 138 háne után fizettek a lakosai 125 000 akcsényi adót, bár a fejadóval együtt

háne; 80 245 akcse), Pataj (178 háne; 55 575 akcse) és Fajsz (157 háne; 70 200 akcse) nagyságrendekkel nagyobb adóbevételt jelentett a kincstár számára, nem véletlenül minősítették ezeket szultáni hász-birtokká.

Bár Káldy-Nagy nem fejtette ki sem a jelentéktelen adó, sem a defteren kívüliség mögött álló okokat, bemutatott egy új forrást a Budai vilájet adóbérléteiről (*mukataat*), amely tartalmazza „a kalocsai kazá *haric ez defter* mezővárosainak jövedelmét három évre, 1566-tól kezdődően, 40 000 akcse értékben”.⁹ Arra a fő kérdésre azonban nem adott magyarázatot, hogy miért nem regisztrálták a várost 1570 tájáig, vagy miért kezelték külön, a szandzsák összeírásait megkerülve, továbbá milyen megfontolások állhattak e mögött. A Káldy-Nagy által közölt forrás ugyanakkor felhívta a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kincstár bizonyos számú település adóját olykor egyetlen átalányösszegbe vonhatta össze, majd azt adóbérlétebe adva a deftereken kívül kezelték. Könnyen megállapítható az oka annak, hogy miért nem regisztrálták sokáig a várost: Halas az oszmán hódítás során elnéptelenedett, és csak 1569-ben települt be újra Musztafa budai pasa kezdeményezésére.¹⁰ Egyértelműen megállapítható volt a lakosok családevelei alapján, hogy ez az újratelepítés a Sárköz magyar falvaiból történt (Salgó, Bék, Kall, Hanyik, Hilje, Adacs, Zádor, Miske, Drág, Bátya, Bakod, Kalacs, Barátnak, Csertő, Kara, Finta, Sárközi, Olár). Ezzel egyidejűleg a lakosok jelentős adókedvezményt is élveztek, hogy az oszmán igazgatás ösztönözze letelepedésüket az elhagyatott és kimondottan veszélyesnek számító területen.¹¹

***A haric ez defter* települések jelensége a Szegedi szandzsák összeírásaiban**

Szakály Kiskunhalasról írt tanulmánya irányította rá a figyelmünket a defterekben szereplő, *haric ez defter*nek nevezett települések kérdéskörére. A kategória sajátosságainak megértéséhez a térség részletes összeírásainak következetes átnézése segíthet hozzá. A Szegedi szandzsák legkorábbi felmérésére a Budai vilájet első általános összeírása során, 1546-ban került sor, ám ez – érthetően – még egyetlen ilyen kategóriába sorolt települést sem tartalmaz. Tizennégy évvel később a helyzet radikálisan megváltozott: az 1560-as összeírás már nagyszámú, összesen 269 *haric ez defter* települést sorolt fel a 621 város, falu és pusztá

(*hasil maa el-cizye*). Ebből látható, hogy a város jövedelemtermelő képessége helyreállt. Ennek ellenére a következő évek deftereiből ismét elhagyták a várost (hozzá kell tenni, hogy kizárólag fejadó-defterekkel rendelkezünk: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Codices Mixti [= ÖNB Mxt] 531, 532, 534).

⁹ Káldy-Nagy, *A Szegedi szandzsák települései*, IV.

¹⁰ Szakály, Kiskunhalas a török uralom alatt, 305.

¹¹ Az egyik illusztris szegedi kereskedőcsalád fiát, Csütörtök Lászlót a Halas körüli puszták egyikén gyilkolták meg. Szakály, Kiskunhalas a török uralom alatt, 327; Fóti, Népegyesere és migráció, 255.

(*mezraa*) közül.¹² Alábbi táblázatunk (1. táblázat) adatai világosan mutatják, hogy a kategória azokban a *náhijék*ben volt a leggyakoribb (Bács és Zombor), ahol a legnagyobb volt a háborús pusztítás, tehát ahol a kolonizáció a legégetőbb feladatnak bizonyult.

<i>Náhije</i>	Falu	Pusztá	Összesen
Szeged	4	–	4
Vásárhely	1	–	1
Kalocsa	1	32	33
Solt	–	4	4
Bács	69	34	103
Zombor	69	25	94
Titel	15	15	30
Összes <i>náhije</i>	159	110	269
Az 1560-ban felmért összes település: 621			

1. táblázat. *Haric ez defter* települések az 1560-as szandzsák-összeírásban

Egy évtizeddel később az 1570-es összeírás már a kategória használatának visszaszorulását mutatja: ekkor csupán hét „defteren kívüli” pusztával találkozunk, várost és falut pedig nem illettek ezzel a kifejezéssel.¹³ Végül az utolsó, 1578-as felmérés a terminus teljes eltűnését tanúsítja.¹⁴ Ahogy Halas példája is mutatta, más típusú forrásokban – például timár vagy fejadó/*cizye defterik*ben – továbbra is bukkanhatunk olykor ebbe a kategóriába tartozó településekre, ám ez az általános tendencián nem változtat.

A háttérben zajló folyamatok kétségkívül 1546 és 1560 között mentek végbe. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mert ebből az időszakból rendelkezésünkre áll egy 1553 és 1559 között vezetett javadalomnapló (*ruznamçe defteri*), amely rávilágít a *haric ez defter* státuszú települések létrehozásának és a timárrendszerben javadalomként történő adományozásának folyamatára.¹⁵

A javadalomnapló egyik bejegyzéséből értesülünk arról, hogy 1553 márciusában bizonyos, a bácsi és a zombori *náhijék*ben fekvő települések, amelyeket korábban Nógrádból elbocsátott szpáhiknak adományoztak, valójában a szandzsákbég *haric ez defter* pusztái közé tartoznak.¹⁶ A kérdéses *mezraák* többsége

¹² TT.d, 332.

¹³ TT.d, 554.

¹⁴ TT.d, 572.

¹⁵ Wien, Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284.

¹⁶ Krafft 284, fol. 17r: *Zikr olan mezraalar içün sancakbeyi haric ez defter olan*

korábban középkori falu volt, amelyek a török hódítás során néptelenedtek el: Iszveti Dúh (Szentlélek), Botyán (Battyán), Bila Csirkva (Fehéregyház), Kecsene (Kecskés) és Dávidova (Dávod).¹⁷ Fontos tényező, hogy ezek a *haric ez defter* települések eredetileg a szegedi szandzsákbég – ekkoriban Musztafa¹⁸ – hász-birtokához tartoztak.

A javadalmakról intézkedő *tezkerék* gyakorta úgy hivatkoztak ezekre a településekre, mint amelyek „Musztafa bég *harábéi* közül valók” (*Mustafa bey harabelerinden olub*).¹⁹ A *harabe* ’romos, elhagyott’ szó itt a mohácsi és az azt követő hadjáratok során elpusztított és népességét veszített birtokokat jelentette, melyekről adóbevétel érdemben nem volt beszédhető. Amikor Musztafa bég *haric ez defter* helységekből álló javadalmakat adományoz, mindig ugyanaz a mintázat figyelhető meg: az érintett katonái²⁰ kivétel nélkül a Temesvári vilájetből érkeztek, és temesvári javadalombirtokaikat adták át Musztafának, aki cserébe a saját *haric ez defter* állományából juttatott nekik birtokokat.

Haszán vojvoda esete reprezentatív példája a szóban forgó folyamatnak. Miután elbocsátották Temesvárról, és várakozási állományba (*mazul*) került, egészen jelentéktelen, 3000 akcese értékű javadalombirtokát a szandzsákbég hász-birtokaihoz juttatták vissza. Cserébe négy elpusztult falut kapott új szandzsákjában: a bácsi *náhijében* a szandzsákbég *haric ez defter* települései közül összesen 6000 akcese becsült jövedelemmel rendelkező javadalmakat. Az, hogy e helységek jövedelmét miért csak becslés alapján rögzítették, egyértelműen megmondható: korábban összeírás (*tahrir*) során még sohasem mérték fel őket, s ezért tételesen sem tudták megállapítani az adójukat. Haszán vojvoda azzal a feltétellel kapta meg új javadalmát, hogy helyreállítja e falvak prosperitását, benépesítve azokat. Egyedülálló jelenség, hogy a katonai javadalmak

mezraalarındandur deyü ilam etmeğın ber vech-i tahmin 4500 akçeye kayd olunub. Ld. ugyanitt a következő bejegyzést hasonló tartalommal, mely a zombori *náhije* egyes pusztáira vonatkozik.

¹⁷ Az említett és a továbbiakban előforduló települések azonosítására, középkori előzményeikre ld. Fóti–Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, passim; Fóti–Pánya, *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, passim; Fóti, *The Mufassal Tahrir Defteri*, passim.

¹⁸ A szandzsákbég személyére: Fóti, Szeged 16. századi szandzsákbégjei, 7–8, 10.

¹⁹ Krafft 284, fol. 153r.

²⁰ Nevezetesen Ibrahim és Haszán vajda (*voyvoda*), Hüszejn főajtónálló (*ser bevvin*) és Kjátib Hüszejn, az ajtónállók kethüdája (*kethüda-i bevvin*). Krafft 284, fol. 127v. Rajtuk kívül egy újonnan muszlimmá lett Ali is részesült Musztafa bég kegyeiből: a kalocsai *náhijében* Boljár és Kiskall elpusztult falvakat kapta meg: „Az említett [személy] Vásárhely városában Likas (?) Vince nevű hitetlen fia a vidék hasznos emberei közül való; az iszlámra áttérve Alinak nevezte-tett, s számára a Szegedi szandzsák *harábéi* közül 3000 akcsényi timár rendeltetett.” Krafft 284, fol. 127v. 1560-ban a két elhagyottnak mondott település már lakott, és magyarok népesítették be. Sajnos a forrásaink azt nem fedik fel, vajon az elmenekült lakosok tértek vissza, vagy Ali hozott máshonnan – például szülővárosából, Hódmezővásárhelyről – új telepeseket. Akárhogy volt is, eredményesen teljesítette az elvárásokat, mivel hamarosan újabb két pusztát adott hozzá a timárjához. Krafft 284, fol. 238r.

adományozásai az elpusztult Bácska újratelepítésébe engednek betekinteni: bár a *ruznamçe defter*ikben soha nem említik a hánek számát, csak az elvárható jövedelem nagyságát, ebben az esetben mégis értesülünk az adófizető háztartásokról, mindig a falu neve után írva a háne-számot: Podgaj (5 háne), Dobra (4 háne), Tót Falu (5 háne), Hordas²¹ (3 háne), Rajkovác (?)²² (lakatlan/*hali*).²³ E falvakat – az utolsó kivételével – csak néhány év múlva, 1560-ban fogják először részletesen összeírni, mindegyiket *haric ez defter* megjegyzéssel, ám a javadalombirtokok körforgásába már korábban bekerültek ideiglenes timárként. A települések közös jellemzője, hogy mind a szandzsák legnagyobb pusztulást és népességvesztést elszenvedett régiójában – a bácsi, a zombori és a titeli *náhi*jében – fekszenek, ahol a középkori magyar lakosság lényegében teljesen megsemmisült. Így Hüszejn, Musztafa bég főajtónállója is kizárólag elpusztult bácsi falvakat kapott javadalomként: Drágova (5 háne), Szeleős (7 háne), Szelenke (5 háne) és Szen György (5 háne).²⁴ A háztartások számának megadásával az írnok vélhetően az újratelepítési folyamat előrehaladását kívánta dokumentálni. Szükség is lehetett rá, hiszen tudomásunk szerint tizennégy éven át nem készült a szandzsákról felmérés, miközben délszláv és vlah lakosság tömegei érkezhettek a déli Duna–Tisza közére, és telepedhettek itt le.

A Temesvárról érkező szpáhik közül a legjobban egy Júnusz Prejity nevű katona járt, aki „Musztafa bég embere” (*merdüm-i Mustafa bey*) volt, azaz a többiekhez hasonlóan a szandzsákbég közvetlen környezetéből, annak kíséretéből került ki. Bár ő is 5999 akcsényira becsült jövedelmű birtokot kapott, egyik faluja valóságos aranybányának bizonyult: Kolud (a középkori Küllöd) 1522-ben még kisebb falu volt 23 adófizetővel,²⁵ majd a hódítás során elpusztult. Ezt követően az ötvenes években váratlanul magyarok népesítették be újra, ami a zombori *náhi*jében rendkívüli fejleménynek számít. Csak feltételezni tudjuk, hogy Baranyából érkeztek, mivel Kolud a Duna mentén, annak egy révhelyénél fekszik. Az 1560-as tahrír defterben már mezővárosként (*varoş*) szerepel, 55 háztartással. Ez más szempontból is talányos jelenségnek számít: a település a középkorban sem rendelkezett mezővárosi jogállással. Nem meglepő tehát, hogy az oszmán hatóságok 1561-ben visszasorolták Koludot a hász-birtokok

²¹ A középkori Ordódot képzőcserével mindig Ordasnak nevezték az oszmán forrásokban, az átmeneti Hordas alak csak ebben az egy esetben fordul elő. Fóti–Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 66. Ugyanakkor az ilyen szláv alakváltozat nem páratlan a zombori *náhi*jében: Arnad nevét – szintén egyetlen esetben, 1546-ban – ugyanígy *h*-val kezdve jegyezték be Hirnadnak. Fóti–Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 87.

²² Ez a helységnév csak innen ismert. Egyetlen szandzsák-összeírás sem említi. Ezek szerint nemcsak betelepítése nem valósult meg, de beolvadhatott egy szomszédos település határába, és örökre eltűnt.

²³ Krafft 284, fol. 127v.

²⁴ Uo.

²⁵ Szabó, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai*, 62.

állományába.²⁶ Ezúttal talán nem Júnusz Prejity volt az, aki vissza tudta csalogatni a magyarokat, hanem az őslakos népesség tért vissza: akár az eredeti lakosok és leszármazottaik, akár mások Baranyából, a *náhi*jében egyedülként a magyarok „visszahódítottak” egy települést.

E különleges telepítéstörténetről eltekintve az számított tipikusnak, hogy a Musztafa bég birtokában lévő lakatlan helységek legnagyobb részét szerb kenézek kapták meg.²⁷ A számukra juttatott javadalmak révén az egykori Bács és Bodrog vármegyék területének általuk irányított újratelepítését figyelhetjük meg. Érdekes, hogy a javadalomnaplók a betelepítésre váró birtokok esetében a „lakatlan és elhagyott” (*hali ve harabe*) kifejezést használták, és nem a *haric ez defter*. Ezzel szemben az 1560-as összeíráskor ugyanezen helységek nagy többsége már ez utóbbi kategóriába tartozott.²⁸

Így például, amikor Radics kenéz meghalt, fia, Milos kapta meg a zombori *náhi*jében fekvő Szengyörgy, Islova és Páris nevű *mezraákat*.²⁹ Ha e települések további sorsát nyomon követjük az 1560-as tahrir defterben, azt látjuk, hogy mindegyik lakott faluként, de *haric ez defter* kitételrel szerepel, sőt, még összeírási sorrendjük is ugyanaz, mint az idézett javadalomnaplóban.

A délszláv lakosság egy másik vezetőjéről, Pavla kenézzől azt jegyezték fel, hogy személye elengedhetetlen a terület felvirágoztatásához, ezért három *mezraát* (Vizes Kerek, Gyurgyovác és Zsidahid) kapott a titeli *náhi*jében.³⁰ Valószínűleg csalódást okozott felettesei számára, mivel egyáltalán nem sikerült teljesítenie feladatát: e lakatlan helyek egyike sem vált faluvá 1560-ra.

Az 1553–1559 között vezetett budai *ruznamçe defter*inek köszönhetően pontosan ismerjük azoknak a kenézeknek a nevét, akik részt vettek a déli Duna–Tisza köze kolonizációjában: Radics kenéz és fia, Milos, Pavla, Todor, Vuleta

²⁶ TT.d 333, p. 5.

²⁷ A kenézek szerepéről a Temesvári vilájet újratelepítésében ld. Hegyi, A Temesvári vilájet népessége, 306; TT.d 290, p. 8.

²⁸ Ez azt jelenti, hogy a *hali/harabe* megjelölés a naplókban a *haric ez defter* szinonimája. Kotzageorgis említett tanulmányában mást emel ki, ami az alapvetően eltérő történelmi adottságú mintaterülettel függhet össze: szerinte a *hali ez raıyyet* elhagyott falut jelent, míg a *haric ez defter* „újjonnan regisztráltat”. Tanulmánya a falvak megjelenésére és eltűnésére fókuszál az Oszmán Birodalom egyik központi területén. Szükséges hangsúlyozni, hogy a Szegedi szandzsákban ezek a kategóriák főként elpusztult középkori településeket takarnak. Kotzageorgis, *Haric ez defter* and *hali ane 'l-reaya*, 239, 250.

²⁹ Krafft 284, fol. 598v.

³⁰ Krafft 284, fol. 155v: *Mezkur Segedin kinezlerinden olub memleket ihyasına gerekli kimesnedür deyü ibtidadan 3000 akçelik timara emr olunub 961 rebi'ü'l-ahirinün evahirinde hükm-i şerif irad etmeğün işbu üç kuta mezraa için sancagbeyi kimesne tasarrufında olmamağın hali ve harabedür ilam etmeğün şenledüb ihya etmek şartıyla ber vech-i tahmin 3000 akçeliğe kayd olumb berat-i alicah sadaka ...* Azért idéztük ezt a *tezkerét*, mert az utána felsorolt kenézeknél már hiányzik a részletes indoklás (vagy éppen az előző bejegyzés magyarázatára utalnak vissza: *balada mukayyed olan şerhdür*). Nyilvánvalóan mindannyian ugyanazt a feladatot végezték el, nevezetesen Bács és Bodrog vármegyék újratelepítését.

Dragity, Jovics Radivoj, egy másik Jovics, Radoszav Vukics, Vučko Vukszan, Miloš Vukmir, Jovan Radul, Vujics Isterbac,³¹ Radics Gyurgya és Vukasin.³² Közülük heten szerepelnek az 1560-as timár defterben, ismét jellegzetes mintázatot nyújtva: az ő timár-birtokaik kivétel nélkül 5–6 *mezraából* álltak, és kizárólag az elpusztult *náhiyek*, a bácsi és a zombori területén feküdtek.³³ Ha ezeket a javadalmaikat összehasonlítjuk a korábbiakkal, akkor világosan kirajzolódik, hogy a benépesítésre váró pusztáik folyamatosan cserélődtek: amint végeztek a feladattal, újabb birtokokat bíztak rájuk. Az a tendencia is megfigyelhető, hogy a kolonizáció egyre északabbra tolódott, és a puszták benépesítésének, újjáélesztésének eredményeképpen 1570-ben egy új *náhiye* jött létre: a szabadkai. Láthatólag tudatosan alkalmazta a kenézeket az oszmán igazgatás a hódítás előtti, elpusztult településhálózat helyreállítására. Azt, hogy a gyakorlatban ez pontosan hogyan valósult meg, nem tudjuk: egyes középkori falvak örökre eltűntek, nevüket egyetlen defter sem őrizte meg, míg más, a tatárjárás során elpusztult egyházas helységek (például Bátoregyház Katymár mellett) emléke földterületek, szántók (*zemin*, *ziraatgah*) neveként is fennmaradt a török időkben.

1557-ben a telepítések irányításában is kulcsszerepet játszó Musztafa béget a Szerémségbe,³⁴ később a Lippai szandzsákba helyezték át. 1560-ban panaszt tett utódja, Dervis bég ellen a Portán, mivel az megfosztotta embereit timárjaiktól. Dervis azzal érvelt, hogy „a Szegedi szandzsák *haric ez defter* pusztái, valamint az újonnan érkezettek, akik ezeken letelepedtek, korábban az én jövedelmeként jegyeztettek be”.³⁵ Ezzel az ürüggyel Dervis visszavette a szóban forgó pusztákat, és azokat saját katonái között osztotta szét. Az 1547-ben keletkezett legkorábbi timár defter azt mutatja, hogy az említett bevételi forrás valóban a mindenkori szandzsákbég hárs-birtokának volt a része, amit ekkor ebben a formában fogalmaztak meg: „jövedelem az említett *liva* pusztáiból és az újonnan érkezettektől, akik ezeken a pusztákon lagnak, és amelyek [eddig] defteren kívül estek” (*mahsul-i mezariha-i liva-i mezbure ve nev-amedegan ki zikr olan mezraalarda sakin olalar ki haric ez defter şüd*).³⁶ 1547-ben azonban a hivatal-

³¹ Az általa betelepített Udvard falut a későbbiekben róla nevezték el, és a 18. században már csak Sterbácként volt ismert, míg magyar neve teljesen feledésbe merült. Bár szláv nevét egyetlen tahrir defterben sem találjuk meg, egyes javadalomnaplókban már „Udvar(d), más néven Isterbinca” (*Udvar(d) nam-i diğer İsterbinça*) alakban szerepel. DFE RZ.d 343, p. 170.

³² Krafft 284, fol. 155v; fol. 189v; fol. 364r; fol. 401v; fol. 556r; fol. 557r; fol. 560v; fol. 563v; fol. 589v; fol. 598v.

³³ TT.d 333, p. 17–19.

³⁴ BOA Mühimme Defteri (= MD) 2, p. 209 (Nr. 1897). Idézi Fóti, Szeged 16. századi szandzsákbégjei, 10/56. jegyzet; Dávid, A Szerémi szandzsák bégjei, 116/23. jegyzet.

³⁵ *Mukaddema liva-i Segedinün haric ez defter olan mezarii ve üzerlerine gelen nev-amedesi bana hasil kayd olunmuşdur*. MD 4, p. 91 (Nr. 932). Musztafára az iratban mint „korábban Lippa bégje” utaltak.

³⁶ TT.d 1044, p. 217. A *nev-amedegan* ('újonnan jött/érkezett személyek') szó meglehetősen ritkán fordul elő a defterekben, és ilyenkor is olyan elpusztult vidékekre vonatkozólag, amelyeket

ban lévő szandzsákbég éppen Musztafa volt, nem pedig Dervis. Később viszont e jövedelemforrást bizonyíthatóan utóbbi is átvette elődjétől.³⁷

Másrészről viszont úgy is magyarázhatók a történések, hogy mégis Dervisnek volt igaza. Musztafához hasonlóan ő is kétszer töltötte be a kormányzói tisztséget, első alkalommal 1543 júliusától 1545. január 27-éig mondhatta magát Szeged szandzsákbégjének. Amennyiben már ekkor megkezdődtek a hadjáratok okozta károkat helyreállító telepítések, lehetséges, hogy a kezdetektől Dervis rendelkezett a *haric ez defter* településekkel. Akármelyiküknek volt is igaza e különös bevételi forrás tekintetében, az éles konfliktus a két bég között világosan rávilágított arra, hogy az elpusztult, de potenciális adóbevételként számon tartott helységek adminisztrálása és szétosztása a szandzsákbégek hatáskörébe tartozott, és ebbe a Porta nem szólt bele. A szandzsákbégek így népes kíséretük tagjait jutalmazhatták, akik ezzel jól jártak: elkerülték a javadalmukra való hosszas várakozást, sőt ha sikeresen elvégezték az „újraélesztést”, a puszták nyilvántartásban szereplő értékénél jelentősebb bevételhez juthattak.

A bemutatott források legfontosabb üzenete mégis az, hogy a kérdéses puszták nem voltak lakatlanok: azokon összeíratlan népesség, „újonnan érkezettek” telepedtek meg. Azt is meg kell vizsgálni, hogy a *haric ez defter* kitétel használatánál mindig településekre hivatkoztak-e, vagy pedig arra a népességre, amely ezeken megtelepedett. Léteznek olyan források, ahol a „defteren kívüliség” egyértelműen népességre vonatkozik. Klissza (Kilis/Klis, Horvátország) szandzsákbégjének, Szokollu Ferhádnak a *tezkeréjében* 1569-ben szerepelt egy jövedelemrész, melyet a következő fejléccel jegyeztek be a hászai közé: „a *haric ez defter* vándornépesség (*haymanegan*), akiket a klisszai tartomány *tahrirja* jóváhagyásakor a *csiflikeken* és pusztákon megtelepedve találtak” (*haymaneha-i haric ez defter ki der irtiza-i tahrir-i vilayet-i Klis der çiftlikha ve der mezari sakin yafté*).³⁸ A fejléct mintegy három tucat *csiftlik* (‘majorság’) és puszta felsorolása követi, melyeknél szokatlan módon a háne-számokat is megadták, éppen úgy, ahogy az előbbi szegedi példánál láthattuk. Nyilvánvaló, hogy a *hajmánékat*, a félnomád vándornépességet – akik alatt Klissza esetében vlahokat kell értenünk – az oszmán adminisztráció nem a defterekben

újratelepítenek. Egy ilyen példa a Szerémségből ismert: Báli budai pasa szerémségi jövedelemforrásai között találunk egy adót „a Szerém Szigetére újonnan érkezettektől, amely korábban Mehmed pasa öjelességének jövedelememelésére adatott, amikor ő Szendrő szandzsákbége volt” (*An nev-amedegan-i Cezire-i Sirem ki mukaddema Semendire sancakbeyi iken Mehmed paşa hazretlerine terakkisinden bedel verilmişdür*). BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 34, fol. 638r. Fóti–Demeter, *The Role of the Sanjak of Szendrő*.

³⁷ DFE RZ.d 11, p. 639. Dervis hászainak részletezésekor így szerepel e jövedelemforrás: *mahsul-i mezari-i liva-i mezbure (ve) nev-amedegan ki der mezariha-i mezbure sakin süid*; ez esetben a *haric ez defter* nem szerepel (a *tezkeré* dátuma 1558 tavasza).

³⁸ DFE RZ.d 28, p. 1051. E kitétel megismételték – igaz, rövidített formában – egy későbbi utódja, Szinán *tezkeréjében* is (*haymaneha-i haric ez defter-i hashai-mirliva der nevahi-i müteferrike*). DFE RZ.d 82, p. 787.

tartotta számon.³⁹ Legalábbis addig, amíg le nem telepedtek, a szandzsákbégek kezelésére bízták szállásaikat, és az ő feladatukká tették röghöz kötésüket, azzal a céllal, hogy idővel tizedfizető rájákká váljanak. A Szegedi szandzsák új népe ssége nagy hasonlóságot mutat a klisszaival: a korabeli források vlah (*eflak*, a magyar forrásokban *oláh*) lakosságról beszélnek Bácskában,⁴⁰ míg a defterek az összeíratlan személyekre inkább a *hajmáne* (*haymane*) kifejezést használják.⁴¹ A klisszai esetből levont tanulságok fényében már érthető, miért nevezett egy 1550-es évek közepéről származó fejadó-defter egy egész *náhijét* – a bácsit – *haric ez defternek*.⁴² Ez a megjelölés itt ugyanis a népe sségre, nem pedig a felsorolt településekre vonatkozott, hiszen azok közül egyeseket már 1546-ban összeírtak. Ebben a defterben a bácskai falvak lakóinak többségét a *nev-amed* ('újonnan érkezett'), *nev-yafte* ('újonnan talált') vagy a *gürihte* ('elszökött') megjegyzéssel látták el. A népe sség láthatóan folyamatosan változott: az összeírt ráják egy része elszökött, helyükre pedig új telepesek érkeztek. Hasonló jelenség figyelhető meg egy dunántúli forrásban is, amelyben a vilájet altartományai ból beszedett *dzsizje*-bevételeket összesítették kivonatosan: 1579-ben a Mohácsi szandzsákban az egyes *mezraákat* elfoglaló, nem letelepedett vlahokat szintén *haric ez defternek* nevezték.⁴³

A szegedi gyakorlat eredetét illetően különösen tanulságos a Zvorniki szandzsák egyik korai, Szulejmán szultán idejére datálható timár deftere.⁴⁴ Ez többnyire az 1530-as és 1540-es évek fordulóján keletkezett utólagos bejegyzéseket tartalmaz, köztük jelentős számban *haric ez defternek* nevezett timárokat. Ezekben a javadalmakon azt kell érteni, hogy a birtokos nevét nem adták meg, mivel még nem voltak kiosztva, ehelyett hozzáfűzték defteren kívüli státuszukat, valamint az egyes pusztákból várható jövedelmet is csak becslés útján rögzítették.⁴⁵ Ahol utólag beírták a birtokos nevét, ott e javadalmakat – a Szegedi

³⁹ Vö. MD 12 (Nr. 572). A pestisjárvány után elrendelték, hogy az elhunyt *jürüköket* regisztrálatlan *hajmánék* közül pótolják ki: *tahriri emrolunan yöriklerün haymanesini teftiş eyleyüp haric ez defter ne mikdar haymane bulunursa ale'l-esami defter eyleyüp*. Ld. 12 Numaralı mühimme defteri, 383; Fóti, Egy szokatlan demográfiai jelenség, 409.

⁴⁰ Fóti–Sz. Simon, Balkáni népe sségelemek integrációja, 159–164.

⁴¹ Egy olyan migrációs folyamatról, amely során a török hatóságok a kalocsai és solti *náhijék* falvainak benépesítésére *hajmánék*at használtak fel, ld. Fóti, Egy szokatlan demográfiai jelenség, 403–416.

⁴² ÖNB Mxt 603, fol. 15r.

⁴³ ÖNB Mxt 587, fol. 62r. A Mohácsi liva vlahjai (*cemaat-i eflakan-i liva-i Mohaç*) esetében két csoportot különböztettek meg: „régii háné”-t, melyek a *dzsizje*-defterben szerepeltek (*hane-i kadim an eflakan ki ba [recte: be] defter-i cizye dahil bude*), valamint „defteren kívüli háné”-t, akik újonnan érkeztek (*hane-i haric ez defter ki hala amedend*). Velics–Kammerer, *Magyarország török kincstári defterek*. II. 516; Sudár, Eflákok a mohácsi *náhijében*, 251.

⁴⁴ TT.d 376.

⁴⁵ TT.d 376, p. 76. További tizen négy defteren kívüli pusztá, melyeket még nem osztottak ki, de a följük írt megjegyzés szerint a hivatalban lévő szandzsákbégek (Dzsáfer és Hajrüddin) kezén vannak. TT.d 376, p. 84.

szandzsákhhoz hasonlóan – katonák és kenézek kapták, egyenesen a szolgálatban lévő szandzsákbégektől, Dzsáfer, illetve Hajrüdín bégtől. A Zvorniki szandzsák ekkor egyike volt a Budai vilájet azon déli szandzsákjainak, amelyeket komoly demográfiai kihívások érintettek. A hódoltsági délvidék új népességének egy jelentős része éppen innen származott. Az elvándorlás következtében jelentős népességhiány keletkezett, amit a Porta – éppúgy, mint Szegednél láttuk – kenézek alkalmazásával igyekezett megszüntetni. A timár defter mintegy harminc kenéz timárját sorolja fel, amit a defter lezárásaként további több tucat pusztát követ, *náhiyék* csoportosításban: ezek *haric ez defter* státuszát Hajrüdín zvorniki bég defterrel jelentette a Portára.⁴⁶ E puszták mindegyike tehát a szandzsákbég közvetlen kezelésében álló, kiosztatlan puszták voltak. A zvorniki birtokigazgatási tapasztalat egyenes úton juthatott el a hódoltságba: Mehmed cselebi, Hajrüdín bég fia a Budai vilájet defterdárjaként szolgált 1542–1543-ban.⁴⁷

A defteren kívüliség fogalma a Habsburg–oszmán–erdélyi határvidéken

A téma mélyebb megértése és az összehasonlító elemzés lehetősége érdekében indokolt megvizsgálni az Oszmán Birodalom hódoltsági periferiáját. Ennek jegyében a kutatás körébe vontuk a nyugati végeken fekvő Szigetvári, Székesfehérvári (*İstolni Belgrad*) és Esztergomi szandzsákokat, ezektől délre, Szlavóniában a Pozsegai szandzsákokat, míg az északi és keleti végekről a hatvani és szolnoki alkormányzóságok adatait, amelyek a magyarok és a törökök közötti szüntelen összecsapások színhelyei voltak. A kutatás mozgásterét alapvetően korlátozza, hogy sok esetben nem állnak rendelkezésre a vizsgált periódusra vonatkozó részletes összeírások, ahol pedig fennmaradtak – mint Szigetvár és Hatvan esetében –, ott az összeírók nem alkalmazták a *haric ez defter* kifejezést. A javadalomnaplókban azonban rendszeresen felbukkannak regisztrálatlan települések, amelyekről megállapítható, hogy kivétel nélkül a keresztény várvonalak mögötti területeken helyezkedtek el.⁴⁸ Így például a Szolnoki szan-

⁴⁶ TT.d 376, p. 124: *Haric ez defter ber mucib-i defter-i Hayrüdín bey mirliva-i İzvornik. A náhiyék között elsőként Macsova tűnik fel, amely az egykori macsói bánóság nevét őrzi.*

⁴⁷ MAD 34, fol. 697r: *ziamet be-nam-i Mehmed çebebi bin Hayrüdín bey defterdar-i Budun.* Továbbá MAD 34, fol. 639v. Az 1543-as magyarországi hadjáratban Hajrüdín zvorniki bégeként vett részt fiával együtt, akit ekkor is budai defterdárnak neveztek (*Mehmed çebebi defterdar-i Budun*). BOA Kamil Kepeci 1765, fol. 30r; Fóti–Demeter, *The Role of the Sanjak of Szendrő.* Mehmed cselebi a legkorábbi budai defterdár, akit név szerint ismerünk.

⁴⁸ Az alábbiakban közöljük a tanulmányban részletesen nem elemzett *haric ez defter*-előfordulásokat: DFE RZ.d 25, p. 369, 373: *liva-i Sigetvar, nahije-i Göröjgal*; DFE RZ.d 25, p. 374: *liva-i Mohaç, nahije-i Peçuy*; Krafft 284, fol. 66r: *nahije-i Aynaški der liva-i Hatvan*; Krafft 284, fol. 91r, 137v, 273r: *liva-i Kopan, nahije-i Karata és Kopan*; ÖNB Mxt 582, fol. 18: *liva-i Kopan, nahije-i Marçal*; Krafft 284, fol. 238r: *liva-i Solnok, nahije-i Solnok*; ÖNB Mxt 585, fol. 29r: *liva-i İstolni Belgrad*; TT.d 592, fol. 16r, 22r, 24r-v, 96r: *liva-i Budun.*

dzsákban szolgáló Ali timár-birtoka az újonnan benépesített Bogát faluból és Pócs pusztából állt; mindkettő a keresztény kézen lévő Nagykálló és Ecsed várai között feküdt.⁴⁹ A Hatvani szandzsákhoz tartozó Sőreget (Surice, Szlovákia) 1553 szeptemberében adományozták becsült jövedelmű javadalomként, jöllehet a település Somoskő vára mögött helyezkedett el.⁵⁰ A szandzsákbég jelentése szerint a helység korábban nem szerepelt az összeírásokban, senki sem birtokolja, és így megüresedettnek minősül (*zıkr olunan karye haric ez defter olub, kimesne tasarrufında olmayub, mahluldür*).⁵¹ A falu első török birtokosa 5999 akce becsült jövedelemmel vette használatba a javadalmat. Az 1559-es *tahrir-defterbe* már tizenkét adófizető hánéval jegyezték be a hatvani *náhije* részeként,⁵² majd ugyanebben az évben a Füleki szandzsák timár defterében is felbukkan 5050 akce értékben mint Musztafa füleki (Fiľakovo, Szlovákia) bég hász-birtoka.⁵³ Ezekben az esetekben a stratégiai cél láthatóan az oszmán fennhatóság kiterjesztése volt az ellenséges várak közvetlen környezetére.

A határvidéki javadalmazások közös jellemzőjeként emelhető ki, hogy kizárólag katonák részesültek ilyen javadalmakban, kenézek soha, még akkor sem, ha az érintett települések gazdasági helyreállítása elengedhetetlen volt. Erre példa egy bizonyos Ferruh esete a Pozsegai szandzsákban, akinek timár-jövedelme mindössze 2900 (!) akcsét tett ki (a timár-rendszerben a Magyar Királyság területén a legkisebb, kezdő javadalom 2999 akce volt). Emiatt a határ menti orahovici (Raholc) *náhijében* tizenegy *haric ez defter* pusztát kapott, 2999 akce becsült értékben.⁵⁴ Az alulfizetett katonák igényeinek kielégítése folyamatosan megfigyelhető a birodalom határvidékein fekvő, összeíratlan települések adományozásainál.

Míg a Székesfehérvári szandzsákban gyakran feltételként szabták meg, hogy az újratelepített helységeket később szultáni hász-birtokká (*hass-i hümayun*) kell

⁴⁹ *Karye-i Bogat tabi-i Eçedvar ve mezraa-i Poç haric ez defter der sabık; ber vech-i tahmin: 1500; mezkurun berati mucabince tasarrufında olan Bogat nam mezraa sabıka timarina ilhak olundukda hali ez raiyyet olub haliya sancağbeyi istimaletle reayası gelüb şenledüb karye olmışdur*. DFE RZ.d 25, p. 453.

⁵⁰ Krafft 284, fol. 66r.

⁵¹ Uo.

⁵² TT.d 318, p. 129. A szandzsák *ber vech-i tahmin* javadalmainak listáján ez volt az első tétel. Úgy tűnik, az oszmán hatóságok ekkor még csupán ismerkedtek az új hódításokkal, mivel minden település esetében megadták a váraktól mért távolságot is. Így Sőreg fekvését a defter Fülektől egy mérföld, Hatvantól hét mérföld, Salgótól pedig egy mérföld formában adta meg. A várak (Füle, Salgó, Hatvan) mint fix katonai pontok szolgálták viszonyítási alapként a még „defteren kívüli” vagy éppen először regisztrált falvakhoz.

⁵³ TT.d 335, p. 67. Ez a Musztafa bég nem azonos a korábban említettel, hanem Szokollu Musztafa, a későbbi budai pasa volt.

⁵⁴ „Az említett [személy] timárja csekély összegű, ő maga azonban rátermett harcostárs, aki alkalmas és érdemes a kegyességre. ... A nevezett puszták üresek és elhagyottak, és defteren kívüliek lévén, senki sem bírja azokat, tehát megüresedettek, így 2999 akce becsült értékben jegyeztettek be, és a timárjához csatoltattak.” ÖNB Mxt 571 (Nr. 997).

alakítani,⁵⁵ addig a Szolnoki szandzsákban azt hangsúlyozták, hogy az elpusztult és összeíratlan helyekből álló javadalmak nem alkalmasak hász-birtoknak. Ennek oka az volt, hogy ezek a Tisza túloldalán, azaz török szempontból az ellenség közvetlen szomszédságában feküdtek,⁵⁶ ami folyamatos konfliktusforrást jelentett a Porta és a Habsburgok, illetve a magyarok között. 1560 szeptemberében János Zsigmond tiltakozott a töröknél az erdélyi határ menti falvak miatt, amelyek véleménye szerint hozzá tartoznak, mégis szpáhik kapták meg javadalomként. A török válasz kiemelte, hogy e települések egy része szerepel a defterekben, és így a szpáhik szabályosan, adománylevéllel (*berat*) bírják azokat. A másik részük azonban nem szerepelt a nyilvántartásokban, és ezeket szabálytalanul, csupán *temesszükkel*,⁵⁷ ideiglenes elismervénnyel birtokolták. A Porta ezt követően szigorúan megtiltotta a további beavatkozást a defterekben nem szereplő települések esetében,⁵⁸ majd utasításba adta: azok a helységek, amelyek nem szerepelnek Halíl bég jegyzékeiben, Erdélyhez tartoznak, így nem adományozhatók el *haric ez defter* javadalomként.⁵⁹

A szultáni tanács rendeletei tanúsítják, hogy a *ber vech-i tahmin* és a *haric ez defter* kitételrel minősített, összeíratlan településeket tartalmazó javadalmak adományozása a beglerbég hatásköre volt,⁶⁰ és különösen jövedelememelés (*terakki*) céljából éltek vele, vagy olyan személyeknek adták, akik kinevezési okmánnyal váraoztak (*eli emirlü*) timár-birtokukra.⁶¹ A vilájet következő,

⁵⁵ „Az említett falvak üresek, elpusztultak, és defteren kívüliek, senki birtokában nincsenek, tehát megüresedtek, így ... akcse becsült értékben vétettek nyilvántartásba. Azon feltétellel csatoltattak a timárjához, hogy ha sikerül benépesíteni és életre kelteni őket, s alkalmasnak bizonyulnak, birodalmi hász-birtokká váljanak.” DFE RZ.d 25, p. 444–446. Egy hasonló ügyre ld. ÖNB Mxt 571 (Nr. 1026).

⁵⁶ „Mivel a Tisza túlsó oldalán fekszenek, szultáni hász-birtoknak nem alkalmasak, üresek és elhagyottak.” Krafft 284, fol. 16r, 19v, 45v, 89r, 173v, 217v.

⁵⁷ Ebben az értelemben a terminus egy adományozást vagy timár-igényt elismerő dokumentumot jelent, amely mindenestre alacsonyabb szintű felhatalmazást biztosít, mint a *berát*.

⁵⁸ MD 3, p. 511 (Nr. 1518); Dávid–Fodor, *Ez az ügy*, 123–124.

⁵⁹ MD 7, p. 203 (Nr. 556): „Azon falvakat és pusztákat, amelyek nincsenek bejegyezve Halíl bég defterébe, hanem az Erdélyi vilájethez tartoznak, de *haric ez defter*ként odaadták, ne jegyezd be az új defterbe.”

⁶⁰ MD 7, p. 231 (Nr. 638): „Az említett defterben rögzített helyeket ird össze, de azokat az Erdélyhez tartozó helyeket, amelyeket a beglerbég részéről *ber vech-i tahmin*ként *haric ez defter* [módon] adtak ki szpáhiknak vagy másoknak, ne ird össze, és ne avatkozz azokba.” Ezt a gyakorlatot később kimondottan tiltották: „Azon falvak és puszták jövedelmét, amelyeket a beglerbégek a becsült értékű defteren kívüliekből adtak ki a [szpáhik] *terakkijaként* vagy timárjaként, de az új defterbe nem kerültek be ... ne utald ki.” vagy „Amennyiben azok nem kerültek be az új defterbe, és akiknek a *berát*jába bejegyezték azt a feltételt, miszerint az új összeírásból [származó jövedelem] nem utalható ki részükre – a jövedelmeket ne utalják ki.” Uo. Előfordult olyan eset is, hogy a központi kormányzat és a beglerbég ugyanarra a *haric ez defter* javadalomra állított ki *berátot*. Ld. MD 2, p. 100 (Nr. 1022).

⁶¹ MD 7, p. 401 (Nr. 1151): „Az új összeírás idejéig a beglerbégek által a ziamet- és timár-birtokosoknak a *tahminok* közül emeléseként, valamint néhány *eli emirlü*nek kezdő timárként ki-

1578-as összeírása során azonban már mind az adófizető ráják, mind a *haric ez defter* státuszú egyének tömeges szökéséről érkeztek jelentések, akik a keresztények fennhatósága alatt álló területekre menekültek.⁶²

Láthatóan elterjedt gyakorlat volt a végvidéken, hogy a magyar területen fekvő *haric ez defter* falvakat kinevezési okmánnyal rendelkező vagy alulfizetett katonáknak adományozták, akik a javadalmak „várólistáján” szerepeltek. Kászim defterdár⁶³ a Budai vilájetben végrehajtott pénzügyi reform részeként 1577-ben kísérletet tett arra, hogy az összeíratlan településeket szultáni hászbirtokká változtassa.⁶⁴ A hódoltság peremén a *haric ez defter* státuszú települések az oszmán hódítás kiterjesztését, valamint a timár-birtokosok – különösen a javadalomra váró jelöltek és az alulfizetett katonák – igényeinek kielégítését szolgálták. A timár-rendszerre nehezedő nyomást, amelyet a javadalomra várók nagy száma okozott, a szandzsákok területének növelésével, valamint a határvidék timár-rendszerbe való bevonásával enyhítették.⁶⁵ Ezenfelül a határ mentén a beglerbégek és a szandzsákbégek alkalmat találtak arra is, hogy megkerüljék a központi kormányzatot, és az összeíratlan falvakat közvetlenül saját kíséretük tagjai között osszák szét.⁶⁶ Ez egy meglehetősen kockázatos ügylet volt, mivel az ilyen javadalmakat bizonylat nélküli timároknak tekintették,⁶⁷ amelyek bármikor vitathatóvá válhattak. Kászim defterdár – a Portával egyetértésben – véget kívánt vetni ennek a gyakorlatnak.

Ezen erőfeszítések folytatása érhető tetten a szigetvári kormányzó 1580 eleji kinevezésekor is. Haszán bég hivatalba lépésének előfeltételeként kötelezettséget vállalt arra, hogy a Székesfehérvári és a Szigetvári szandzsákok határ-

adott falvak benépesültek és felvirágoztak, így az új összeírásba felvették.”

⁶² MD 33, p. 246 (Nr. 504). Amikor Haszán defterdár és Ibrahim kátib megkezdte a Temesvári vilájet új összeírását, sok rája – hogy kibújjon az adózás alól, az összeíratlanok (*haric ez defter*) pedig azért, hogy ne kerüljenek be a defterbe – elszökött más szandzsákokba. Sőt, egyes szpáhik nem vezették elő összes rájukat az összeíráshoz, hanem elrejtették őket. Ezért szigorúan utasították a szpáhikát és a révek és átkelők őrzőit, hogy az összeírás befejezéséig tartsák vissza a népességet, és senkit (sem a rájakat, sem a defteren kívüli személyeket) ne engedjenek az ellenséges területre vagy más szandzsákokba menekülni. Vö. MD 33, p. 246 (Nr. 505).

⁶³ Fóti–Sz. Simon, Kászim kethüda, 29–50.

⁶⁴ MD 30, p. 234 (Nr. 549): „Kászim, a jelenlegi mohácsi bég és a budai kincstár defterdárja jelentette, hogy bizonyos, [korábban] ellenséges falvak meghódoltak az iszlám népének, és az ilyen, a Birodalomhoz csatlakozott településeket korábban *eli emirlü* és *mazul* szpáhiknak adták ki. Megparancsolom, hogy az ilyen hódolt falvak közül a defteren kívülieket a szultáni hászaim számára foglalják le.”

⁶⁵ Ld. Göksel Baş (Redefining Ottoman Military Power, 21–22) észrevételét a 16. század első felében a timár-rendszerre nehezedő „népességnomásról” Boszniában és Szendrőben, amelyet az elbocsátott katonák és a szpáhifiaik (*sipahizadegan*) nagy száma okozott, s amely, úgy tűnik, egy időre mérséklődött további erőforrások (új javadalombevételek) megteremtésével.

⁶⁶ Sz. Simon, Kayit dışı (hâric ez-defter) ve „gayrimeskûn”, 11; Uó, Egy határvidéki szandzsák születése, 221–242.

⁶⁷ Howard, From Manual to Literature, 97.

vidéken fekvő *haric ez defter* falvakat azok fejadóbevételeivel együtt átadja a szultáni hász-birtokok részére.⁶⁸ Itt arra a több száz településre céloztak *haric ez defter*ként, amelyeket a korábbi kormányzó, Szari Ali hódított meg. Ali azonban ezeket hosszú ideig saját tulajdonaként kezelte, és bevételeiket elsikkasztotta,⁶⁹ kihasználva, hogy ezek a javak nem szerepeltek a központi defterekben, így a belőlük származó jövedelem láthatatlan maradt a kincstár számára. Ezt az adminisztratív hiányosságot pedig egyes határbégek tudatosan fordították magánvagyonuk gyarapítására.

Számos esetben a peremvidéki szandzsákok összeírásai tartalmazzák a meghódolt, de fel nem mért falvak pontos jegyzékét. A Szolnoki szandzsákban 1591-ben ezek a települések becsült adóértékkel szerepeltek a nagykállói *náhije* részeként.⁷⁰ E falvak közül huszonkettő már 1573-ban Ali szolnoki bég hász-birtokai közé tartozott, a jegyzékben ugyanabban a sorrendben feltüntetve, mint 1591-ben, ám ekkor a fejlécben „defteren kívüli falvak”-nak (*kura-i haric ez defter*) nevezték őket. Ez a körülmény megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a határvidéken a *ber vech-i tahmin* és a *haric ez defter* kifejezés szinonimaként volt használatos.⁷¹ Mindkettő azt a bizonytalansági állapotot tükrözte, amikor a katonai jelenlét már lehetővé tette a jövedelmek javadalomként való elosztását, de a tényleges felmérés még nem történt meg.

E következtetés ismeretében érdemes megvizsgálni a legkorábbi, 1547 novemberéből származó *ber vech-i tahmin* jegyzéket. Ekkor a Mohácsi szandzsákban tizenegy összeíratlan településnél – köztük olyan Somogy vármegyei

⁶⁸ ÖNB Mxt 597, No. 158: „A fent nevezett Haszán bég, aki korábban a Pécsi szandzsákban bírt ziámet-javadalmat, egy 987. év *zi'l-hiddze* hónapjának közepén kelt nemes rendeletet mutatott be. Ennek felséges tartalma szerint: a Szigetvári és a Székesfehérvári szandzsákok határvidéken ejtett foglyok után járó *pendsik*-adó, valamint az említett szandzsákok defteren kívüli falvai a fejadóval együtt a szultáni hász-birtokokhoz csatoltassanak.” Idézi Dávid, Szigetvár 16. századi bégei, 166–167. A székesfehérvári timár defter (1570) bevezetése megjegyzi, hogy a szandzsák „falvainak többsége defteren kívülivé [vált], és az egész határvidék a rendezettség állapotából a zürzavarba fordult át” (*kurası ekseriyıya haric ez defter ve mücmil-i hadd itidalden ihtilale dahil olub*). TT.d 497, p. 6.

⁶⁹ Fodor, *Turbék*, 86–87; Sz. Simon, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”*, 174–177; Uő, *A hódoltatás stratégiája*, 123; Fóti, *Két végvidék szolgálatában*, 150. Ungnád Dávid 180 újonnan hódolt faluról tudott, melyeket a szigetvári bég adóztatott. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 187; Gerlach, *Az idősebb Stephan Gerlach naplója*, 212, 218, 233.

⁷⁰ *Nahiye-i Kalova kura-i ber vech-i tahmin*, 175 település. TT.d 1041, p. 340–359. Hasonló listákra ld. még BOA DFE 33. 4 – Mohácsi szandzsák (1547), 11 település; TT.d 315, p. 128–183 – Hatvani szandzsák (1559), 149 település: *Ber vech-i tahmin-i defter-i mufassal-i liva-i Hatvan*; TT.d 665, fol. 181v–184v – Koppányi szandzsák (1565), 27 település [fejléc nélkül]; München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices turcici 138, fol. 129r–136v – Szigetvári szandzsák (1579), mintegy 300 település [fejléc nélkül]. Bár az utóbbi jegyzék nem használja a *tahmin* kifejezést, ám a felsorolt falvak mind összeíratlanok, vagyis nincsenek részletezve adónemei és lakosai sem.

⁷¹ ÖNB Mxt 571 (Nr. 1042). Ali után ugyanezeket a *haric ez defter* településeket birtokolta a következő szandzsákbég, Aranid Mahmúd is. TT.d 42, p. 544–545.

keresztény erősségeknél, mint Segesd, Berzence, Babócsa, Bélavár, Kéthely és Marcal – egy rövid megjegyzés olvasható: „ezen 50 000 akcsét érő timárok [korábban] *ber vech-i tahminként* a szandzsákbég hász-birtokaiként vétettek nyilvántartásba. Mivel azonban jelenleg béke honol a hitetlenekkel, megparancsoltatott, hogy ne adományozzák azokat senkinek; defterbe való bejegyzésüket a legfőbb vezírek – Rüstem pasa, Mehmed pasa, Ahmed pasa és Ibrahim pasa ömeltóságai⁷² – jóváhagyásával rendelték el.”⁷³ Ez azt jelenti, hogy néhány hónappal az 1547. június 19-i drinápolyi békekötés után a Porta szigorúan megtiltotta e tizenegy összeíratlan és ténylegesen meg nem hódított település további javadalomként történő adományozását.

A tilalom ellenére közel egy évtizeddel később ugyanez a térség újra felbukkan az oszmán forrásokban. 1555-ben Tojgun budai pasa somogyi hadjárata a dél-dunántúli települések jelentős részének átmeneti hódoltatását eredményezte. Ezek az új szerzemények azonban nem kerültek be azonnal a szandzsák-összeírásokba, ugyanakkor az adójukat a fejadójegyzékekben már kezelték, ezzel párhuzamosan pedig – amint azt a javadalomnaplók mutatják – ki is osztották őket a szpáhik között. Ahelyett, hogy a már meglévő *náhiyék*hez csatolták volna őket, a tartományi adminisztráció új alkörzetek (Csurgó, Babócsa, Berzence, Vízvár, Kanizsa, Csákány, Pölöske) létrehozásával igyekezett integrálni a területet az oszmán közigazgatásba.⁷⁴ Részletes összeírás híján a szpáhiknak fizetendő adókat minden esetben becsléssel állapították meg. A településnevek mellett itt sohasem szerepel a *haric ez defter* formula, ám a *tezkerék* szövege alkalmanként említést tesz regisztrálatlan státuszukról. Szigetvár 1556-os sikertelen ostroma után a terület ismét elveszett a törökök számára, de a defterekből nem tűnt el véglegesen.

Egy jól dokumentált eset a Zala és Somogy vármegyék határán fekvő Ráda példája. 1555 decemberében – egy évtizeddel a szandzsák következő összeírása előtt – a települést egy Naszúh nevű szpáhinak adományozták, aki a koppányi Naszúh bég unokaöccse (*hemşirezade*) volt. Ekkor Rádát négy másik Zala vármegyei faluval együtt az újonnan létrehozott – és csak a javadalomnaplókban

⁷² Rüstem pasa nagyvezír volt 1544 és 1553 között, Mehmed pasa 1543-ban harmadik vezír, Ahmed pasa 1548-ban második vezír, Ibrahim pasa 1543-ban anatóliai beglerbégeként szolgált (Pecsevi krónikája alapján). Egy bejegyzés szerint 1547 júliusában ők alkották a szultáni tanácsot (dívánt). KK 208, p. 172.

⁷³ *İşbu elli bin akçe yazar timarlar ber vech-i tahmin mir livaya has kayd olunmuş haliya küffar-i haksar ıla barışıklık olmagın kimesneye verilmesün deyü emr olunub deftere kayd olunmak buyurulmagın bi-marifet-i mefahirü'l-vüzera-i azam hazret-i Rüstem paşa ve hazret-i Mehmed paşa ve hazret-i Ahmed paşa ve hazret-i İbrahim paşa*. BOA Bab-i Asafi, Defterhane-i Amire defterleri, vol. 33, p. 4; Sz. Simon, New Findings on the Extent of the Early Estates of the Beylerbeyis, 148, 155–157.

⁷⁴ 1555-ben még egy új szandzsákot is létrehoztak (Babócsa), amelynek adóösszeírása ugyan sohasem készült el, a *ruznamçe defter*ikben mégis találunk ehhez a szandzsákhhoz rendelt szpáhikat és várórséget is.

említett – pölöskei *náhijé*hez osztották be.⁷⁵ Legközelebb 1565 végén már a Koppányi szandzsákban (!) találjuk meg – nem pedig a mohácsi alkormányzóságban, ahol várható lenne –, az összeírás végén szereplő, közös becsült adóval regisztrált települések között.⁷⁶ Ezt követően a Koppányi szandzsák 1566-os fejadó-defterében a falu már *haric ez defter* megjelöléssel bukkan fel.⁷⁷ Az 1555-ben meghódított, de Szigetvár 1556-os sikertelen ostroma után elveszített területet a magyar források egészen Szigetvár 1566-os elestéig hódolatlanként írják le.⁷⁸ 1565-től kezdődően azonban Ráda a szandzsákbégek hász-birtokainak részévé vált, és ettől fogva Szinán koppányi bég bírta.⁷⁹ Az a településcsoport, amelyben Ráda a timár defterben szerepelt, megegyezik azzal a blokkal, amelyet a szandzsák-összeírásban egyetlen egységként, közös becsült adóval jegyeztek fel.

Egyes források arra engednek következtetni, hogy a *ber vech-i tahmin* típusú településekből álló javadalmak átmeneti jelenségnek minősültek. Ezek elosztását a szpáhik között csupán a vilájet következő összeírásáig túrték meg, és akkor is csak abban az esetben, ha a helységek nem bizonyultak alkalmasnak szultáni hász-birtoknak.⁸⁰

Mielőtt azonban az a téves benyomásunk támadna, hogy a *haric ez defter* terminust egyáltalán nem használták a határvidéki tahrír defterekben, érdemes megvizsgálni Esztergom példáját. Ez a szandzsák egy tekintetben nagyon hasonlít a szegedihez: az 1570. évi részletes összeírásában az összesen 470 településből és pusztából 131 viseli a *haric ez defter* kitétel. Amint azt Fekete Lajos hangsúlyozta, ezek közül csupán néhány fekszik a Duna jobb partján, oszmán területen; elsöprő többségük a folyótól északra, a Habsburgok fennhatósága alatt található.⁸¹ Ez azt jelenti, hogy kulcsfogalmunk itt ugyanazt a jelentéstartalmat hordozza, mint a korábban említett határszandzsákok esetében a *ber vech-i tahmin*. Az első csoportba pedig azok a falvak tartoztak, amelyeket ténylegesen ekkor regisztráltak először – például azért, mert a korábbi összeírás során elkerülték az írnok figyelmét, vagy mert újonnan népesültek be. A többi falu és puszta Hont, Bars és Nyitra vármegyékben (a mai Szlovákia területén) feküdt, és kivétel nélkül átalányadót (*ber vech-i maktu*) fizettek a törököknek.⁸²

⁷⁵ Krafft 284, fol. 292v.

⁷⁶ TT.d 665, fol. 184r.

⁷⁷ ÖNB Mxt 582, fol. 18r.

⁷⁸ MNL OL E 158, vol. 53, p. 214–1044.

⁷⁹ TT.d 353, p. 41. Ezen településcsoport fejléce: *nahiye-i mezbur ber vech-i tahmin*.

⁸⁰ MD 54 (Nr. 714): „... amennyiben nem alkalmasak szultáni hász-birtokaim számára, a vilájet összeírásáig ötszáz ezer akce értékben, becsült alapon adományozd oda az említettnek, hogy birtokba vegye ...” Bár a Porta elméletben csak az új tahririg tűrte ezt az állapotot, a gyakorlatban sokszor évtizedekig fennmaradt ez a „szürke zónás” javadalmozás.

⁸¹ Fekete, *Az Esztergomi szandzsák*, 19.

⁸² Emellett fejadót is fizettek. ÖNB Mxt 587, fol. 52v–56r (*Defter-i cizye-i gebran-i liva-i Estergon ber mucib-i defter-i cedit an gurre-i muharremü'l-haram sene-i 984*). Egy későbbi *dzsizje*-defter tanúsága szerint újabb falvak is vállalták a fejadó fizetését; ezeket *haric ez defter*

Ha megkeressük ezeket a településeket az 1553–1559 között vezetett javadalomnaplóban, akkor becsült adóval szerepelnek és azzal a megjegyzéssel, hogy „nemrégiben hódoltak meg” (*gelüb itaat ediüb*).⁸³ Ezek olyan *náhiyék*hez tartoztak (Léva, Komjád, Nyitra és Gimes), amelyek az 1570-es szandzsák-összeírásban már ismeretlenek. Az ideiglenes *náhiyék* felbukkanása az ötvenes évek javadalomnaplójának a jellegzetessége. Egyes falvak mind az ötvenes években, mind pedig 1570-ben *haric ez defter* státuszúként szerepelnek, ami azt jelenti, hogy hódoltatásuk csupán ideiglenes maradt.⁸⁴ Ez arra utal, hogy bár az oszmán igazgatás évtizedek óta tudomással bírt róluk, a határvidéki hadi helyzet miatt nem tudta őket tartósan és szisztematikusan integrálni, így adóztatásuk megmaradt a bizonytalan, eseti hódoltatás szintjén.

Bár tanulmányunk fókuszán kívül esik, röviden szükséges kitérni arra, hogy a *haric ez defter* kifejezés egészen más jelentéssel bírt a birodalom belső területein és a régi hódítások esetében, ahol ez a kategória csak kivételesen és meglehetősen szórványosan fordul elő. Az ilyen típusú puszták állandó viták tárgyát képezték a szpáhik között, akik javadalmuk értékének növelése érdekében próbálták megszerezni azokat. Például Sahbáz azt állítva birtokolta a Szerémségben található Szircsa⁸⁵ pusztát, hogy az *haric ez defter*.⁸⁶ A szomszédos falu, Kukujojocsi (a középkori Kúke) szpáhija azonban azt állította, hogy Szircsa nem önálló timár (*müstakil timar*), hanem „az én falum határain belül fekszik”. A következő összeírásakor a települést már „Kukujojocsi falu Szircsa és Livadin pusztákkal együtt” néven rögzítették (*karye-i Kukuyofçi maa mezraa-i Sirça ve Livadin*),⁸⁷ ami azt jelenti, hogy Sahbáz igényét elutasították, a pusztát pedig a falu határain belül – és nem önálló egységként – írták össze. Ebben az értelemben az összeíratlan pusztát azt jelenti, hogy az nem esik senki falujának határába (*haric ez defter olup kimesne sinurında olmamagin*).⁸⁸ A nem megalapozott igények miatt a Porta megtiltotta a *haric ez defter* javadalmak adományozását, mivel azok valójában már valaki birtokában voltak, és csak szükségtelen viszálykodáshoz vezettek.⁸⁹

fejléc alatt vették fel. ÖNB Mxt 587, fol. 60v.

⁸³ Például Krafft 284, fol. 263v, 293v, 308r, 308v, 311r, 313v, 314r, 314v, 317v.

⁸⁴ Krafft 284, fol. 272v, 274r, 392v.

⁸⁵ Középkori előzménye Sirkháza lehetett, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a szlávban a szóvégi *k* lággyá változik todalék hatására. Telek mezőváros (Szivác, Szerbia, Zombortól keletre) nevét például a rajta keresztülfutó lőszplató Telecskai-hátság alakban őrzi. Pánya–Fóti, *Bodrog vármegye történeti földrajza*.

⁸⁶ MD 6, p. 221 (Nr. 474); Dávid–Fodor, *Ez az ügy*, 184–185.

⁸⁷ TT.d 549, p. 70.

⁸⁸ MD 7, p. 105 (Nr. 276).

⁸⁹ MD 66, p. 239 (Nr. 516) – egy szilisztrai példa szerint: „senkinek ne engedjétek meg,

A kutatás korlátai és záró következtetések

Tanulmányunk eredményei rávilágítanak arra, hogy a *haric ez defter* kategória az oszmán adminisztráció egyik rugalmas birtokigazgatási eszköze volt, amelynek jelentése a földrajzi és politikai kontextustól függően folyamatosan változott. A „defteren kívül” kezelt javadalmak gyakorlata a hódítás dinamikáját és a határvidéki katonai társadalom szükségleteit leképező, tudatosan alkalmazott adminisztratív eszköznek tekinthető. A regisztrálatlan birtokok jelensége ugyanakkor számos olyan kérdést is felvet, amelyre jelenleg nem adható kielégítő válasz. Miért volt szükséges például az 1560-as szegedi összeírásban *haric ez defter*ként jelölni a településeket, amikor a 269 falu és pusztaság gazdasági helyreállítása már befejeződött? Vajon a tartományi adminisztráció nyomom követte az újratelepített régiók további fejlődését? Miért szerepel Kiskőrös *haric ez defter*ként 1560-ban és 1570-ben is? Csupán elnézte az írnok, vagy az ilyen eseteket a defterek következtelenségeinek kell betudnunk?

A téma egy másik aspektusa a jegyzékekben szintén *haric ez defter*nek nevezett jövedelmek (*mahsul*) kérdésköre, mely további kutatást igényel. Példaként említhető, hogy az 1570-es szegedi összeírásban egyetlen ilyen tétel szerepel, egy halastó (*dalyan*), aminek az oka ismeretlen. A forrásértelmezést nehezíti, hogy a szandzsákban sem a korábbi, sem a későbbi felmérések során nem jegyezték fel hasonló típusú bevételt, és más jövedelemforrások defteren kívülként való minősítésére sincs példánk. Szintén kérdéseket vet fel, hogy a Szegedi szandzsákban 1560-ban miért nem minden újonnan regisztrált település mellett szerepel a *haric ez defter* kitétel. A középkori Gyenősfalu például az újratelepítés után a bácsi *náhije* egyetlen – és meglehetősen népes – muszlim falujává vált, mégsem kapta meg a *haric ez defter* címkét az 1560-as, első összeírásakor. Vajon ez a település muszlim népességével, annak félnomád jellegével magyarázható, vagy csupán egy újabb adminisztratív következtelenség?

Koncepciónk szerint a különböző típusú defterek egymásra épültek, a *haric ez defter* és a *ber vech-i tahmin* kifejezéseket pedig következetesen használták: az újonnan meghódolt (vagy a Szegedi szandzsák esetében újratelepített) falvakat először a fejadó-defterekbe vették fel,⁹⁰ ezzel egy időben a javadalomnaplók

hogy *haric ez defter* pusztát jegyeztessen be; az ilyen pusztaság néven említett hely minden esetben valamely szpáhi határán belül fekszik, és [csak] vizsályt szül”; BOA MD 3, p. 148 (Nr. 397) – az Aleppói vilájetben: „mostantól nincs parancsom arra, hogy akár pusztát, akár falut *haric ez defter*ként bárkinek timárba vagy jövedelememelésül adjanak”.

⁹⁰ Arra a tényre, hogy a falvak hódoltatása a fejadó megfizetésével kezdődött, ld. Krafft 284, fol. 309v: „A nemrégiben meghódolt Bebek Ferenc nevű bég eljött, engedelmisségét fejezte ki, és az említett falvakért megfizette a dzsijjét.” (*Zikr olan karyeler için haliya itaat eden Bebek Ferenc nam bey gelüb itaat edüb ve cizyesin eda eyledi.*) A formula a következő oldalakon rövidült alakban áll: „az említett falvak eljöttek és meghódoltak” (*zikr olan karyeler gelüb itaat edüb*). Bebek gömöri főispán volt, aki rávette Szulejmán szultánt, hogy nevezze ki őt Erdély kormány-

tanúsítják, hogy timárként kiosztásra kerültek, majd – évek múltán – a tahrír defterekben is rögzítették őket. Azonban az a tény, hogy egyetlen határmenti szandzsák esetében sem rendelkezünk a defterek teljes sorozatával, szinte lehetlenné teszi egy-egy konkrét település fejlődésének pontos nyomon követését ebből a szempontból: vagy az 1560-as és 1570-es kulcsfontosságú összeírásokat megelőző fejadó-defterek hiányoznak, vagy pedig a tahrír defterek és timár defterek.

E nehézségeket mérlegelve jelen tanulmányunkat csupán útkereső kísérletnek szántuk. A kutatás távlati iránya nemcsak a birodalom más tartományainak bevonását jelenti, hanem a kategória és a kapcsolódó fogalmi háló – különösen a *hali ez raiyyet*, a *harabe*, a *maktu* és a *tahmin* fogalmak – szemantikai összefüggéseinek a módszeres feltárását.

Bibliográfia

- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979/1570–1572). *Özet–Transkripsiyon Ve Indeks*. İstanbul, 1996.
- Baş, Göksel, Redefining Ottoman Military Power: Ottoman Timariot Army and Military Dynamics in the Ottoman–Hungarian Frontier. *Archivum Ottomanicum* 41 (2024) 5–48.
- Dávid Géza, A Szerémi szandzsák bégjei a 16–17. században. *Keletkutatás* 2023. ősz, 113–126. <https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.113>
- Dávid Géza, Szigetvár 16. századi bégjei. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993, 159–192.
- Dávid Géza–Fodor Pál, „Ez az ügy fölöttébb fontos.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Budapest, 2009.
- Fekete Lajos, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, 1943.
- Fodor Pál, *Turbék. Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán–török forrásokban*. (Szigetvár-könyvek, 1.) Budapest, 2020.
- Fóti Miklós, Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–366.
- Fóti Miklós, Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a Szegedi szandzsák területéről: Mikla puszta hirtelen várossá válása 1578-ban. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 403–416.
- Fóti Miklós, Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158 (2024) 145–164.
- Fóti Miklós, Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben a 16. században. *Történelmi Szemle* 67 (2025) 241–282.
- Fóti Miklós, Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38/4 (2023) 5–29. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.4.5-29>
- Fóti, Miklós, *The Mufasssal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578). Text and Index*. Budapest, 2023.

zójává. Isztambulból hazatérve 1558. augusztus 31-én Izabella királyné hívei törbe csalták, majd meggyilkolták. Az erdélyi országgyűlés árulónak nyilvánította, és minden vagyonát elkobozta. Káli, Bebek Ferenc és György, 20–73.

- Fóti, Miklós–Demeter, Gábor, The Role of the Sanjak of Szendrő (Smederevo/Semendire) in the Establishment of Turkish Administration in the Southern Part of Hungary. In: *Hungarian–Serbian Relations in the Early Modern Period, 1456–1791*. Ed. by Molnár, Antal–Hornyák, Árpád. Budapest, 2026 (megjelenés alatt).
- Fóti Miklós–Pánya István, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest–Kecskemét, 2022.
- Fóti Miklós–Pánya István, *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A bácsi és a titeli náhije települései 1578-ban*. Budapest–Kecskemét (megjelenés alatt).
- Fóti Miklós–Sz. Simon Éva, Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: Vlahok a Szegedi és a Koppányi szandzsákban a 16. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságskori Dél-Dunántúlon / The Settlement History and Material Culture of the Rascians/People of Balkan Origin in South Transdanubia in the Ottoman Period. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk. K. Németh András–Máté Gábor. (Wosinsky Könyvek, 1.) Szekszárd, 2023, 159–185. <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.08>
- Fóti Miklós–Sz. Simon Éva, Kászim kethüdá, a kormányzat embere. *Korall* 96 (2024) 29–50.
- Gerlach, Stephan, Az idősebb Stephan Gerlach naplója... In: *Ugnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Szerk., ford. Fenyvesi László–Kovács József László. Budapest, 1986.
- Hegyí Klára, A Temesvári vilájet népessége és katonaparasztrjai. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 297–314.
- Howard, Douglas A., From Manual to Literature: Two Texts on the Ottoman Timar System. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 61/1–2 (2008) 87–99. <https://doi.org/10.1556/AOrient.61.2008.1-2.9>
- Káldy-Nagy Gyula, *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. (Dél-Alföldi Évszázadok, 24.) Szeged, 2008.
- Káli Gábor Csaba, Bebek Ferenc és György. Két 16. századi főúr rövid életrajza. *A Borsodi Táj-ház Közleményei* 21/1–2 (2017) 20–73.
- Kotzageorgis, Phokion P., *Haric ez defter and Hali ane'l-reaya Villages in the Kaza of Dimetoka/ Didymoteichon (Fifteenth-Seventeenth Centuries): A Methodological Approach*. In: *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands. Toward a Social and Economic History*. Ed. by Kolovos, Elias et al. Istanbul, 2010, 237–254. <https://doi.org/10.31826/9781463225544-018>
- Pánya István–Fóti Miklós, Bodrog vármegye történeti földrajza. *Cumania* 31 (2026) (megjelenés alatt).
- Sudár Balázs, Eflákok a mohácsi náhijében. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságskori Dél-Dunántúlon / The Settlement History and Material Culture of the Rascians/People of Balkan Origin in South Transdanubia in the Ottoman Period. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk. K. Németh András–Máté Gábor. (Wosinsky Könyvek, 1.) Szekszárd, 2023, 249–256. <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.12>
- Sz. Simon Éva, A hódoltatás stratégiája, avagy az Oszmán Birodalom magyarországi határainak vizsgálata az adóösszeírások tükrében. In: *Élet a török hódoltságban. I. Válogatott tanulmányok (2013–2019)*. Szerk. Sudár Balázs. Pécs, 2022, 114–127.
- Sz. Simon Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest, 2014.
- Sz. Simon Éva, Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a Szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül. *Történelmi Szemle* 66 (2024) 221–242.
- Sz. Simon Éva, Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hászok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. *Századok* 141 (2007) 1351–1406.

- Sz. Simon, Éva, Kayıt dışı (hâric ez-defter) ve „gayrimeskûn” (hâli ez-raiyyet) yerlerin Osmanlı sınırlarının şekillenmesinde etkisi / The Influence of Unregistered (*Hâric ez-Defter*) and Uninhabited (*Hâli ez-Raiyyet*) Places on the Formation of Ottoman Frontiers. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi / Journal for South-Eastern European Studies* 24 (2017) 1–16.
- Sz. Simon, Éva, New Findings on the Extent of the Early Estates of the *Beylerbeyis* of Buda and the *Bey*s of Mohaç. In: *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Ed. by Fodor, Pál–Kovács, Nándor E.–Péri, Benedek. Budapest, 2019, 139–157.
- Szabó István, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 86.) Budapest, 1954.
- Szakály Ferenc, Kiskunhalas a török uralom alatt. In: *Kiskunhalas története. I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk. Ö. Kovács József–Szakál Aurél. Kiskunhalas, 2000, 303–379.
- Velics Antal–Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek. II. 1540–1639*. Budapest, 1890.

Miklós Fóti–Éva Sz. Simon

Haric ez defter as a tool for administering abandoned settlements in the *sancak* of Szeged and the regime of unregistered settlements on the Ottoman–Hungarian frontier

Abstract

The study explores the *haric ez defter* (“outside the register”) category, a specific, yet under-researched administrative term in sixteenth-century Ottoman governance. Drawing primarily on the tax registers of the sanjak of Szeged and the subprovinces of the Hungarian–Ottoman frontier, the research demonstrates how the Ottoman administration exploited these “unregistered” estates to integrate deserted, ruined, or newly conquered territories. Through the examples of the resettlement of Kiskunhalas and the Bácska region, the authors prove that the *haric ez defter* category was not merely a formal administrative remark, but served as a deliberate tool for colonization, and enabled the *sanjakkbeyis* to grant unregistered settlements directly to their own entourage. Finally, the study examines the administrative abuses associated with this category and the central government’s efforts to stabilize fiscal control by incorporating these “invisible” revenues into the imperial *has*-estates.

Keywords: Ottoman administration, sanjak of Szeged, *haric ez defter*, colonization, frontier

Öner Erika

Kereskedelem, közigazgatás és társadalmi feszültségek egy 1583-as *mühimme defteri* bejegyzés tükrében: A túri vásár esete

Kivonat

A 16. század második felében a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom kapcsolatát a formális béke és a mindennapos határvidéki összetűzések kettőssége jellemezte. A kereskedelmi központok – köztük a túri vásár – elsősorban gazdasági szerepet töltek be, működésük azonban időnként politikai és katonai összefüggésekbe is került. A vásár körüli konfliktusok mikrotörténeti példát kínálnak a helyi és a központi gazdasági érdekek kapcsolódására, illetve az oszmán adminisztráció gyakorlatias kompromisszumkeresésére. A végvári katonák portyái súlyos károkat okoztak a mezővárosok gazdaságának és az oszmánoknak, ezzel diplomáciai vitákat gerjesztve Bécs és Isztambul között. A tanulmányban közölt forrás betekintést nyújt a korszak vásárainak gazdasági szerepébe és a hatósági szabályozás mechanizmusaiba.

Kulcsszavak: (Mező)Túr, hódoltság, vásáriütés, kereskedelem, adózás

Bevezetés¹

Földrajzi elhelyezkedése Mezőtúrt² korán mezővárosi rangra emelte, minthogy a Budát és Erdélyt összekötő legrövidebb útvonal mentén feküdt. A város történetére vonatkozó források szerint Mezőtúr valamikor a 15. század folyamán szerzett vásártartási jogot, hiszen amikor 1411-ben Zsigmond király több más településsel együtt a szerb fejedelem, Brankovics György birtokába juttatta, már rendelkezett vámszedési joggal és saját vásárt is tartott.³ Kiterjedt határterülete miatt gyakran „kis Debrecenként” emlegették. A két település – Debrecen és Túr – történelmi fejlődése, gazdasági tevékenysége és kereskedelmi szerepe között valóban számos párhuzam fedezhető fel. Túr városának első virágkora a Hunyadiak idejére tehető, hasonlóan Debrecenéhez. Hunyadi János, majd fia, Mátyás király több kiváltságot is biztosított a városnak, köztük vásártartási enge-

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

² Mezőtúr a korabeli forrásokban *Thur/Thwr* oppidumként, oszmán-törökül pedig *város-i Túr* (*varos-i Tur*) formában szerepel.

³ Bodoki Fodor, *Mezőtúr város története*, 8.

délyeket is. A legrégebből ismert itteni vásárszabadság 1466-ból származik. Az ezt követő évszázadokban ezeket az engedélyeket többször is megújították, átdolgozták, illetve módosították.⁴ Bár már jóval túlnyúlik korszakunkon, megemlíthető, hogy 1724-ben megerősítették ezt a jogot, és onnantól kezdve a vásárok már hivatalos dokumentumokkal és feljegyzésekkel is jól nyomon követhetők.⁵

A korábbi vásáros hagyomány, amely hozzájárult a térség gazdasági életének fellendüléséhez, a 16. századi török hódoltság idején sem szűnt meg. A kereskedelem működése az oszmán hatalom érdekeit is szolgálta, hiszen jelentős vámbevételekkel járt. Egy-egy vásár alkalmával, amely több napig is tartott, nagy számú magyar és balkáni kereskedő, kalmár állomásozott a vásártartó városok környékén. Túrta a szolnoki vár elfoglalása után 1552 októberében vette ellenőrzése alá Ali budai pasa és Ahmed másodvezír, a hadjárat főparancsnoka, és csak 1692-ben szabadult fel.⁶ A Szolnoki szandzsák részét alkotta, mely többnyire védett terület volt;⁷ a szandzsák jövedelmeinek kétötöde szultáni javadalombirtokként (*hász*-birtok) szolgált; magas hozamot ígérő településeket választottak ki erre a célra. Ide tartoztak a jelentős mezővárosok, mint például Debrecen, Fegyvernek és Túr is, amelyek fontos stratégiai helyszínek voltak, illetve a nagyobb falvak, mint például Kécske, Várkony stb.⁸ A szultán számára a Budai vilájetben elkülönített települések listája szerint Túr jövedelme a szokásos tizedekből és illetékekből 100 000 akcsét tett ki – szemben a korábbi 70 000 akcsével –, míg a vámbevételekből további 166 666 akcse származott.⁹ Az 1591–1592-es szandzsák-összeírásban 427 családfőt vettek számba, az egy összegben feltüntetett követelések summája 292 750 akcsét tett ki.¹⁰

Társadalomtörténeti szempontból a túri vásárok fellendülése jól tükrözi a mezővárosi polgárság gazdasági és politikai törekvéseinek érvényesülését.

⁴ Az évenként megrendezett vásárok, más néven sokadalmak megtartását a különböző kiváltságlevelek meghatározott időtartamra engedélyezték, általában valamely állandó vagy mozgó ünnephez igazítva. Ezekre az alkalmakra nem a hagyományos piactéren, hanem a település vásártartásra kijelölt külön területén került sor, amely a középkor végére gyakran távolabb esett a központtól. Ennek egyik fő oka az volt, hogy az állatkereskedelem egyre nagyobb szerepet kapott, és ez tágasabb, elkülönített helyet kívánt. Az ilyen külső vásártereket gyakran árkokkal vették körül, amelyek egyrészt megakadályozták az állatok elszökését, másrészt védelmet nyújtottak a fosztogatók és a támadások ellen is. Ld. Weisz, *Vásár*, 350.

⁵ Bodoki Fodor, *Oklevéltár Mezőtúr város történetéhez*, 9–10, 21, 46–47, 78–79, 128.

⁶ Bodoki Fodor, *Mezőtúr város története*, 13, 16.

⁷ A szultán által adózott városok kivétel nélkül biztonságos, jól védhető térségekben fekvtek: vagy a Duna és a Tisza mentén, vagy az Alföld belső területein, ahol Habsburg támadástól aligha kellett tartani. Dávid, *A budai beglerbégek jövedelmei*, 62.

⁸ Bagi, *Szolnok a török korban*, 30; Tokai, *Mezőtúr története*, 21.

⁹ Velics–Kammerer, *Magyarországi török kincstári defterek*. II. 283.

¹⁰ Ágoston, *A Szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása*. II. 202–207 alapján. Ld. Dávid, *Magyarország népessége*, 154.

Mezőtúr a korai magyar mezővárosok közül az egyik legnagyobb volt. A város fejlődését jelentős mértékben meghatározta tulajdonviszonyainak alakulása is. A török uralom idején *hász*-városként bizonyos fokú védelmet élvezett, később a Rákóczi család birtoka lett.¹¹ Jelen tanulmányomban egy eddig ismeretlen forrást kívánok közreadni a túri vásárról, amely hozzájárulhat a korabeli kereskedelmi kapcsolatok jobb megértéséhez.

A vásárütések

A vásártartás a török kor alatt sem szűnt meg, erre legkézenfekvőbb forrásaink azok a feljegyzések, amelyek a vásárütésekről szólnak. Ezek gondosan megszervezett rablótámadásnak mondható akciók voltak. Az 1568-as drinápolyi békekötést követően egészen az 1593-ban kirobbanó tizenöt éves háborúig a két szembenálló nagyhatalom – a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom – igyekezett fenntartani egy törékeny, látszólagos békét. Ebben az időszakban azonban a kisebb összetűzések – mint a határvillongások és a vásárütések – szinte természetes velejárói voltak a viszonylagos fegyverszünetnek. Bár hivatalosan békeidő volt, a kölcsönös fosztogatások és a hátország rendszeres feldúlása szinte állandó háborús állapotot teremtett. A hódoltsági területeken elkövetett vásárütések túlnyomó többségét alulfizetett végvári katonák hajtották végre, akik a békeidőszakban – megfelelő anyagi juttatások híján – alternatív „jövedelemszerzési” módokra kényszerültek.¹² Ezeknek a vállalkozásoknak legfőbb célja a zsákmányszerzés, magyar foglyok kiszabadítása vagy török rabok elfogása volt, akiket később keresztényekre lehetett cserélni.¹³ Ugyanígy a törökök is szerveztek ilyen akciókat.¹⁴

¹¹ Bodoki Fodor, *Mezőtúr város története*, 28.

¹² Az udvari kincstár I. Ferdinánd uralkodása (1540–1564) alatt is általában fizetésektelen volt, majd II. Miksa (uralk. 1564–1576) idején teljesen csődbe jutott. Nem egyszer előfordult, hogy a végvári katonaság éveken át nem jutott hozzá a zsoldjához, ezért a megélhetés érdekében kénytelen volt saját maga gondoskodni fennmaradásáról, ahogyan csak tudott. Nagy, *Eger története*, 96.

¹³ Csiffáry, *Az egri végváriak tevékenysége 1548–1596 között*, 29. A hódoltság idején több olyan periódus is volt, amely hozzájárult ahhoz, hogy a 17. század közepére a határvidéken kialakult rabtartási és rabkereskedelmi gyakorlat megszilárduljon. Ezeknek a szokásoknak az alapjai még Hunyadi Mátyás, illetve a Jagelló-ház uralkodásának idején formálódtak, ám később összefüggő rendszerré álltak össze. Ennek létezését a füleki vitélzli törvényszék tagjai 1682-ben a régi török–magyar végvári rendtartás részének tekintették. Az adott szabályozás hosszabb ideig megfigyelhető a 16. század végén (1568–1591), majd a 17. században is, különösen 1606 és 1663 között. Vö. Pálffy, *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai*, 8.

¹⁴ 1577-ben a szikszói sokadalmat a füleki bég ütötte meg. Takáts, *Vásárütés*, 359. 1548. augusztus 15-étől kezdődően, amikor Dobó István átvette Eger irányítását, az itteni vár királyi végvárrá vált. Ez az időszak 1596-ig tartott, amikor a törökök elfoglalták a várat. A közel ötven évnyi periódus során, mivel hivatalosan béke uralkodott, a végvári katonák nem folytathattak

Túrral kapcsolatban mindeddig csupán egyetlen ilyen esetről tett említést a szakirodalom: az 1585-ös híres nyári vásárútesről. Az incidenst Gömörly Gusztáv 1894-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain tárgyalta¹⁵ egy Bécsben fennmaradt, német nyelvű, úgynevezett *Fugger Zeitung*¹⁶ tudósítása nyomán, amely részletesen felsorolja az 1585. évi nyári vásárútes zsákmányát. Gömörly tévesen Tura város nevével hozta összefüggésbe az esetet, ám a leírás egyértelműen a Szolnoki szandzsák Túr városára vonatkozik. A későbbi kutatások hitelt érdemlően igazolták ezt. Takáts Sándor, aki a budai pasáknak a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban található magyar nyelvű levelezését dolgozta fel, tételesen kitért erre,¹⁷ de a Fekete Lajos *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung* című munkájában közölt adatok alapján is kétséget kizáróan megállapítható, hogy Gömörly tévedett.¹⁸

A 17. századi túri vásárokról sajnos nincsenek közvetlen adataink. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy nem is tartották meg őket. A szolnoki levéltár 155 darabból álló mezőtúri levelek gyűjteménye¹⁹ ugyan közvetlen bizonyítékot nem tartalmaz, de számos utalás arra enged következtetni, hogy a vásár tovább élt. Szilády Áron és Szilágyi Sándor okmánytárából tudomásunk van arról, hogy a 17. század folyamán az alföldi mezővárosok – így például Nagykőrös²⁰ – kereskedelmi kapcsolatot ápoltak Túrral. Egy 1681. júliusi bejegyzés

nagyobb hadműveleteket. Ennek ellenére rendszeresen előfordultak kisebb rajtaütések, portyák, illetve vásári támadások, amelyek azt jelezték, hogy a török hódoltság határvidékén a feszültségek folyamatosan fennálltak. Miután az egri vár királyi fennhatóság alá került, még a hivatalos fegyverszünetek idején is gyakoriak maradtak a magyar és török fegyveres összecsapások. Csiffáry, Az egri végváriak tevékenysége, 29.

¹⁵ Gömörly, A turai kincs, 680–686.

¹⁶ Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8958. Novellae Fuggerianae, fol. 331r–332r, Auß Constantinopel vom 27 Julii 1585; fol. 373r–374v, Auß Caschaw von 29 Augusti 1585. Ez a kézíratos forrástípus a kora újkor információs hálózatának feltérképezéséhez nyújt nagy segítséget, és nemcsak a hírközlés működéséről árulkodik, hanem a politikai elit és a kereskedők közötti kapcsolatokra is rávilágít. A jelentések középpontjában a Habsburg és az Oszmán Birodalom állt, és azok egymással vívott háborúi vagy saját belső konfliktusai. Barbarics, Kézírtatos Neue Zeitung-gyűjtemények, 1255–1274.

¹⁷ Takáts, Vásárútes, 371. Mindenütt Túr alakban szerepel: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*, 351, Nr. 315; 353, Nr. 317; 356, Nr. 320; 369, Nr. 323.

¹⁸ Bodoki Fodor, Az 1585. évi híres túri nyári vásár, 70.

¹⁹ A dokumentumok levéltári jelzete: Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltár (1075–2022). V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek (1446–1950). Mezőtúr város tanácsának iratai (1741–1872), HU–MNL–JNSZML–V. 301.

²⁰ Itt is tartottak vásárt: kezdetben évente háromszor, majd a 18. századtól a Mária Teréziától kapott szabadalomnak köszönhetően négyszer rendezhettek országos sokadalmat. A márciusi, júniusi és októberi vásárok engedélyét a város 1697. február 5-én nyerte el I. Lipót királytól (uralk. 1657–1705), röviddel a török hódoltság alóli felszabadulás után. Galgóczy, *Nagy-Kőrös város monographiája*, 594. De van adatunk erre a török korból is: 1562-ben 1500 akce piacpénzt (*bádzs-i pazar*) vettek itt nyilvántartásba. Kaldy-Nagy, *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)*, 300.

az alábbiakról számol be: „Turon költött bíró uram 45 d. 1 jul. ... Turra árpának adtam 10 t. Buzára 19 t. 60 d. Buza vivőnek 1 ft. Turra hajtottak 4 tehenet ... Tehén hajtóknak Turra 60 d.”²¹ Tehát ebben az időszakban is volt valamiféle áruforgalom; ezek a sorok akár egy vásárra is utalhatnak.

Ugyanakkor a korszakra a közbiztonság romlása is jellemző volt. 1666-ban a szolnoki *kajmakám* annak ellenére, hogy a meghódított keresztény lakosságnak nem volt szabad fegyvert viselnie, pallosjogot és felfegyverkezési engedélyt adományozott Túr lakóinak, hogy megvédhessék magukat az elszaporodott banditáktól.

„... az magier rés[z]rül való kóborló pusztító tolvaik miá nagi inségben volnának úgi annira hagi marháiuakat, lovukat és egiéb hazý portékáiuakat miattuk nem tarthattiák raituk nagi inségöt cselekös[z]nek Kérvén azon adnánk szabadságot nekiük hagi eöket bántó kóborló lopó marháiuakat haitogató lovukat hordó tolvaioakat kergethessék ... és meghölliék ...”²²

A visszahódító háborúk idején a kereskedelem szinte teljesen megszűnt, ez valószínűleg Túr esetében is így lehetett, hiszen a 17–18. század fordulóján a mezővárosiak kétszer is elhagyni kényszerültek otthonukat.²³

Török berendezkedés – magyar kereskedelem

A vásárok jelentőségének mélyebb megértéséhez elengedhetetlen egy rövid kitekintés az oszmán közigazgatási és gazdasági rendszer működésére, különös tekintettel arra, hogy a török hatóságok miért tulajdonítottak kiemelt szerepet ezeknek a kereskedelmi eseményeknek. A magyarországi hódolttatást követően itt nem jutottak sem nemesfémlelőhelyekhez, sem birodalmi szinten jelentős ipari központokhoz. Ennek következtében nem is volt reális lehetőségük arra, hogy a helyi adottságokat kihasználva, erőteljesebb gazdasági irányítással enyhítsenek anyagi nehézségeiken.²⁴ Két számottevő bevételi forrás állt rendelkezésükre: egyrészt a megszállt területeken maradt lakosság által fizetett adók, másrészt a fellendülőben lévő marhakereskedelem nyeresége.²⁵

²¹ *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. II. 87.

²² A forrás levéltári jelzete: HU-MNL-JNSZML-V.301.B.149. Keltezése Ibrahim szolnoki *kajmakám* által: Szolnok, 1666. december 5. Az átírásban a hosszúságokat kitétem, a középpontozásom nem változtattam.

²³ Faragó, *A mezőtúri református egyház története*, 30.

²⁴ A hódoltságban állomásozó katonaság fenntartása hatalmas kiadásokkal járt; olykor még az is előfordult, hogy a zsoldosztás elmaradt. Káldy-Nagy, *Harács-szedők és ráják*, 68.

²⁵ Hegyi, *A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai*, 346.

A hódoltsági területeken élő lakosság²⁶ és annak mezőgazdasági tevékenysége jelentette a törökök számára gyakorlatilag az egyetlen bevételi forrást Magyarországon. Mivel az ipar alig volt jelen, az adóztatás szinte kizárólag a mezőgazdasági termelésre és a termények kereskedelmére irányult. A kiépített közigazgatási rendszer hatékonyan működött a pénzügyi bevételek nyilvántartásában, és szigorúan ügyelt arra, hogy az állam számára egyetlen akcse se vesszen kárba.²⁷

A hódoltság belső, biztonságosabban megközelíthető területein – beleértve az Erdélyhez közeli határvidéket is – az oszmán közigazgatás hatékonyabban működött, de hivatalosan a peremterületeket is irányították. Azok a helyek, amelyek a legnagyobb bevételt biztosították – például forgalmas vámhelyek, mezővárosok és nagyobb falvak – többnyire állami, azaz kincstári fennhatóság alá kerültek. A legjelentősebb jövedelmeket csak ritkán engedték át a szolgálati birtokkal ellátott beglerbégeknek.²⁸

A török kincstár magyarországi bevételeinek jelentős hányadát az adózók által teljesített szolgáltatások tették ki.²⁹ A bevételek másik részét a különféle vámok adták, melyek közül a legnagyobb bevételi forrást a marhakivitelből származó haszon jelentette.³⁰ A törökök nem vettek részt aktívan az élőállat-kivitelben, csupán eltűrték, hogy a magyar tőzsérek közvetítésével az áruforgalom áthaladjon a fennhatóságuk alatt álló területeken.³¹ Ők mindössze a kivitt

²⁶ Az ország lakossága 1580 és 1680 között növekedett, ám ez a növekedés területenként eltérő mértékű volt. A 15 éves háború és a tatárok betörései számos település pusztulásához vezettek. Ugyanakkor a hódoltság bizonyos részein a népesség gyarapodhatott, amennyiben az adott térség egészségügyi és életkörülményei ezt lehetővé tették. Dávid, Magyarország népessége, 171.

²⁷ Hegyi, A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai, 352.

²⁸ Hegyi, A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai, 363. A Budai vilájetben – amelyhez Túr is tartozott Eger 1596. évi elfoglalásáig – összesen harmincegy jelentősebb várost tartottak számon. A források tanúsága szerint e települések a 16. század folyamán szinte folyamatosan szultáni, illetve beglerbégi vagy szandzsákbégi fennhatóság alatt álltak. Közülük tizennégyet az uralkodó mindvégig közvetlenül kezelt és hasznosított. Az érintett városok jelentős gazdasági és kereskedelmi központoknak számítottak, ilyen volt Túr is, amely fejlett marhatartásával emelkedett ki. Dávid, A budai beglerbégek jövedelmei, 60.

²⁹ E korszakból néhány város adójegyzéke is fennmaradt. Tolna mezőváros mezőgazdasági termelésére vonatkozó részletes adatokkal például már 1553-ból rendelkezünk. A lajstrom a követhető adónemeket és tizedfajtákat sorolja fel: Szent György-napi kapuadó, méhkas-, disznó-, kert- és malomadó, valamint gabona-, gyümölcs- és báránytized. Káldy-Nagy, Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése, 579.

³⁰ Takáts Sándor a korszakot virágzó időszakként írja le: 1593-ig az ország vámbevételei folyamatosan emelkedtek, ami a kereskedelem állandó bővülésére utal. Az áruforgalom növekedett, és a vásárok száma is jelentősen bővült. A kereskedők nagy számban közlekedtek a hódoltság területén, mivel nem kellett tartaniuk a törököktől. Az oszmán hatóságok kimondottan örömmel fogadták a vásárokat: kihirdetett felhívásokkal csalogatták a királyi Magyarországról érkező kereskedőket, és saját katonáikkal gondoskodtak a biztonságukról. Takáts, Vásártűzés, 362.

³¹ Káldy-Nagy, *Harács-szedők és ráják*, 119.

állatok után járó vámbevételeket tartották meg maguknak.³² Éppen ezért az ilyen sokadalmak kiemelt jelentőséggel bírtak a kincstár számára, hiszen magas vámbevételt biztosítottak, ami magyarázza, hogy a török hatóságok miért igyekeztek a vásárok zavartalan működését fenntartani.

Török védelem a vásárokon

A tanulmány az alábbiakban egy 1583. július 4-én datált *mühimme defteri*³³-bejegyzést közöl,³⁴ amely ma Isztambulban, a Başbakanlık Osmanlı Arşiviben található. A budai és a temesvári pasának címzett egy oldal terjedelmű parancs *kırık divanı* írással készült, amely az oszmán-török *divanı*³⁵ írástípusból fejlődött ki, annak szögletesebb és bonyolultabb változata.

Ez a forrás jól bizonyítja, hogy maga Túr és az ottani vásár kiemelkedő gazdasági szerepet töltött be ebben az időszakban. Az oszmán uralom idején a térség nemcsak a helyi szükségletek kielégítésében játszott fontos szerepet, hanem a keresztény területekkel folytatott határmenti kereskedelem egyik központjaként is működött. Az Alföldön a hódoltság békés időszakaiban gazdasági fellendülés volt tapasztalható: a jobbágyok, a mezővárosi parasztpolgárok és a nemesség a nyugat-európai keresletet kihasználva jó áron tudták értékesíteni mezőgazdasági árufeleslegüket, mindenekelőtt a szarvasmarhát.³⁶

Az általunk tárgyalni kívánt túri vásár látogatása kapcsán a lakosság panaszja abból fakadt, hogy a kereskedők védelmére rendelt katonák – a szandzsákbégek és embereik – rendszeresen visszaéltek helyzetükkel: élelmet és takarmányt kényszerítettek ki, illetve különféle zaklatásokkal terhelték a helyieket. Ez akkora feszültséget váltott ki, hogy a túriak nyíltan kifejezték aggodalmukat az oszmánoknak, sőt, lakóhelyük elhagyását is fontolgatták.³⁷ „»Ha a muszlim

³² Hegyi, A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai, 379.

³³ A *mühimme defterik*be ('a fontos ügyek jegyzőkönyve') jegyezték fel a szultáni tanácsban megtárgyalt ügyekkel kapcsolatos uralkodói rendeleteket. A parancsok felépítése egységes, a felmerült probléma sokszor érdekes, de a rendelkező szakasz gyakran sajnos csak általánosságokat tartalmaz. Részletesen ld. Dávid, XVI. yüzyılda Osmanlı–Habsburg mücahedeşinin bir kaynağı olarak mühimme defterleri.

³⁴ A forrás levéltári jelzete: İstanbul, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (a továbbiakban BOA), A.DVNSMHM.d. p. 49, Nr. 418. Kisebbs-nagyobb hibákkal átírta: Yıldız, *XLIX numaralı mühimme defteri*, 190–191 (Nr. 418).

³⁵ A *divanı* a birodalmi tanácsról kapta a nevét, mivel ezt az írást használták az ott készült feljegyzésekben, így a *mühimme defterik*ben is. Ennek az írástípusnak az egyik jellegzetessége a sorok végén figyelhető meg, ahol a szótagok és a betűk olykor egymás fölé vannak írva, kissé összenyomva, így olyan emelkedést hozva létre, amely közelebb viszi őket a következő sorhoz. Kütükođlu, *Osmanlı belgelerinin dili*, 63.

³⁶ Kocsis Gyula, Szolnok megyei települések állatkereskedelme, 25–52.

³⁷ Ezt lehet fenyegetődzésnek is tekinteni.

kereskedők védelmére ezután is szandzsákbégek jönnek, bizonyos, hogy szét-széledünk» – mondták.³⁸ Ez pedig a helyi kereskedelmi forgalom összeomlásához vezetett volna.

Mint az iratból is kiderül, a vásárvédők jelentős szereplői voltak a sokadalmaknak. Takáts Sándor is jelenlétük fontosságát hangsúlyozta: a budai pasák és a szandzsákbégek intézkedései a kereskedelem védelmét és a szabad forgalom biztosítását célozták. A török fél által előadott sérelmek többnyire a kereskedők bántalmazására vonatkoztak, és a biztonságos kereskedés garantálását követelték. A hódoltság területén mindazonáltal viszonylag rendezett kereskedelmi viszonyok alakultak ki: a forgalom növekedett, a vásárok száma megszorodott. A vásárokon a kereskedők többnyire nagyobb csoportokban, fegyveresen jelentek meg, hogy elriasszák az útonállókat, miközben a törökök részéről különösebb veszélytől nem kellett tartaniuk. A rend fenntartásában vásárőrzők – lovas vitézek – is közreműködtek, akik a kereskedőket az esetleges támadások ellen védelmezték.³⁹ A már említett híres 1585. augusztus 24-ei túri rajtaütésről is tudjuk, hogy a nagyszabású sokadalom a szolnoki bég, Sehszűvár védelme alatt állt. A zavartalan lebonyolítás érdekében 300 válogatott lovassal biztosította a vásárt.

Habár a vásárütések elsődleges haszonélvezőinek a támadó felet tekinthetjük, utalhatunk arra is, hogy a védekezés során vitézül helytálló oszmán katonák is jutalomban részesülhettek. Szolgálatuk elismeréseként gyakran úgynevezett *timár*-birtokot kaptak javadalomként (vagy némi emelést az addig élvezett összeghez) – ennek nyomai több esetben is fellelhetők a korabeli nyilvántartásokban. A Simontornyai *liva* 1587. évi *rúznámcséja*⁴⁰ szerint Ömer bin Hüszejn javadalombirtokban részesült, mert a Túrta és Szarvasra törő hitetlenek ellen vitézkedett.⁴¹ Hasonlóról számol be egy másik feljegyzés is, miszerint bizonyos Mehmed, aki korábban a Nógrádi szandzsákban *ziámetet* birtokolt, átmeneti várakozási állományba tétel után 2000 akcse emeléssel (igaz, magas hiánnyal) visszakapta javadalmát, mert a Túrta törő hitetlenek ellen hősiesen helytállt.⁴²

Az itt közölt forrás alapján elmondható, hogy a túriak esetében a panasz nyomán az oszmán központi adminisztráció pragmatikus megoldást keresett: nem a vásár betiltásáról, hanem annak szabályozott működésének biztosításáról döntött. A kereskedelem ugyanis nemcsak a helyi piaci igények kielégítése

³⁸ Ld. a Függelékben.

³⁹ Takáts, *Vásárütés*, 360.

⁴⁰ A *timár-rúznámcseszik* olyan nyilvántartó naplók, amelyek az adományozásokat követik nyomon, ezáltal lehetővé teszik egy szandzsák vagy tartomány javadalombirtokos katonáinak helyzetére és viszonyaira vonatkozó adatok megismerését. Dávid, A *timár rúznámcseszik* jelentősége, 46.

⁴¹ Bodoki Fodor, *Oklevéltár Mezőtúr város történetéhez*, 39; Velics–Kammerer, *Magyarországi török kincstári defterek*. I. 350.

⁴² Fekete, *Die Siyāqat-Schrift*, 449–450.

szempontjából volt jelentős, hanem a birodalmi gazdaság integrált részeként is működött. A dokumentum hangsúlyozza, hogy a muszlim kereskedők a keresztény területekről szereztek be a Porta számára nélkülözhetetlen árukat, és például a makói *mukátaa*⁴³ éves bevételének nagy részét a vámtételek biztosították. Az összegek kiesésének veszélye – amely a kincstár számára évi több százezer akce nagyságrendű lehetett – arra ösztönözte az adminisztrációt, hogy kompromisszumos szabályozást vezessen be: a katonák csak saját ellátmánnyal érkezhettek, a városba nem léphettek be, s csupán a környéken tartózkodhattak, elkerülve a lakosság sérelmét.

„Különösen a makói adóbérlet (*tahvil*) bevétele huszonkét-szer százezer és tizenötezer és tizenötezer akce,⁴⁴ amelyek túlnyomó része a vámbevételekből származik. Ha most a kereskedők nem vehetnek részt a vásáron, a *mukátaa*-bevételeket teljes kár éri, és senkit sem találnak majd, aki a korábbi feltételekkel bérbe venné; [így] bizonyos, hogy a kincstárnak komoly veszteséget fog okozni. Ezért amikor az ilyen vásáros kereskedők kereskedni indulnak, a védelmükre jövő *emírek* és a katonaság vigyen élelmet és takarmányt magával, ne menjen be a nevezett városba, hanem a környékén várakozzék, hogy senkinek bántódása ne essék.”

Ez az engedményes megoldás világosan mutatja az oszmán adminisztráció haszonelvű hozzáállását a helyi és a központi érdekek összehangolásához.

A forrás is alátámasztja, hogy Makó, ahol a piactérnek és a kikötőnek központi szerep jutott, élénken kötődött a túri kereskedelemhez.⁴⁵ A kikötő olyan jelentős

⁴³ A török pénzügyigazgatásban egészen a 19. század elejéig nagy szerepe volt a szeldzsukoktól átvett, arab eredetű *iktá*, illetve *mukátaa* rendszernek. Az adók beszedésének jogát meghatározott összeg fejében bérbe adták, vagyis azokat egy adott személy vagy testület szedte be a kincstár számára. A szó egyben a szerződésben rögzített összeget és magát az adóegységet is jelentette. Káldy-Nagy, *Szegedi török számadáskönyvek*, 5.

⁴⁴ Azaz három évre (ami ezeknél a megbízásoknál szokásos volt) 2 215 000 akce. Ez azonban elég valószínűtlen. Az 1579-es összeírás szerint ugyanis az ide sorolható bevételek évi összege ennek nagyjából a tizedét tette ki. Tehát inkább 75 000 akce körül lehetett a várható évi summa (ami természetesen irányszám; lehetett kevesebb és több, de ekkora eltérés nem valószínű). Ez az összeg általában kincstári jövedelem volt, amely az adó- és tizedjövedelmeken kívül (sajnos itt nem jelölték, és *timár-defteri* sem maradt fenn, amelyben az ilyenek a szultáni *hászok* között szerepelnek) az adott esetben a következőket foglalta magában; só eladási vámja 10 000, kikötői illeték 5144, marha- és birkaláb 1000, marha- és báránybőr 4000, csuhaposztó stb. 5000, malomadó és halászhely utáni összeg, amely lehetett kincstári is, végül hagyatékból stb. 52 352 akce. Káldy-Nagy, *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, 148.

⁴⁵ Makó 1552–1553-ban önként hódolt be a törököknek, és a 16. század második felében jelentős fejlődésen ment keresztül. A városban török kereskedők telepedtek le, akik házakat és mecsetet is építettek; az 1590-es évekből mintegy 200 törökről van adat. Szakály, *Török kor*, 208. Makó lakossága az 1567. évi és 1579. évi török összeírások alapján, amelyekben még egyetlen mohamedán személyt sem soroltak fel, hozzávetőlegesen 4–5 ezer fő lehetett, s így a hódoltság

forgalmat bonyolított le, hogy az 1579. évi török szandzsák-összeírás szerint az itt megforduló hajók és kirakott áruk megvámolásának módjára külön rendeletet hoztak.⁴⁶ A makói vám elsősorban a környék legelőin nevelt marhák kereskedelméhez kapcsolódott, de fontos alkotóeleme volt a sóforgalom is. Erdély felől a török hatóságok só szállítottak ide hajón vagy szekéren. Ha a török kereskedők már Lippánál, vagyis a birodalom területére való belépéskor, lerótták a vámot, akkor az erről szóló elismervény (*tezkere*) felmutatásával további fizetés nélkül haladhattak tovább nyugat felé. Amennyiben ezt nem tették meg, Makón kellett megadniuk a vámot. A Magyar Királyság felől főként réz, ón, különféle szövetek, kések, fejszék és az úgynevezett eszterhál süvegek érkeztek nagyobb mennyiségben. A Makón keresztül zajló távolsági kereskedelem jól tükrözi az ország külkereskedelmének megoszlását. A behozatalban itt is a szövetféleségek, a vasárúk és a szatócsáru volt a meghatározó, míg ellenértékként élőállatokat és állatbőröket vittek ki a városból.⁴⁷

Ebből is látszik, hogy a túri vásár és a makói vám szorosan összekapcsolódott egymással, hiszen mindkettő a birodalom haszonelvű gazdasági-politikai rendszerébe illeszkedett. A túri vásár biztosította azt a kereskedelmi fórumot, ahol a muszlim és a keresztény kereskedők találkozhattak, míg a makói vám a kereskedelemhez fűződő bevételek fő forrását jelentette. A kincstár számára létfontosságú *mukátaa*-jövedelmek döntően a vámokra épültek, ezért az oszmán adminisztráció a vásár fennmaradását és zavartalan működését is kiemelten fontosnak tartotta, azért is hozta az engedményes szabályozást a vásárvédők kityiltására.

Az Alföld 16. századi állattartásáról elmondható, hogy két fő központ alakult ki: Jászberény és Mezőtúr. A jászberényi marhakivitel sokáig kiemelkedő volt, de az 1580-as évekre Mezőtúr vette át a vezető szerepet: a felhizlalt állatokat a túri tőzsérek értékesítették, a kivitel megháromszorozódott, és a város az ország harmadik legjelentősebb marhaexportőrévé vált Debrecen és Simánd után.⁴⁸ A kereskedelem fő szezonja az augusztusi és az októberi vásárokhöz kötődött. A Jászság fejlettebb takarmánygazdálkodása és a jól alkalmazkodó juh- és mar-

egyik legnagyobb településének számított. Szakály, *Török kor*, 207. A város a marhakereskedelem fontos központja volt: 1563–1564-ben innen hajtották ki a legtöbb marhát a váci vámnál. Vö. Káldy-Nagy, *Statisztikai adatok*, 53.

⁴⁶ Szakály, *Török kor*, 201.

⁴⁷ Szakály, *Török kor*, 217–219.

⁴⁸ A 16. században a magyar hizott ökrök kiváló minőségük miatt Nyugat-Európában is keresettek voltak: például Passauban csak magyar marhahúst engedtek árusítani, Augsburgban pedig a legjobbnak minősítették őket. Az alföldi mezővárosok sajátos településszerkezete és legeltetési rendszere kifejezetten a nagyszabású állattenyésztést szolgálta, ahol a marhákat téli és nyári szállásokon, egész évben szabadban tartották. A felhizlalt állatokat a tőzsérek vásárolták fel, majd harmincadhelyeken keresztül hajtották külföldi vásárokra, többek között Nürnbergbe, Augsburgba, Kölnbe, Frankfurtba és Strassburgba, valamint Velencébe. Zimányi, *Magyarország az európai gazdaságban*, 132.

hafajták tenyésztése révén a kaszált száraztakarmányon tartott, még jó erőben lévő állatokkal bátrabban lehetett elindulni a késő őszi, téli hónapokban a több napi járóföldre eső távolabbi vásárookra. A túri tőzsérek jellemzően évente egyszer keltek útra, átlagosan 117 marhával, de voltak köztük juhkereskedők is, akik átvették a megszűnt járszági juhexportőrök szerepét. Túr lakói a szekerezésben kevésbé vettek részt, ami a gazdasági specializációt és a monokultúrák jelleg erősödését mutatja.⁴⁹

A források arra is utalnak, hogy a magyar és a török fél kölcsönös hadmozdulatai és betörései gyakran helyi parancsnokok önálló akciói voltak, nem pedig központi parancs alapján végrehajtott támadások. A szultáni levélválaszok rendre hangsúlyozták, hogy a békeszerződéseket be kell tartani; a török határsértések csupán az ellenséges portyák megtorlására irányultak. A törökök által írt szövegek gyakran a keresztény fél felelősségére mutatnak rá, mondván, hogy a Habsburg uralkodó nem képes érvényesíteni akaratát a helyi kapitányokkal szemben. A szultáni hatalom ugyanakkor saját tisztviselőit is elszámoltathatónak tekintette: a budai, a temesvári pasa vagy éppen a szolnoki bég tevékenységét is kivizsgáltatta, különösen akkor, ha úgy ítélte meg, hogy nem tudják megvédeni a rájuk bízott határszakaszt. Az oszmán központi hatalom válasza pedig jól mutatják, hogyan próbálta meg a birodalom fenntartani a rendet egy béke és háború határán billegő régióban, ahol a kereskedelem, a vallás és a politika szorosan összefonódott.

Összegzés

A túri vásár és a makói vám gazdasági összefonódása tehát jó példája a hódoltsági kereskedelem szövevényes rendszerének, amelyben Makó földrajzi helyzete, piacterének és kikötőjének jelentősége, valamint a marha- és sókereskedelemben betöltött szerepe nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a túri vásár kiemelkedő szerepet játszott a térség gazdasági életében. Ez a két tényező egymást erősítve a 16. század végéig biztosította az itteni oszmán bel- és külkerkedelem folyamatos működését és a kincstári bevételek stabilitását. A későbbi időkről sajnos nem rendelkezünk kellő információkkal.

A tanulmányban bemutatott 1583-as *mühimme defteri*-bejegyzés jól mutatja, hogy a Porta számára elsődleges szempont volt a kereskedelmi forgalom fenntartása és a vámbevételek biztosítása, ezért a konfliktus megoldásakor olyan intézkedést hozott, amely egyszerre igyekezett megőrizni a kereskedelem folytonosságát és csökkenteni a lakosság terheit. A határvidéki erőszak és a gazdasági együttműködés a korszakban szorosan összefonódott. A vásárútések és a portyák ugyan rendszeresen veszélyeztették a kereskedelmi forgalmat, mégsem

⁴⁹ Kocsis, Szolnok megyei települések állatkereskedelme és „szekerezése”, 32.

szüntették meg azt teljesen; a gazdasági érdekek mindkét fél számára fontosabbnak bizonyultak a tartós korlátozásnál. A túri vásár esete jó példája annak, hogy miként működött együtt a mindennapi gyakorlatban a konfliktus és az együttélés a török–magyar határvidéken.

A téma további kutatási irányát más mezővárosokban⁵⁰ és alföldi vásárhelyeken történt hasonló incidensek vizsgálata jelentheti, amely elősegítheti a korszak kereskedelmi és politikai viszonyainak árnyaltabb megértését.

Bibliográfia

- A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1543–1635.* Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfü Gyula. Budapest, 1915.
- Ágoston Gábor, A Szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. II. *Zounok. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 4 (1989) 191–288.
- Bagi Gábor, *Szolnok a török korban.* Szolnok, 2020.
- Barbarics Zsuzsa, Kéziratos Neue Zeitung-gyűjtemények a Habsburgok közép-európai tartományaiban. *Századok* 138 (2004) 1255–1274.
- Bodoki Fodor Zoltán, *Oklevéltár Mezőtúr város történetéhez. 1205–1864.* Mezőtúr, 1968.
- Bodoki Fodor Zoltán–Bodoki Fodor Zsigmond, Az 1585. évi híres túri nyári vásár. In: *Túri Millenniumi Kalendárium.* Szerk. Szűcsné Boldog Mária et al. Mezőtúr, 2001, 70–77.
- Bodoki Fodor Zoltán–Bodoki Fodor Zsigmond, *Mezőtúr város története (896–1944).* I. Mezőtúr, 1978.
- Csiffáry Gergely, Az egri végváriak tevékenysége 1548–1596 között. *Agria* 46 (2010) 27–91.
- Dávid Géza, A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. *Keletkutatás* 1991. tavasz, 49–64.
- Dávid Géza, A timár rúznámcseszik jelentősége az oszmán birtoklástörténet és archontológia szempontjából. *Keletkutatás* 2014. tavasz, 45–57.
- Dávid Géza, Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Magyarország történeti demográfiaja (896–1995). Millecentenáriumi előadások.* Szerk. Kovacsics József. Budapest, 1997, 141–171.
- Dávid, Géza, XVI. yüzyılda Osmanlı–Habsburg mücadelesinin bir kaynağı olarak mühimme defterleri. *Tarih Dergisi* 53/1 (2011) 295–349.
- Fekete Lajos, Gyöngyös város levéltárának török iratai. In: *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában.* Szerk. Dávid Géza. (Budapest Oriental Reprints, Series A, 6.) Budapest, 1993, 93–140.

⁵⁰ A túri események értelmezéséhez hasznos összehasonlítási alapot kínálnak Fekete Lajos Gyöngyös város levéltárában fennmaradt török iratokat bemutató munkái. Ezekből kitűnik, hogy Gyöngyös lakosságának megélhetését alapvetően a szőlőművelés és a vásárok biztosították, ám a török uralom idején e jövedelemforrások inkább terhet és veszélyt jelentettek számukra. A város nem rendelkezett olyan fegyveres erővel, amely a vásárok alkalmával távol tudta volna tartani a rendbontókat, s az általuk okozott károk és büntetések terhe végső soron a gyöngyösiekre hárult. Nem meglepő tehát, hogy maguk a polgárok is a vásárok betiltását kérték. A városba igyekvő kereskedők – határmenti fekvése miatt – gyakran voltak áldozatai a végvári vitézek lesvetéseinek. Fekete, Gyöngyös város levéltárának török iratai. 335. 1670-ben ki is állították azt a fermánt, amelyben IV. Mehmed a gyöngyösiek kérésére betiltotta az országos sokadalmat. Fekete, Gyöngyös város levéltárának török iratai, 399.

- Fekete Lajos, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. II. (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 7.) Budapest, 1955.
- Faragó Bálint, *A mezőtúri református egyház története 1530–1917-ig*. Mezőtúr, 1927.
- Galgóczy Károly, *Nagy-Kőrös város monographiája*. Budapest, 1896.
- Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécs, 1841.
- Gömöry Gusztáv, A turai kincs. Rajtaütés 1585. augusztus 24-én. *Hadtörténelmi Közlemények* 7 (1894) 680–686.
- Hegyí Klára, A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. *Századok* 117 (1983) 346–383.
- Káldy-Nagy Gyula, *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. (Dél-Alföldi Évszázadok, 15.) Szeged, 2000.
- Káldy-Nagy Gyula, *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. (Körösi Csoma Kiskönyvtár, 9.) Budapest, 1970.
- Káldy-Nagy, Gyula. *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)*. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları, 177.) Ankara, 1971.
- Káldy-Nagy Gyula, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló forgalmáról 1560–1564. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Budapest, 1968, 27–97.
- Káldy-Nagy Gyula, *Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből*. (Dél-Alföldi Évszázadok, 18.) Szeged, 2002.
- Kocsis Gyula, Szolnok megyei települések állatkereskedelme és „szekerezése” a XVI. sz. 2. felében. *Zounek. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 1 (1986) 25–52.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı belgelerinin dili (Diplomatika)*. İstanbul, 1998.
- Nagy József, *Eger története*. Budapest, 1978.
- Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból*. II. Összegyűjték Szilády Áron–Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica, 4. Diplomataria, II.) Pest, 1863.
- Pálffy Géza, A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons* 4/1 (1997) 5–78.
- Szakály Ferenc, Török kor. In: *Makó története a kezdetektől 1849-ig*. Szerk. Blazovich László. Makó, 1993, 199–285.
- Takáts Sándor, Vásárütés. In: *Rajzok a török világból*. I. Budapest, 1915, 359–375.
- Tokai Zita Mária, Mezőtúr története Mohácstól a tizenöt éves háborúig. (Mezőtúri Helytörténeti Füzetek, 4.) Mezőtúr, 2003.
- Tomkó Viktor, Török közigazgatás Magyarországon: a szolnoki szandzsákbégek története I. *Zounek. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 19 (2004) 9–47.
- Velics Antal–Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Budapest, 1880–1886.
- Yıldız, Hasan, *XLIX numaralı mühimme defteri. (Tahlil ve metin)*. Yükek lisans tezi (İstanbul Üniversitesi), İstanbul, 1996.
- Weisz Boglárka, Vásár. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. Szerk. Kőszeghy Péter. Budapest, 2011, 348–350.
- Zimányi Vera, *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Budapest, 1976.

FÜGGELÉK⁵¹

Parancs a budai és a temesvári beglerbégnék

(1583. július 4.)

BOA, A.DVNSMHM.d 49, Nr. 418.

1. Budun ve Temeşvar beğlerbeğlerine hüküm ki: Temeşvarda hızane-i amirem defterdarı Ali – dame uluvuhhu – dergah-i muallama mektub gönderüb bundan akdem
2. Budun beğlerbeğisi ile Budun defterdarına hük-m-i şerif varid olub Tur nam varoş ahalisi dergâh-i muallama adam gönderüb
3. varoş-i mezbur panayırına Budun ve Temeşvar caniblerinden ticaret için müslüman bazirganları geldükde muhafaza tarikiyle Gula ve Solnok sancakbeğleri ile gelüb
4. müft [ve] meccanen yem ve yemeklerümüz[i] aldıklarından gayri enva-i zulm ve taadi edüb eger min bad müslüman bazirganlar[ı] ve muhafazaya sancakbeğleri gelürler ise
5. perakende olmamız mukarrerdür deyü şekva etdüklere ecilden vilayet-i Budun ve Temeşvar taraflarından cedden müslüman bazirganları ve muhafazaya sancakbeğleri
6. varmayalar hük-m-i şerif varid olub muhkem tenbih ve tekid olunmağla Temeşvar ve Belgradta ve etraf-i memalikde olan tüccar taifesi ve vilayet-i mezbure
7. eminleri umumen gelüb cemi-i memalik-i islamiyeden yük bağlandığı yerlerden tüccar taifesi Tur panayırını kasdına gelüb diyar-i küffardan memalik-i mahrusseye lâzım olan
8. meta alınub ticaret olunmağla ehl-i islama ve iskelelere azim menfaatler hasıl olub eger men olnacak olursa tüccar taifesi ticaretden kalub
9. kemal-i müzayaka tari olub ve ümena taifesi dahi uhdelerinde olan mukataata cevab vermeğe kadir olunmayub fi'l-hakika Belgrad ve Temeşvara tabi mukataatalarda
10. ve yük çözüldüğü yerlerde mahsul-i gümrük ziyade kayd olunmuşdur hususen Makova mukataasınun tahvilleri yigirmi iki kerre yüz bin ve on beş bin akçeye
11. olub ekser mahsulü gümrükden olub eger bu defa tüccar taifesi panayırından men olunursa mukataata küllî kesr olub tahvilin üslub-i sabık üzere
12. almağa talib kimesne bulunmayub hızane-i amireye küllî noksan müterettib olmak muhakkakdur bu makule panayıra müslüman bazirganları ticarete varduklarında
13. ve muhafaza için gelen ümera ve neferat yem ve yemeklerin bile götürüb ve varoş-i mezbureye girmeyüb etraftan bekleyüb bir ferde taaddi olmamak için
14. emr-i şerif varid olursa reaya ve beraya asude hal olub ticaret ve mukataat-i vilayete ve memalik-i mahruseme küllî nefler hasıl olub
15. tahvil ahirinde mukataata talib kimesneler zuhur eder deyü arz etdüğü ecilden kadimü'l-eyyamdan olugeldüğü bey ve şira olunmasın emr edüb
16. buyurdum ki vardukda bu babda bi'z-zat mukayyed olub kadimden olugeldüğü üzere panayır-i mezburda

⁵¹ Ezúton szeretném az átírásban és a fordításban nyújtott segítségéért kifejezni köszönetemet és tisztelettel ajánlani dolgozatomat Ivanics Mária tanárnőnek. Több részlet pontositásához és értelmezéséhez Dávid Géza nyújtott szíves tanácsokat.

17. müslüman tacirleri ve muhafaza yükleri men olunmayub üslub-i sabık üzere bey ve şira olunub amma bir vechle tenbih ve tedarük eylesesiz ki
18. reaya ve berayadan bir ferde zarar ve ziyân olub taaddi olmakdan ol cüzvî bahane ile mal-i mirîye noksan müterettib olmakdan ziyade
19. ihtiraz edüb reayanun istirahatde ve emval-i hassanun tevfir ve teksirinde mücidd ve say olasız.

„Parancs a budai és a temesvári beglerbégnék:⁵² Szultáni kincstáram temesvári defterdárja, Ali⁵³ – tartson soká nagysága! – Magas Portámhoz levelet küldött [és jelentette]: ezelőtt a budai beglerbégnékhez és a defterdárhoz nemes parancs érkezett [a következőkkel]. „Túr város lakossága Magas Portámhoz embert küldött[, aki jelentette]: amikor a szóban forgó város vásárára Buda és Temesvár vidékéről kereskedés végett muszlim kereskedők jönnek, védelmükre velük tart a gyulai és a szolnoki szandzsákbég is. Azon túl, hogy ingyen elveszik az élelmünket és a takarmányunkat, különféleképpen zaklatnak és sanyargatnak bennünket. Ha a muszlim kereskedők védelmére ezután is szandzsákbégek jönnek, bizonyos, hogy szétszéledünk” – mondták. Mivel panaszt tettek, nemes parancs érkezett, melyben erősen figyelmeztettek és megtiltották, hogy a Budai és a Temesvári vilájetből muszlim származású kereskedők és védelmükre szandzsákbégek [a túri vásárra] menjenek.

Ekkor a Temesvárott, Belgrádban és a környékbeli területeken [levő] kereskedők és az említett tartomány *emin*jei mind eljöttek, és ezt terjesztették elő: az összes iszlám országból, azokról a helyekről, ahol az árut felpakolják [és útnak indítják], a kereskedők a túri vásárra akarnak jönni, ahol a gyauroktól a jól védett birodalom számára szükséges árukat beszerzik.

A kereskedésből a muszlimoknak és a kikötőknek nagy haszna származik. Ha ezt megakadályozzák, és a kereskedők abbahagyják a kereskedést, az nagy nehézséget okozna, és az *eminek* sem lesznek képesek teljesíteni az adóbérletből származó kötelezettségeiket. A Belgrádhhoz és Temesvárhoz tartozó adóbérletekből és az árulerakodó helyeken ez komoly veszteséget fog okozni. Különösen a makói adóbérlet (*tahvil*) bevétele huszonkétszer százezer és tizenötezer ezer akcse, amelynek túlnyomó része a vámbevételekből származik. Ha most a kereskedők nem vehetnek részt a vásáron, a *mukátaa*-bevételeket teljes kár éri, és senkit sem találnak majd, aki a korábbi feltételekkel bérbe venné; [így] bizonyos, hogy mindez a kincstárnak komoly veszteséget fog okozni. Ezért amikor az ilyen vásáros kereskedők kereskedni indulnak, a védelmükre

⁵² Ebben az időben a Budai vilájet élén Kalajlikoz Ali pasa állt (Gévay, *A' budai pasák*, 12), a temesvári beglerbég posztját pedig Davud pasa töltötte be (BOA, Kâmil Kepeci tasnifi 242, p. 44). (Dávid Géza szíves közlése.)

⁵³ A szövegben kissé elírták a nevet, azonban más forrásokból kiviláglik, hogy ez idő tájt így hívták a temesvári kincstárnokot. Például 1575. október 10-én (BOA, Timar ruznamçe defterleri 42, p. 873) és 1579–1580-ban (BOA, Tapu tahrir defterleri 674, p. 10). (Az adatokat Dávid Gézának és Fodor Pálnak köszönöm.) Nagy valószínűséggel róla van szó.

jövő emírek és a katonaság vigyen élelmet és takarmányt magával, ne menjen be a nevezett városba, hanem a környéken várakozzék, hogy senkinek bántódása ne essék.

Ha nemes parancs érkezik, az alattvalók nyugalomban lesznek, a tartomány adóbérlere jelentős haszonnal fog járni a jól védett birodalom számára, s lesznek olyanok, akik a vállalás (*tahvil*) lejártakor jelentkeznek. Ezért elrendeltem, hogy a kereskedés a régi megszokott módon folyjon.

Megparancsolom, hogy amikor a [parancsvivő] megérkezik, ebben az ügyben személyesen járj el, a régi szokás szerint az említett vásárban a mohamedán kereskedőket és a védelmükre jövőket⁵⁴ ne akadályozzák, a korábbi módon kereskedjenek. De intézkedj, hogy az alattvalóknak senki ne okozzon kárt, s fölöttébb óvakodj attól, hogy az alattvalókat sérelem vagy zaklatás érje, s hogy ilyen semmitmondó ürüggyel a szultáni bevételekben hiány keletkezzék. Igyekezz, és fáradozz azon, hogy az alattvalók nyugalomban éljenek, és a szultáni jövedelmek növekedjenek!”

Erika Öner

Trade, administration, and social tensions in the light of a *mühimme defteri* entry from 1583: The case of the fair of Túr

Abstract

In the second half of the sixteenth century, relations between the Kingdom of Hungary and the Ottoman Empire were characterized by formal peace and constant border skirmishes. Commercial centres – including the fair of Túr – primarily served economic purposes, but were occasionally linked to political and military affairs. The conflicts surrounding the fair provide a microhistorical example of the connection between local and central economic interests, as well as pragmatic search for compromise by the Ottoman administration. The raids of frontier soldiers caused serious damage to the market town, and consequently also to the Ottomans, thereby provoking diplomatic disputes between Vienna and Istanbul. The source presented in the study sheds light on the economic role of fairs and the mechanisms of official regulation.

Keywords: (Mező)Túr, Ottoman rule, market raid, trade, taxation

⁵⁴ A szövegben a *yükleri* szó szerepel, amelynek jelentése: 'terhei'. Elképzelhető azonban, hogy elírásról van szó, és valójában *begleri*-t szerettek volna írni, hiszen a bégek érkeztek a vásárra rendfenntartó feladatokat ellátni. De az sem kizárt, hogy a *böyükleri* szó kellene itt, amely '(katonai) egységek' értelmet hordoz.

Baski Imre

Muszlim katonák élete a cári Oroszország hadseregében és a Monarchia fogságában a Nagy Háború idején: Egy elfeledett forrás értékelése az *oral history* és a nyelvtudomány szempontjából

Kivonat

Tanulmányunk egy eddig kiadatlan krími tatár forrást mutat be, amely a Nagy Háború muszlim katonáinak helyzetét ismerteti. A szerző, Fazil Edilerszki, akmeszdzsiti hadifogoly személyes élményeiben számol be a cári hadseregben tapasztalt embertelen bánásmódról és vallási megkülönböztetésről. Elbeszélése részletezi a hadifogság körülményeit, az utazás állomásait és a tábori mindennapokat. A szöveg értékét az adja, hogy cenzúrától mentes, egy muszlim katona autentikus hangját őrizte meg. Nyelvészeti szempontból is jelentős: Edilerszki középső krími tatár nyelvjárása oguz és kipszak elemeket egyaránt mutat, s elbeszélésében sok orosz jövevényszó fordul elő. A tanulmány célja a forrás elemzése a szóbeli történelem módszereivel, valamint az orosz szakirodalom adataival való összevetése, ezzel hozzájárulva az I. világháború muszlim katonáinak történetéhez és a krími tatár nyelvjáráskutatáshoz.

Kulcsszavak: első világháború, orosz hadsereg, muszlim hadifoglyok, szóbeli történelem, krími tatár nyelvészet

Az első világháború idején a cári Oroszország alattvalóiként fogságba esett különböző török nemzetiségű muszlim katonákat az Osztrák–Magyar Monarchia több hadifogolytáborában helyezték el. Ezek egyike az Esztergom melletti Kenyérmezőn, egy másik pedig a csehországi Éger¹ város közelében volt. Ezekben a táborokban Kúnos Ignác turkológusnak (1860–1945) sikerült rendkívül értékes és egyedülálló folklóranyagot lejegyeznie.²

A tábori életet és a gyűjtés körülményeit annak idején Kúnos Ignác ismertette az Akadémia I. osztályának ülésén. Előadása később a *Budapesti Szemlé*ben jelent meg,³ majd két esztendő múlva egy újabb közleménye látott napvilágot a *Magyar Figyelő* hasábjain „Tatárfoglyaink táborában” címmel.⁴ A teljes gyűjteményt Kakuk Zsuzsa részletes leírásaiból ismerte meg a hazai és a külföldi

¹ Németül Eger, ma Cheb, Csehország Karlovy Vary körzetében található kisváros.

² Kakuk, Poésie populaire tatar, 83–97; Uő, Ignác Kúnos' Nachlass, 115–126.

³ Kúnos, Tatár foglyok táborában, 209–227.

⁴ Kúnos, Tatárfoglyaink táborában, 140–153.

tudományosság.⁵ Később Seres István járta körül a témát, és újabb levéltári források bevonásával sikerült az addigiaknál sokkal részletesebb képet rajzolnia a korabeli tábori viszonyokról és az ott végzett gyűjtőmunkáról.⁶ Legutóbb két török nyelvű tanulmány is foglalkozott Kúnos Ignác munkásságával és a tatár foglyotáborokban végzett turkológiai kutatómunkával.⁷

A már említettek közül az egyik tábor, közel 8000 fő fogva tartott személylyel, az Esztergom melletti Kenyérmezőn helyezkedett el. Sokkal népesebb volt a másik, az Éger melletti foglyotábor, amelynek a létszáma a 30 000 főt is elérte. A kenyérmezei táborban főleg krími és kazáni tatárokat, az égeriben pedig Volga-vidéki kazáni és miser-tatár, baskír, krími, kaukázusi és sok egyéb származású katonát tartottak fogva.⁸

Nemrégiben, amikor Kúnos Ignácnak a tábori munkája során használt jegyzetfüzeteit⁹ lapozgattam, megakadt a szemem egy számomra ismeretlen krími tatár nyelvű szövegen, amely első pillantásra sem formailag, sem tartalmilag nem felelt meg az eddig ismert és közzétett szövegeknek. Ennek oka akkor vált világossá, amikor a szöveg elejére lapoztam. Kúnos kézírásával ez állt ott: „Edilerski élete írtam Eger 1915. jul. 27–30.” Miután elolvastam az egész szöveget, megállapítottam, hogy az egyszerre két tudományág számára is értékes adatokat tartalmaz: az *oral history* és a nyelvészet, pontosabban a krími tatár nyelv és dialektológia számára.

Ez a szöveg azért maradhatott ismeretlen a korábbi kutatások előtt, mert nem volt része annak a folklórhagyatékknak, amelyet Kúnos még életében letisztázott, és amelyet az Akadémia később megvásárolt. A jegyzetfüzetekben levő, tartalmukban és terjedelmükben egyaránt vegyes nyelvi anyagok sehogy sem illettek a már ismert mese-, illetve népdalgyűjtemények sorába.

⁵ Kakuk, Poésie populaire tatarre; Kakuk, Ignác Kúnos' Nachlass; Kakuk, Tatarszkij matyerial, 53–57.

⁶ Seres, Csora Batir, 184–189; Uő, Újabb adatok, 153–154; Uő, A Crimean Tatar Variant, 167–178.

⁷ Szilágyi, *Ignác Kúnos* (magyar cím: *Kúnos Ignác – a török folklórkutatás előfutára*); Çolak, Macar arşiv belgelerinin işığında, 231–256.

⁸ Kúnos, Tatár foglyok táborában, 209, 213.

⁹ Ezek a jegyzetfüzetek a MTA könyvtárában ma már sajnos csak mikrofilmmásolatban vannak meg. Könyvtári jelzete: A 8657AT (922/1976). [oldalszámozás nélkül]. Ligeti Lajos adománya. Kúnos Ignác feljegyzései, 1. füzet.

1. Fazil Edilerszki története az oral history szempontjából

1.1. A szöveg és elbeszélője

1.1.1. Az elbeszélő

Először ismerkedjünk meg a narrátorral. Kúnos ugyanazon jegyzetfüzetének egyik későbbi bejegyzésében felsorolja azokat a hadifoglyokat, akik a táborban végzett fonogramfelvételeken szerepelnek valamilyen produkcióval.¹⁰ Szerencsénkre ott meg is találjuk a mi narrátorunkat, az 1886-os születésű Fazil Edilerszkit, aki egy krími népmese és egy népdal előadásával járult hozzá a hangfelvételek sikeréhez.

Az érthetőség kedvéért itt kell elmondanunk, hogy az égeri táborban Kúnos gyűjtői tevékenységével egy időben osztrák kutatók is készítettek fonogramfelvételeket a táborlakókkal, köztük krími tatárokkal.¹¹ Minden egyes felvételhez készült egy adatlap, amelyen az összes fontos adat, úgymint az adatközlő neve, életkora, foglalkozása, származási helye, a felvétel ideje és a felvételt készítő neve is szerepelt. A fonogramlemezeken csak egy krími tatár mese maradt az utókorra,¹² de azt éppen a 29 éves Fazil Edilerszki, egy Akmeszdzsitből (ma Szimferopol) származó földműves mondta el 1915. augusztus 8-án az égeri fogolytáborban.¹³

1.1.2. A szöveg

A 4 és fél A4-es oldalnyi krími tatár nyelvű szöveget teljes egészében a mai napig senki sem publikálta.¹⁴ Maga Kúnos Ignác is csak egy rövidebb, alig 3 oldal terjedelmű magyar nyelvű, szépirodalmi igényű összefoglalót – vagy ahogy ő nevezte, „kivonatot” – közölt belőle a *Budapesti Szemlében* és a *Magyar Figye-*

¹⁰ A bécsi császári Akadémia Phonogramm-Archívja számára Rudolf Pöch és Hans Pollak készített a táborban felvételeket 1915–1916 augusztusában (Kúnos, Tatár foglyok táborában, 224; Liebl–Lechleitner–Ulla, *Recordings*. CD 1. 19–28). A kérdéses felvételek Robert Lach számára készültek, aki azokat felhasználta zenei tárgyú kutatásaihoz (vö. Lach–Jansky, *Völksgesänge von Völkern Russlands*. XI/1.; Lach–Jansky, *Völksgesänge von Völkern Russlands*. XI/2.). A felvételekkel kapcsolatos munkálatokban Kúnos Ignác is aktívan részt vett.

¹¹ Ld. a 10. jegyzetet.

¹² Am annak egyik változata *Bir noqaj masalı (Egy nogáj meséje)* címmel Kúnos gyűjteményében is megtalálható. Ld. Baski, *Crimean Tatar Folktales*, 99, 212.

¹³ Liebl–Lechleitner–Ulla, *Recordings*. CD 1. 19. Kúnos jegyzetfüzetének a tanúsága szerint a felvételek 1915. augusztus 9. és 12. között készültek.

¹⁴ Szilágyi disszertációjában a Kúnos-hagyaték egyik tételeként említi: „Éger kampinda bulunan bir Tatar esiri günlüğü (Ağustos 1915, 1 defter)” („Az égeri tábor egyik krími tatár foglyának a naplója [1915 augusztusa, 1. jegyzetfüzet]”). Szilágyi, *Ignác Kúnos*, 419.

lőben.¹⁵ Kúnos a *Budapesti Szemlé*ben Edilerszki elbeszélését a következőképpen vezeti be: „Kezemhez jutott egy naplótöredék is, melyet szemlélődő írója inkább csak maga-magának jegyeztetett, mint mások okulására. Ime kivonatos és csak nagyjából való ismertetése.”¹⁶

Feltételezésem szerint ez esetben nem rendszeresen vezetett naplóról és annak „töredékéről” van szó, hanem inkább egy napokon keresztül tollba mondott visszaemlékezésről. Ezt a feltevést erősíti maga Kúnos is, amikor közli a szöveg elején: „leírtam”.

A szöveg több helyén találunk olyan stíluselemet, amely inkább szóbeli elbeszélés, semmint írásos naplószöveg sajátja. Ilyennek tekinthető a *nejse* ’bármi legyen is, mindenesetre’, *ne dejse* ’akárhogy is, bármennyire is’, *br de (bir de)* ’bár, még ha’, *lakin* ’de, viszont’, *ve lakin* ’de viszont, azonban’, *šte* ’így, lám, nos’.

Ha elfogadjuk, hogy ez a szöveg egy személyes interjú- vagy beszélgetéssorozat eredménye, akkor könnyen beláthatjuk, hogy Fazil Edilerszki krími tatár földműves elbeszélése az oral history (szóbeli történelem) része. Ez viszonylag fiatalnak tekinthető kvalitatív kutatási módszer, amelyet tudományrendszertani szempontból nem könnyű besorolni. Mint kutatási módszert eredetét tekintve a történelemtudomány részének tarthatjuk.

Az *oral history* keretében gyűjtött, Edilerszkiéhez hasonló személyes történetek és visszaemlékezések elsősorban a történelem írásos feldolgozásához és értelmezéséhez járulnak hozzá. Új perspektívákat, részleteket és személyes élményeket adnak hozzá a történelmi narratívához, ezáltal gazdagítják a múlt feltárásának eszköztárát. Az egyéni élettörténet nemcsak az individuum életének sajátos eseményeit, hanem egy közösségnek, egy történelmi szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét is magában foglalja.

A háború mindennapjainak tanulmányozása, más szóval a *hadtörténeti antropológia* régóta önálló tudományos ágazat, de még ma is kevésbé kutatott terület. Két fő forrása van: 1. a katonák által a frontról küldött levelek, 2. a lövészárkokban vagy fogolytáborokban született háborús témájú népdalok. E források között Fazil Edilerszki elbeszélése tökéletesen megállja a helyét.

Edilerszki nem egy teljes élettörténetet, hanem csupán egy életszakaszt mesélt el. Ebben a tekintetben a Kúnos által adott cím („Edilerszki élete”) nyilvánvalóan túlzás. Edilerszki azt mondja el, hogy milyen bánásmódban, hátrányos megkülönböztetésben volt részük a muszlim katonáknak a cári hadseregben, milyen volt az ellátásuk, milyen volt a muszlim és az orosz katonák morális

¹⁵ Kúnos, Tatár foglyok táborában, 216–219; Uő, Tatárfoglyaink táborában, 140–153. A *Budapesti Szemlé*ben megjelenő összefoglalóból Melek Çolak közölt részleteket 2019-ben (Çolak, Macar arşiv belgelerinin ışığında, 234–235).

¹⁶ Ugyanez a bevezetés a *Magyar Figyelő*ben: „És hosszú hónapok múlván, miközben háborús élményeiket jegyeztették írásaikba, krími tatárfoglyok egyike emigy kesereg a naplójában, a földig alázott tatárság sorsán...” (Kúnos, Tatárfoglyaink táborában, 141).

állapota. Felsorolja a hadifogolytáborig vezető út állomásait és az ütközeteket. Elmondja fogságba esésük, valamint hadifogoly-táborbeli életük körülményeit. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy Edilerszki szubjektív története az elbeszélte történelem keretében az adott történelmi események megismeréséhez fontos adalékokkal járul hozzá.

1.2. Az Edilerszki-történet értékelése az oral history szempontjából

Az alábbiakban csak a legjellemzőbb részleteket közlöm, azok fordításával és magyarázatával. A krími tatár szövegekben látható különleges betűk a következőképpen felelnek meg az egyszerűsített turkológiai átírás betűinek: *é – e ~ ə/ê, ž – j, ĭ – į, j – y, ó (o) – ö, ù (u) – ü.*

A cári Oroszország hadseregének mindennapos muszlimellenes gyakorlata, oroszosítási és térítési kísérletei Edilerszki beszámolójában így jelennek meg:

Saldatlıkta bizge özlerin malitvaların okutur ideler, ve nečün okumajsın rusče malitva dep izijet etken vakitleri kop bolor edê. Atta sanžak jerine sanžaklarin kresini bile op dejüp zorlar ediler.

Br de ikonaya oların tavet etip ikona katında özlerin malitvaların okotmaz. ... bizlerin kiristijan etmeye oyrašalar.

Jollarda malitvalar kop okoldu, ve lakin br kerre müslümanlarğa molla kelip te islamže duva etilmedi. Ep te papazlarniň okoriip bakirmasın dinledik. Br takım jalanži kibik suvuk suvuk Alladan son ekinži padišamız Nikolajdır, degen sözlerni sojlep bizlerni bek ačulandıır idi.

Br takım maskara patpraprčiklerimiz tarafından domoz etin ašaj edik. Zaten dort žil službada domuz etin ašamayın müslüman bik azdır. Ajrı aš berilmij...

„Katonai szolgálatban az ő imáikat mondatták velünk, és sokszor azzal gyötörték bennünket, hogy miért nem az orosz imát mondjuk. Még arra is kényszerítettek, hogy a zászló helyett a zászlón lévő keresztet csókoljuk meg.

Aztán az ikon elé hívták őket (ti. a muszlimokat), és nem engedték, hogy az ikon mellett a maguk imáját mondják el. ... megpróbálták bennünket kereszténnyé változtatni.

Ütközben is sokat imádkoztunk, de egyszer sem jött molla a muszlimokhoz, és nem mondtak imát iszlám módra. Azonban mindig a papok bömbölését és kiabálását hallgattuk. Az nagyon bosszantott minket, hogy álnok módon, kíméletlenül és érzéket-

lenül hajtogatták nekünk, hogy Allah után a mi második padisánk Miklós (cár). Egyes szégyentelen alzászlósaink miatt disznóhúst ettünk. Végül is nagyon kevés muszlim volt, aki ne evett volna disznóhúst négy év szolgálat alatt. Más ételt nem adtak...”

A témával foglalkozó orosz történészek más források alapján is ilyen következtetéseket vonnak le. A súrlódások fő oka a muszlim vallási törvények megsértése volt. Ez nem meglepő, hiszen még a háborús mozgósítás évében is voltak Oroszországban muszlimellenes mozgalmak, amelyek harcot hirdettek az iszlám ellen.¹⁷ A hadseregben kevés „katona-mulla” volt. Egy katona azt írta levelében a frontról, hogy egyetlen „katona-mulla” sem állt a muszlimok rendelkezésére, miközben minden ezredben két „katona-lelkész” is szolgált.¹⁸ A muszlim szokások ismeretének a hiánya és teljes semmibevétele az étkezétsben is megnyilvánult. Nem vették figyelembe például a disznóhúsevés tilalmát, valamint azt, hogy a hús- és lisztalapú étkezéshez szokott tatárok nem tekintették komoly ételnek a zöldségfélét, különösen a káposztát.¹⁹

Edilerszki kétségbeesett hangon beszél arról is, hogy a muszlimoknak nem volt saját osztaguk, nem volt külön egyenruhájuk, és az orosz katonák rabszolgaként kezelték és nap mint nap megalázták őket:

Br polkta eki jüz, uč jüz tatar tapılr. İstegenleri kibik kullanırlar. Šte bizniñ Rusije islamlari kibik bakitsiz br millet dunjade bolmadıyına šahitlik br šijlerdir. Hatta Türkije Rusijege ženik ilan etkende: türk bizimnen ženik ete, sizler de türklernen br dindesiñiz dep endé čokonuñuz degenler bile bolyan. Šte bondajin išlerni bzim Rosije musulmanları kore kore ne jüreknen Rusijege kizmet eterler.

„Egy ezredben kétszáz, háromszáz tatár van. [Akiiket] kényük-kedvük szerint használnak ki. Ezek a dolgok, bizony, arról tanúszkodnak, hogy a világon nincs olyan szerencsétlen nemzet, mint a mi oroszországi iszlámjaink. Sőt, akkor, amikor Törökország hadat üzent Oroszországnak,²⁰ így beszéltek: a törökök háborúban állnak velünk, ti ugyanolyan vallásúak vagytok, mint a törökök. Még olyanok is voltak, akik azt mondták, hogy most már keresztelkedjete meg. No, amikor a mi oroszországi muszlimjaink folyton ilyen dolgokat látnak, milyen szívvvel szolgálják Oroszországot?”

¹⁷ Iszhakov, Tyurki-muszulmane, 246, 248.

¹⁸ Iszhakov, Tyurki-muszulmane, 252; Gabdrafikova, Pervaja mirovaja vojna, 2016/1.

¹⁹ Gabdrafikova, Pervaja mirovaja vojna, 2016/1.

²⁰ 1914. október 29.

A közlegények – nem csak a muszlimok – ki voltak téve a tiszték gúnyolódásának és zaklatásának. Az efféle zaklatás azonban hatványozottan érintette a más vallású és nemzetiségű muszlimokat.²¹ Az egész cári orosz seregben általános volt a negatív viszonyulás a bennszülöttekhez, akiket másodrendű embereknek tartottak.²² Az egyik katona a frontról írt levelében arról számolt be, hogy számára mindennapos volt a verés, a nyakleves, a szidalmazás és az alantas munkára való kényszerítés – csupán azért, mert muszlim volt.²³

Helyzetüket tovább súlyosbította az a körülmény, hogy vegyes összetételű ezredekben szolgáltak, és kevesen voltak, nem volt külön egységük, nem volt mollájuk, aki kiállhatott volna értük. Elégtelen orosz tudásuk és eltérő vallásuk jelentősen korlátozta kommunikációs lehetőségeiket. Az amúgy is nehéz helyzetüket csak rontotta egyes orosz katonák tudatlansága.²⁴

Az orosz hadseregben való szolgálat mindig is becsület és büszkeség forrása volt a krími tatárok számára – jelentette ki A. V. Szakovics történész egy krími könyvbemutatóján.²⁵ Edilerszki elbeszéléséből és a fent említett tényekből azonban nem vonhatunk le ilyen következtetést.

A cári orosz hadsereg utánpótlási nehézségei, az éhínség és a fosztogatás is szóba kerül a visszaemlékezésben:

Ve lakin saldatka ketirilgen etler tep te Galitsjaniň fukara milletniň eki sijiri boljanin birisin kolondan zorna[n], akčasiz alip keldikleri etler idi. Br akčasiz alinyan sijirlar hazneye juz rubliye juz on rubliye aldik dep jazilyandir.

Lakin er kun as ašaj turyan saldatlarimiz beš kunde bir uč kunde br ašamaya bašladı. Aš saldatlarimiz jüzsüzlenmeje zorne[n] halkniň ötmegin almaya alištilar.

„De a katonáknak hozott hús olyan galíciai szegényektől származott, akiktől a két marhájuk közül az egyiket erőszakkal, fizetség nélkül vették el. Az egy fillér nélkül elvett szarvasmarhát az államkincstárban úgy könyvelték el, mintha száz rubelért vagy százötven rubelért vették volna.

Katonáink azonban, akik korábban mindennap ettek, utóbb ötnaponta egyszer, háromnaponta egyszer kaptak enni. Éhes katonáink elszemtelenedtek, és rászoktak arra, hogy erőszakkal vegyék el a lakosságtól a kenyeret.”

²¹ Iszhakov, Tyurki-muszulmane, 259.

²² Gabdrafikova, Pervaja mirovaja vojna, 2016/2.

²³ Uo.

²⁴ Gabdrafikova, Pervaja mirovaja vojna, 2016/1–2.

²⁵ Szakovics, Krimszkije tatari na voennoj szluzsbe.

Edilerszki azt is észrevette, hogy a hadviselő felek felszerelése között jelentős minőségi különbség van. Ezzel kapcsolatban a következőket mondja:

... ölgen jaɣud plen tüsken Maɣarlarnıñ üstlerindeki rubalarnı materjasın jaɣşılıyın ve temizligin ve bir takım arkalarındaki çantalarında pıçak, vilkaları ve aş kujmaya tepsileri tiş furçaların tiş temizlemeye alup žürgenleri tozlarını kórup şaşıp tāžub eter idik. Janlarında flaškilerinen romları bile bolyanına sejr eter idik.

... ve lakin saldatlarnıñ tertiblerin bejaz peksimetlerin kancervaların nezaketlerin kórup Avustrijanın baj zengin ve abrazovni jerleri kup bolyanın kosterirdi. Belli bolor edi ki düşmen vahşı olmadıyı.

„... meglepödve csodáltuk, hogy a halott vagy fogságba esett magyarokon levő ruhák anyaga milyen jó és tiszta, a hátizsákjukban pedig kések, villák, evés céljára edények, fogkefék, fogtisztításhoz porok voltak. Láttuk, hogy még egy-egy üveg rum is volt náluk.

... de a katonák szervezettségét, fehér kétszersültjüket, a konzerveiket és a figyelmességüket látva, kiderült, hogy Ausztriában sok a gazdag és civilizált hely. Nyilvánvaló volt, hogy az ellenség nem vadember.”

Edilerszki tisztában volt a hadviselő felek katonái közötti erkölcsi és kulturális különbségekkel, és ezt az elbeszélés különböző pontjain világossá is tette:

Avustrija saldatların vetan milletin joluna feda boldo, Avustrija saldatların vetan milletin joluna feda boldo, ózunun fajdasına adaletli hükumatnıñ aškına tüşüp jaralanyan. Bu milletniñ bizimnen soɣuş etmege hakları bar dep bajlap ózümüz dajın nadan žahiller kolundan telef bolop, olarnıñ ženilip te bizim žeñdiyimizden bzge br fajda bolmajɣayın bile bile amirlernıñ korkusundan soɣuşka kirejdik.

Bzlerge Avustirja–Maɣar saldatları er jerde bzymkilerden zijade insanijet üzre arekette bolondular.

... bizim afiserlerimizde bu kadar insanijet üzre hareket jektor ve japtıkları işlerin er vakit özleri br kere muhakeme etip japalar; der idik.

Bzler özlerimizin Avustrija askerlerin janında onlar brer efendi, bizler brer çoban tarzi körenemiz.

„Az osztrák katonák a hazáért és a nemzetért hoztak áldozatot, a saját hasznukért, az igazságos kormányzatért estek el és sebesültek meg. Ennek a nemzetnek joga van velünk harcolni, jól tudva, hogy semmi hasznunk nem lesz abból, hogy ők a magunkfajta tudatlan bolondok kezétől pusztulnak el, hogy ők szenvednek-e vereséget, vagy mi győzünk, mi a feletteseinktől való félelmünkben mentünk harcolni.

Az osztrák–magyar katonák mindenben több emberséggel bán-
tak velünk, mint a mieink.

... azt mondogattuk, hogy a mi tisztjeink nem viselkedtek ilyen emberségesen, és hogy azokért a dolgokért, amiket tettek, egyszer elítélik és becsukják majd őket.

Minket magunkat az osztrák katonákkal összehasonlítva ők uraknak, mi meg pásztorféléknek látszunk.”

Edilerszki az orosz katonákat „vad, tudatlan és kegyetlen” katonáknak minősítette a galíciai zsidó lakossággal szembeni brutális fellépésük miatt. Egy katona a frontról írott levelében szintén panaszkodik az emberséges bánásmód hiánya miatt.²⁶

A muszlimok gyakran úgy érzik, hogy a háborúban nincs közvetlen érdekük, csak a hitetleneket szolgálják, és szenvednek a cárizmus szolgálatában.²⁷ Ugyanez a hozzáállás nyilvánul meg Edilerszki fenti soraiban is.

Az orosz szakirodalomban a muszlim, különösen a török–tatár katonák harci teljesítményének pozitív értékelése általában a lovasezredekre vonatkozik, például a Krími Lovasezredre és a Tatár Ezredre, amely önkéntesekből, főként azerbajdzsánokból állt.²⁸

Az osztrák–magyar erők a cári Oroszország közel 1 millió katonáját ejtették hadifogságba, de a hatóságok nem voltak felkészülve ekkora számú fogolyra.²⁹ Az első foglyokat egy legelőn helyezték el siralmas körülmények között, több ezren feküdtek a puszta földön. Edilerszki maga is átélte ezeket a körülményeket, ezért részletesen és nagyon szemléletesen tudta leírni azokat:

... andan mašinaya kojip Dunaserdajel³⁰ degen jerge ketirdiler, bzlerni br aciklik čölnüñ ičine topladilar.

Allaniñ takir čöllerine ketirip tóktiler, etrafi br kilometro kadar jerge. Er tarafina ijneli teller tutulmuş, ekin ekmeje sürülmüş br

²⁶ Gabdrafikova, Pervaja mirovaja vojna, 2016/2. A levél keltezése: 1915. december 15.

²⁷ Iszhakov, Tyurki-muszulmane, 260.

²⁸ Iszhakov, Tyurki-muszulmane, 254.

²⁹ Miklós, Első világháborús hadifogolytábor, 34.

³⁰ Dunaszerdahely, szlovákul Dunajská Streda, város a mai Dél-Szlovákiában.

tarla edi. O zamanda oktabr ajlari edi. Ustumuzden žavun žava, astimizda balčik, ačik čöllerde baš sokažak jer jok edi, ötmek ise az, kšige eki bučuk kilo kadar ötmek berirler edi.

... jatažak jer bolmađıyından kašik ilen čakı ilen ve aš ašayan savutlarımız ilen zimlenka jer tobine bodrum jasap içine kirip jatajđık.

„... vagonokba raktak minket, és onnan egy Dunaszerdahely nevű helyre hoztak, egy nyílt szántóföldön gyűjtöttek össze minket.

Allah puszta szántóföldjeire hoztak, és terítettek szét bennünket egy kilométeres körzetben. Az egy gabonavetés alá felszántott szántóföld volt, minden oldalán kifeszített szögesdróttal. Október hónap volt akkor. Földről esett az eső, alattunk sár volt, a puszta szántóföldön nem volt hová lehajtani a fejünket, és kenyérből is kevés volt, fejenként körülbelül két és fél kilo kenyeret adtak.

... mivel nem volt hol aludni, kanalakkal, bicskákkal és azokkal az edényekkel, amelyekből ettünk, vermet, pincét vajtunk a földre, és abba behúzódva aludtunk.”

Végül Edilerszki örömmel számol be a tábori körülmények szemmel látható javulásáról:³¹

Bu zāmetlerni br aj kadar bojle čektik, son jaχši barakalar jasaldı, kış içün bek jaχši su jollar jasaldı, ... ašlarımız artıp kaldı, ötmeklerimiz br kšige berilgen ötmek eki kšige jetežek kadar edi, içmege tutun bol bol berildi, čamašır uruba šo kadar bol berildi ki, her kezde artıp tašıp kaldı, guzel hamam jasaldı ...

... andan da gorod Jegerge³² keldik, munda da rahatmız müslimanlarya ajrı baraklar jasalyan, işlerinde namaz okonmaya mahsus jerler jasatılyan, özümüzün aramızdan din hizmetlerinde tapılažak mollalar ajrıldı, ve gene ajrıža müslimanlarya mesčid jasalyanın koreimiz.

„Ezektől a megpróbáltatásoktól egy hónapig így szenvedtünk, aztán szép barakkok épültek, a télre jó vízvezetékek készültek ... ennivalónk is több lett, kenyérünk annyi volt, hogy az egy személynek adott kenyér két személynek is elegendő volt, elszívni

³¹ 1916-ra a tábori életkörülmények más magyar források közlése szerint is valóban jobbak lettek (Miklós, Első világháborús hadifogolytábor, 41–43).

³² Az Eger vagy Éger név Edilerszki által ejtett változata. Vö. német Eger (magyar alakja: Éger), ma Cheb, város Csehország Karlovy Vary körzetében.

való dohányt bőségesen adtak, fehérműt, ruhát olyan bőségesen osztottak, hogy mindenkinek bőven jutott, még sok is lett, egy szép fürdő is épült ...

... onnan Égerbe jöttünk, ahol szintén kényelmesen vagyunk, a muszlimok számára külön barakkok készültek, bennük imádkozásra alkalmas helyeket készítették, a vallási szertartásokhoz mollákat választottunk ki magunk közül, és megint csak azt látjuk, hogy külön a muszlimok számára mecset épül.”

A krími tatár fogoly elbeszélésének utolsó szavaiban az elégedettségen túl a végső következtetés is megfogalmazódik:

Šu kadar rahat boldok ki Rusijede asajjš zamanında o kadar rahat bolmak mumkun tugul edè ...

Bzlerge vahši dedikleri Avustria padišaliyin medeni oldoyon munda korduk annadik, ve her dajim memleketimizge ka[j]tkandan son da ajtažakmiz.

„Annyira kényelmesen voltunk, hogy az oroszországi közrend és nyugalom idején sem volt lehetséges ilyen kényelem ...

Itt láttuk és megértettük, hogy az osztrák állam, amelyet nekünk vadnak mondtak, civilizált, és miután visszatértünk hazánkba, ezt mindig el is fogjuk mondani.”

2. Edilerszki elbeszélésének alapvető nyelvi jellemzői

Kúnos törökországi gyűjtései során sem rögzítette adatközlőinek a nevét és egyéb fontos adatait, például lakóhelyüket, életkorukat, iskolázottságukat és foglalkozásukat.³³ Ezt a gyakorlatot a hadifogolytáborokban végzett gyűjtései során is folytatta. Csak igen kivételes esetekben említi meg adatközlője nevét.

Szerencsére Fazil Edilerszki, történetünk elbeszélője a ritka kivételek közé tartozik, mert lakhelyét és foglalkozását is ismerjük. Eszerint Edilerszki a Krím-félszigeti Akmeszdzsitből származik. Ez a város a dialektológiai kutatások szerint az úgynevezett középső nyelvjárási területen helyezkedik el. A sztyepp és a tengerpart közötti területeken beszélt nyelvjárás egy tipikus átmeneti nyelvjárás, amelyet egyes tudósok középső krími töröknek vagy egyszerűen krími töröknek neveznek.³⁴ Ebben a nyelvjárásban az oguz és a kipszak nyelvjárási

³³ Szilágyi, *Ignác Kúnos*, 162.

³⁴ Ahtem Szeit-Ametovics Mazinov (Gyialektnaja szisztéma krimszkotatarszkovo jazika, 33) szerint a nyelvjárásban a kipszak elemek kezdenek túlsúlyba kerülni.

jegyek erőteljesen keverednek, és nagyjából egyenlő arányban vannak jelen. Általánosságban elmondható, hogy ez Edilerszki szövegére is igaz.

2.1. Kúnos transzkripció rendszerének sajátos elemei

- <ê>³⁵ 1. *ɛ* ~ *ə* – a zártabb nyelvállású, röviden (néha redukáltan) ejtett *e*, palatális *i* és zárt *e* között ejtett illabiális magánhangzó, palatális hangrendű szavakban jelenik meg; pl. *edé* 'volt', *éki* 'kettő', *endé* 'most', *pitté* 'befejeződött';
2. *ə* (*ê*) – nagyon röviden (néha redukáltan) ejtett, veláris *i* és zárt *e* között ejtett illabiális magánhangzó, veláris hangrendű szavakban fordul elő; pl. *zavallé* 'szegény';
- <î> *î* – felső nyelvállású centrális illabiális magánhangzó, leggyakrabban veláris hangrendű szavak hangsúlyos szótagjában fordul elő; pl. *acîk* 'nyitott', *artîk* 'már', *ažîjîp* 'sírva', *bašladî* 'kezdet', *bojî* 'hossza', *çalî* 'szőnyeg', *insanmîz* 'emberek vagyunk', *kiš* 'tél', *satîlîr* 'eladó', *siñîrîna* 'határára', *takîmlarî* 'felszerelésük', *zavallî* 'szegény';
- <ô> *o* és *ö* közötti, félig nyílt nyelvállású centrális palatális labiális magánhangzó; pl. *kôb* 'sok', *kôrup* 'látva', *ôlgen* 'meghalt', *ôtmek* 'kenyér', *ôz* 'önmaga', *tôbine* 'aljára', *tôktîler* 'öntöttek';
- <u> 1. *u* – az északi dialektusban a palatoveláris *k* és *g* után a palatális hangrendű szavakban is *u* áll *ü* helyett; pl. *dunja* 'világ', *gun* 'nap', *guzel* 'szép', *korduk* 'láttuk', *kulle* 'ágyúgolyó', *kun* 'nap', *kup* 'sok', *mumkun* 'lehetséges';
2. *u* (*w*) – ajakkerekítéssel (bilabiális) zöngés palatoveláris approximáns (félhangzó); pl. *aurisi* 'fájdalma';
- <û> *û* és *u* közötti, félig zárt nyelvállású centrális palatális labiális magánhangzó; pl. *dûnja* 'világ', *gûl* 'virág', *hûkumat* 'kormány', *kûn* 'nap', *ôlûp* 'meghalva', *tûrlû* 'féle', *ûč jûz* 'háromszáz', *ûjumûzde* 'otthonunkban';
- <ü> *ü* – felső (zárt) nyelvállású palatális labiális magánhangzó; pl. *žûrdûk* 'sétáltunk', *dûnja* 'világ', *hûkumat* 'kormány', *ičûn* 'ért', *jûrûp* 'sétálva', *yûz* 'száz', *kûn* 'nap', *mûslûman* 'muszlim', *tûštûk* 'estünk', *ûč* 'három';
- <ɣ> 1. *ɣ* (*ğ*) – zöngés posztveláris (uvuláris) zárhang; pl. *anlayan* 'megértett', *daylar* 'hegyek', *ɣajet* 'nagyon', *ɣajrî* 'más', *ɣarib* 'árva, szerencsétlen', *hastalîɣî* 'betegsége', *oldoyon* 'meglétét', *oyrona* 'érdekében', *soyuş* 'háború', *tuyul* 'nem (névszói állítmány tagadása)', *uyrî* 'érdeke';
2. *g*, *g'* (*ɣ*) – Kúnos szövegeiben a <ɣ> betű használatának elemzésekor kiderült, hogy a palatoveláris zöngés expozív mássalhangzót vagy a déli nyelvjárás *j*-szerű, erősen palatalizált zöngés mássalhangzóját is jelentheti; pl. *askerliɣinde* 'katonai szolgálata alatt', *dettirmeɣe* 'mondatni', *ekmeɣe* 'vetni', *etmeɣe* 'tenni', *xazneɣe* 'kincstárba', *ôlmeɣe* 'meghalni';

³⁵ A szövegben használt betűk <> jelek között szerepelnek.

<χ> χ – zöngétlen veláris spiráns; pl. *aχırıندان* 'istállójától', *čoχ* 'sok', *jasax* 'tiltott', *jaxši, jaxši* 'jó, szép', *jaxud* 'vagy', *χaber* 'hír', *χadar* 'mérték', *χalı* 'szőnyeg', *χizmet* 'szolgálat'.

2.2. A szöveg főbb fonetikai jellemzői

Szövegünkben gyakori a szó eleji *b-* (*bar* 'van', *bēr-* 'ad'), de *p-*vel kezdődő szavak is vannak (*pek* 'nagyon', *pesle-* 'táplál', *pit-* 'végződik', *picak* 'kés'). A szó eleji *h-* részben megmarad (*hep* 'mind(ig)', *her* 'minden', *herkes* 'mindenki', *hič* 'egyáltalán [nem]'), részben eltűnik (*ep, er, epsi* 'mindegyik', *ič*), hasonlóan az északi nyelvjáráshoz. Tipikus átmeneti (déli vagy oguzos) sajátosság a szó eleji *d-* (*day* 'hegy', *de-* ~ *di-* 'mond', *diš* 'fog [főnév]', *dort* 'négy', *dunja* ~ *dünja* 'világ') és *t-* (*taš* 'kő', *te-* 'mond', *tiz-* 'sorakoztat', *tok-* ~ *tög-* 'önt', *töš-* ~ *tüş-* 'esik', *töšmen* 'ellenség') kezdetű szavak egyidejű jelenléte. Hasonlóképpen a középső nyelvjárás jellemzője a szó eleji *g-* ~ *k-* váltakozás (például *gibi* ~ *kibi* ~ *kibik* 'mint, -ként', *geže* ~ *keže* 'éjszaka', *gün* ~ *kün* 'nap'). Más *g-* és *k-* kezdetű szavaknak nincs meg a párjuk a szövegben.

Ebben a nyelvjárásban a szó eleji *j-* (*y-*) tipikus (*jahši* ~ *jaxši* 'jó, szép', *jak* 'oldal', *jalan* 'hazugság', *jan* 'oldal', *jangiz* 'egyedül', *jap-* 'csinál', *jasal-* 'készít', *jasa-* 'él', *jat-* 'fekszik', *jedi* 'hét', *jer* 'föld, hely', *jok* 'nincs', *jol* 'út', *jüz* 'száz' stb.), de néhány *ž-* (*ǰ-*) kezdetű szóval is találkozunk (például *žen-* 'győz', *žend-* 'veszít', *žiber-* 'küld', *žil* 'év', *žol* 'út', *žür-* 'jár'). Déli (oguz) nyelvjárási sajátosság a *k > χ* változás, amire Edilerszki szövegében is találunk példákat: *čoχ* 'sok', *jasax* 'tiltott', *χadar* 'mérték'. A zárt *e* (*é*) és *i* használata *e* helyett az északi (kipcsak) nyelvjárás hatásaként értelmezhető (pl. *bek* ~ *bik* 'nagyon', *edē* ~ *edi* ~ *idi* 'volt', *degen* ~ *digen* 'mondott', *eki* ~ *éki* 'kettő', *kettē* ~ *ketti* 'ment', *šej* ~ *šij* 'dolog', *eken* ~ *éken* 'volt [határozatlan]', *jer* ~ *jēr* 'hely'). A kipcsak hatást mutatja a *kun* 'nap', *kop* (~ *köp*) 'sok', *kor-* (~ *kör-*) 'lát', *koster-* 'mutat' szavak használata is.

Kúnos krími tatár szövegeiben figyelemre méltó a labiális és nyíltabb magánhangzós szavak használata.³⁶ Az úgynevezett labializáló nyelvjárásokra jellemző változatok Edilerszkinél is gyakran előfordulnak, például *bo* 'ez', *šo* 'az', *boldo* 'történt', *bolop* 'lévén', *bolor* 'lesz', *toldor-* 'megtölt'. Néhány archaikus szóalakban is látjuk a labiális változatot, például *adetlu* 'szokásos', *alup* 'véve', *aršun* 'öl (főnév)', *kormejup* 'nem látva', *tāžub* 'megdöbbenő, lenyűgöző'.

³⁶ Jankowski, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*, 12.

2.3. Morfológiai jellemzők

Ez a nyelvjárás különböző mértékben tartalmazza az északi (kipcsak) és déli (oguz) morfológiai jellemzőket, ezért nevezhető vegyes vagy átmeneti nyelvjárásnak is. Az alábbiakban ennek csak néhány jellegzetes tulajdonságát mutatom be.

- ni* (tárgyeset ragja) – mint a déli nyelvjárásban; például *bildiklerini* 'azokat, amiket tudtak', *bizlerni* 'minket', *išlerni* 'dolgokat', *kresini* 'keresztjét', *Mažarlarni* 'magyarokat', *plenlerni* 'foglyokat', *rubalarni* 'ruhákat', *sapkanı* 'sapkát', *töšmeni* 'ellenséget';
- ni* (birtokos eset ragja) – mint az északi nyelvjárásban;³⁷ például *rubalarni* (*materjasin*) 'a ruhák (anyagát)';
- n* (3. személyű birtokjel utáni tárgyeset ragja) – északi, kipcsak sajátosság; például *birisin* 'valakit', *išlerin* 'dolgukat, dolgaikat', *kanlarin* 'vérüket', *nezaketlerin* 'udvariasságukat', *peksimetlerin* 'kétszersültjüket', *saldatlarin* 'katonáikat', *malitvalarin* 'imáikat';
- nİñ* (birtokos eset ragja) – szintén északi sajátosság; például *bizniñ* 'miénk, a mi ...', *išniñ* 'a dolognak a ...', *milletniñ* 'nemzetnek a ...', *olarniñ* 'az ő ... (többes szám)', *ruslarniñ* 'az oroszoknak a ...', *saldatlarniñ* 'a katonáknak a ...';
- ~*nIn* (birtokos eset ragja) – déli sajátosság; például *atınin* 'lováé', *lafnın* 'szónak/beszédnek a ...', *sozlernin* 'szavaiké';
- GA* ~ -*KA* (részeshatározó eset ragja) – északi jellemző; például *bizge* 'nekünk', *duvarlarya* 'falaknak', *etmeye* 'cselekedni', *jerge* 'földre', *jürümeye* 'jární', *kajtmaya* 'visszatérni', *mašinaya* '(vasúti) kocsira', *müslümanlarya* 'muszlimoknak', *šijlerge* 'dolgoknak', *üjge* 'házba,haza', *temizlemeje* 'tisztítani, takarítani';
- (*Ij* ~ -*mIj* (jelenidő-jel, állító és tagadó alak; a tö -*A* magánhangzója és a -*j* toldalék összeolvadásából keletkezik az -*Ij* hangkapcsolat) – északi jellegzetesség; például *dij* 'mondja', *peslij* 'táplálja', *berilmij* 'nem adják';
- (*Aj* ~ -*MAj* (jelenidő-jel, déli nyelvjárási állító és tagadó igealakokban); például *ašaj* 'eszik', *dej(se)* '(ha) mondja', *bilmej(dir)* '(nyilván) nem tudja', *bolmajajken* '(állítólag) nem lehet', *jataj(dik)* 'fekszik (feküdtünk volt)', *kormej(up)* 'nem látja (nem látva)';
- (*A*)*žAk* (a határozott jövő idő jele a déli nyelvjárásban); például *ajtažakmiz* 'mondani fogjuk', *bolažak* 'lesz', *(kimnen) bolažajından* 'arról, hogy (kivel) lesz', ... *bolmajžajın* 'azt, hogy nem lesz ...', *jatažak* 'feküdni fog', *sokažak* 'döfni fog', *tapılažak* 'meg fogják találni';

³⁷ Szevilja Refatovna Iziginova (Krimskotatarszkij jazik, 308) szerint a -*nI* birtokos esetrag és a vele azonos alakú tárgyesetrag a középső nyelvjárás jellegzetes tulajdonsága.

- mİ̄š* (a határozatlan múlt idő jele a déli nyelvjárásban); például *etmiš* 'csinált', *imiš* 'volt', *kalmamiš* 'nem maradt', *kelmiš* 'jött';
- GAn* ~ -*KAn* (a határozatlan múlt idő jele, északi nyelvjárási forma); például *ajtilyan* 'mondott, mondták', *berilgen* 'adott', *degen* 'mondott', *etken* 'csinált', *jašayan* 'élt', *kajtkan* 'visszatért', *kalyan* 'maradt', *ketken* 'ment', *ölgen* 'meghalt', *satilyan* 'eladott', *tutkan* 'fogott';
- daj* 'mint, akként' jelentésű toldalék az északi nyelvjárásban; például *bondaj* 'mint ez';
- dajin* 'mint, akként' jelentésű névutó, északi sajátosság; például (*özümüz*) *dajin* 'mint (mi magunk)', *bondajin* 'mint ez';
- kibi* ~ *kibik* 'mint, akként', az északi és a középső (vegyes) nyelvjárásokban használt hasonló rag; például *islamlari kibik* 'mint a mohamedánok', *istegenleri kibik* 'mint ahogy akarták', *kartop kibi* 'mint a krumpli', *kiši kibik* 'mint egy ember';
- nen* (eszközhatározó vagy társhatározó eset ragja, északi nyelvjárási sajátosság);³⁸ például *adaletnen* 'igazsággal', *bizimnen* 'velünk', *javunnen* 'esővel', *jürekn* 'szívvel', *nebetnen* 'sorban', *ruslarnen* 'oroszokkal'.

2.4. Az elbeszélés szókészlete

A különböző nyelvjárások beszélői bizonyos mértékig eltérő szókészletet használnak. Az egyének szóhasználata természetesen számos más tényezőtől is függ. Ilyen tényező például az iskolázottság szintje, a foglalkozás, a lakóhely és az életkor. Edilerszki elbeszélésében a tipikus északi (kipcsak) szókincset idézik az alábbi szavak:

ačulandir- 'feldühít, haragra gerjeszt', *ajt-* 'mond', *alt*, *aldina* 'eleje, eléje', *ast* 'alatt', *aš* 'étel', *aša-* 'eszik', *ajda-* 'hajt', *bar* 'van', *žau-* ~ *jav-* 'esik', *žiber-* 'küld', *di-* 'mond', *jasa-* 'készít', *ket-* 'megy', *kajt-* 'visszatér', *kol* 'kéz', *kop* ~ *kup* 'sok', *osa-* 'hasonlít', *ötmek* 'kenyér', *širpi* 'gyufa', *soyuš* ~ *sovuš* 'háború', *suvuk* 'hideg', *tapil-* 'található valahol', *tašla-* 'elhagy', *šingen* 'ritka, híg', *urba* 'ruha'.

Ugyanakkor a déli (oguz) szókincsre jellemző példák a következők:

čok ~ *coχ* 'sok', *sojle-* 'beszél', *ajri* 'külön', *aldat-* 'becsap', *bodrum* 'pince', *čöl* 'mező, szántó', *dereže* 'fok', *domuz* 'disznó', *dunja* 'világ', *fajda* 'haszon', *hakaret* 'sértés', *hatta* 'sőt', *ičin* ~ *ičün* 'ért, miatt', *insanijet* 'emberiség', *jap-* 'csinál', *kimse* 'valaki', *laf* 'szó', *millet* 'nemzet', *rahat* 'kényelem, nyugalom',

³⁸ Jankowski, Gramatyka języka krymskotatarskiego, 273–274; Uó, Język krymskotatarski, 209; Iziginova, Krimszkotatarszkij jazik, 308.

saat 'óra', *sonra* 'után', *taraf* 'oldal', *tarla* 'mező', *temiz* 'tisztá', *toz* 'por', *uruba* 'ruha', *vahşi* 'vad', *vakit* 'idő', *zaman* 'idő', *zengin* 'gazdag', *zor* 'nehéz'.

2.4.1. Orosz köznevek

Fazil Edilerszki hosszú időt töltött orosz nyelvű környezetben mind katonaként, mind pedig hadifogolyként. Elbeszélésében az alábbi orosz köznevek fordulnak elő:

abrazovni (образованный) 'művelt', *adjal* (одеяло) 'takaró', *aféser* ~ *afiser* (офицер) 'tiszt', *barak* (барак) 'barakk', *časavoj* (часовой) 'őr', *flaški* (фляжка, фляжки) 'palack, üveg', *gorod* (город) 'város', *ħaxol* (хохол) 'ukrán', *ikona* (икона) 'ikon, szentkép', *jija veličistva* ~ *viličistva* (Её Величества) 'Öfelsége', *kamendant* (комендант) 'parancsnok', *kancerva* (консервы) 'konzerv', *kapusta* (капуста) 'káposzta', *kartop* (картофель) 'krumpli', *kazarma* (казарма) 'kaszárnya', *kilometro* (километр) 'kilométer', *kinas* (князь) 'herceg', *kristijan* (христианин) 'keresztény', *lager* (лагерь) 'tábor, fogolytábor', *malitva* (молитва) 'ima', *manovre* (манёвры) 'hadgyakorlat(ok)', *masina* (машина) 'kocsi', *materja* (материя) 'anyag', *papiros* (папироса) 'cigaretta', *patpraprčik* (подпрапорщик) 'zászlós', *plen* (плен) 'fogság, rabság', *polk* (полк) 'ezred', *ruble* ~ *rubli* (рубль) 'rubel', *saldat* (солдат) 'katona', *sluzba* (служба) 'szolgálat', *vilka* (вилка) 'villa', *zavastoka* (забастовка) 'sztrájk', *zimlanka* ~ *zimlenka* (землянка) 'gödör, verem, földbe vájt kunyhó'.

2.4.2. Tulajdonnevek

2.4.2.1. Személynevek

Bejlis – Utalás a Beilisz-per vádlottjára. Menachem-Mendel Beilisz (1874–1934) 1911. március 12-én rituális gyilkossággal, a kijevei Szent Szófia teológiai iskola előkészítő osztálya 12 éves tanulójának, Andrej Juscsinszkinék a meggyilkolásával vádolták meg.

Fazil Edilerszki – Krími tatár hadifogoly, 1886-os születésű földműves gazda, akmeszdzsiti lakos.

Nikolaj – II. Miklós orosz cár (Nyikolaj Alekszandrovics Romanov, uralk. 1894–1917).

Šimid – Smieth Antal (Anton Smieth Edler von Hocharnegg, 1853–1919) tábornok, az égeri (ma Cheb) hadifogolytábor parancsnoka.

2.4.2.2. Földrajzi nevek

- Avstrija* ~ *Avustrije* ~ *Avusturja* – *Avsztrija* (Австрия) ’Ausztria’;
Avustrija Mažaristan – Osztrák–Magyar Monarchia;
Bobrik ~ *Bubrik* – Feltehetően az orosz Bobrka (Бобрка) névvel azonos, amely egy város neve ma Ukrajna Lviv megyéjében. Ukrán alakja Bibrka (Бібрка);
Dunaserdajel – Dunaszerdahely, dél-szlovákiai magyar város; szlovákul Dunajská Streda;
Galitja ~ *Galitsja* – Galícia, oroszul Galicija (Галиция), Délkelet-Lengyelország és Nyugat-Ukrajna egyik régiója;
Ginilojlip ~ *Ginjilojlip* – Ukrán Gnila-Lipa (Гнила-Липа; jelentése: ’Korhadt Hársfa’), a Dnyeszter bal oldali mellékfolyója;
Japon – Oroszul Japonyija (Япония), Japán;
Jeger – Németül Eger, (magyarul Éger), ma Cheb, város Csehország Karlovy Vary régiójában;
Jerislau – Jaroslaw, város Galíciában, vö. ukrán Jaroszlav (Ярослав), régi orosz alakja Jaroszlavl (Ярославль);
Jermanja – az orosz Germanija (Германия) ’Németország’ megfelelője;
Karpát – Kárpát(ok), Kárpát-hegység;
Livov – Oroszul Lvov (Львов), ukránul Lviv (Львів), ukrán város;
Praskorva ~ *Praskurva* – Az ukrainai Proszkurov (ma Hmelnyickij) településnév orosz birtokos esetben álló alakjának (Proszkurova) hallás utáni lejegyzése. A galíciai front felé tartó cári hadsereg egyik legfontosabb vasúti csomópontja és gyülekezési helye volt.
Rosije ~ *Rusije* – Rosszija (Россия) ’Oroszország’;
Ruminje – Ruminyija (Румыния) ’Románia’;
Tarnopil ~ *Tarnopol* ~ *Tarnopol* – a Tarnapol elavult városnév megfelelője; ukránul Ternopil (Тернопил), oroszul Ternopol (Тернополь);
Türkije – Törökország.

2.4.2.3. Etnonimák

- Jahudi* – zsidó;
Japon – japán;
Mažar – magyar;
Rus – orosz;
Rusin – ruszin;
Türk – török;
Urus – orosz.

Összegzés

Az I. világháború harcterein történekről alig van hiteles adat, ezért különösen fontosak a katonák frontról írt levelei, még akkor is, ha azok a cári cenzúra árnyékában keletkeztek. Fazil Edilerszki elbeszélése éppen azért egyedülálló történeti forrás, mert elmondásakor nem kellett tartania a cenzúrától, így szabadon beszélhetett arról, amit átélt, és őszintén mondhatta el a véleményét is. Edilerszki beszámolója alapján is az a kép rajzolódik ki, hogy a muszlim katonák szenvedését a cári orosz seregben az iszlám vallási törvényeinek megsértése okozta. A különböző források egyöntetűen arról számolnak be, hogy a bennszülötteket másodrendű embereknek tartották és szolgaként kezelték. Hátrányos helyzetüket súlyosbította az a körülmény, hogy vegyes összetételű ezredekben szolgáltak, és kevesen voltak, nem volt külön egységük, sem vallási vezetőjük, akihez panaszaiikkal fordulhattak volna. Tanulmányunk a krími tatár hadifogoly, Fazil Edilerszki saját szavait idézve tárja fel a muszlim katonákat ért legfájóbb sérelmeket.

Bibliográfia

- Baski, Imre, *Crimean Tatar Folktales as Collected by Ignác Kúnos (1860–1945)*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Turkvölker, 38.) Berlin, 2024. <https://doi.org/10.1515/9783111442891>
- Çolak, Melek, Macar arşiv belgelerinin ışığında I. Dünya Savaşı sırasında Avusturya–Macaristan topraklarında bulunan Tatar esir kamplarında yaşam, Türkoloji çalışmaları ve Ignác Kúnos (1915–1918). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten* 67/1 (2019) 231–256. <https://doi.org/10.32925/tday.2019.26>
- Gabdräfikova, Lilija Ramilevna, Pervaja mirovaja vojna glazami tatarszkih szoldat. <https://realnoevremya.ru/articles/45813>, 2016/1–2. (2024. május 24.)
- Ishakov, Szalavat Midhatovics, Tyurki-muszulmane v rosszijszkaj armii (1914–1917). In: *Tyurkologicseszkij szbornik 2002*. Ed. by Sz. G. Kljastornij et al. Moszkva, 2003, 245–280.
- Izidinova, Szevilja Refatovna, Krimszkatatarszkij jazik. In: *Jaziki mira. Tyurkszkije jaziki*. Ed. by Tenisev, Edgem Rahimovics et al. Moszkva, 1997, 308.
- Jankowski, Henryk, *Gramatyka języka krymskotatarskiego*. Poznań, 1992.
- Jankowski, Henryk, *Język krymskotatarski*. Warszawa, 2010.
- Kakuk, Zsuzsa, Ignác Kúnos' Nachlass in der Orientalischen Sammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. In: *Jubilee Volume of the Oriental Collection. 1951–1976*. Ed. by Apor, Éva. Budapest, 1978, 115–126.
- Kakuk, Zsuzsa, Poésie populaire tatarre recueillie par I. Kúnos. *Acta Orientalia Hungarica* 16 (1963) 83–97.
- Kakuk, Zsuzsa, Tatarszkij matyerial Ignaca Kunosa. *Szovetszkaja Tyurkologija* (1987/3) 53–57.
- Kúnos Ignác, Tatárfoglyaink táborában. *Magyar Figyelő* (1918) 140–153.
- Kúnos Ignác, Tatár foglyok táborában. Jelentés a mohamedán fogolytáborokban végzett tanulmányokról. *Budapesti Szemle* 165 (1916) 209–227.
- Lach, Robert – Jansky, Herbert, *Volksgesänge von Völkern Russlands. II. Turktatarische Völker. 1. Krimtatarische Gesänge*. Transkr. und übers. von Jansky, Herbert. Wien–Leipzig, 1930.

- Lach, Robert – Jansky, Herbert, *Volksgesänge von Völkern Russlands. II. Turktatarische Völker. 2. Kasantatarische, mischarische, westsibirische-tatarische, nogaitatarische, turkmenische, kirgisische und tscherkessisch-tatarische Gesänge*. Transkr. und übers. von Jansky, Herbert. Wien, 1952.
- Recordings from Prisoner-of-War Camps, World War I. Turk-Tatar Recordings*. Ed. by Liebl, Christian–Lechleitner, Gerda–Ulla, Remmer. CD 1–2. (Tondokumente aus dem Phonogrammarchiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Gesamtausgabe der Historischen Bestände 1899–1950. Series, 17/4.) Wien, 2018.
- Mazinov, Ahtem Szeit-Ametovics, Gyialektnaja szisztéma krimszkatatarszkovo jazika. Sztruktura gradacionnüh jegyinyic. In: *Ucsennüje zapiszki Tavricseszko nacionalnovo unyiverszitetä im. V. I. Vernadszkovo*. (Szerija „Filologija. Szocialnüje kommunikacii”, 25.) 64 (2012) 32–34.
- Miklós Tamás, Első világháborús hadifogolytábor Esztergom–Kenyérmezőn. *Folia Historica* 34 (2018 [2019]), 33–54.
- Seres, István, A Crimean Tatar Variant of the Čora Batir Epic. *Acta Orientalia Hungarica* 63/2 (2010) 167–178. <https://doi.org/10.1556/aorient.63.2010.2.2>
- Seres István, Csora Batir: Egy nogáj hőseposz Kúnos Ignác gyűjtéseiben. In: *Függökert. Orientalisztikai tanulmányok*. Szerk. Csirkés Ferenc Péter–Csorba György–Takács Zoltán. Budapest, 2003, 174–242.
- Seres István, Újabb adatok Kúnos Ignácnak az I. világháborús hadifogolytáborokban folytatott turkológiai kutatásaihoz. In: *Az előkelő idegen. III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2006, 152–194.
- Szakovics, Andrej Viktorovics, *Krimszkuje tatari na voennoj szluzsbe Rosszizskoj imperii*. Moszkva, 2016.
- Szilágyi, Szilárd, *Ignác Kúnos. Türk folklor arařtirmalarında bir öncü*. Doktora tezi (Ankara Üniversitesi). Ankara, 2007.

Imre Baski

The life of Muslim soldiers in the army of Tsarist Russia and the Monarchy through the eyes of a Crimean Tatar prisoner during the Great War: Evaluation of a forgotten source in terms of *oral history* and linguistics

Abstract

This paper presents an unpublished Crimean Tatar source depicting the fate of Muslim soldiers in the Great War. Its author, Fazil Edilerski from Akmescit, recounts his experiences as a prisoner of war, describing inhumane treatment and religious discrimination within the Tsarist army. His narrative details the capture, the journey to the POW camp, and everyday life in captivity. Its value lies in the uncensored voice of a Muslim soldier. The text also offers material for linguistic analysis: Edilerski's transitional dialect combines Oghuz and Kipchak features in phonology, vocabulary, and morphology, while frequent Russian loanwords reflect his military service and imprisonment. By analyzing selected passages through oral history and comparing them with Russian scholarship, the study contributes to the lesser-known history of Muslim soldiers in World War I and to Crimean Tatar dialectology.

Keywords: World War I, Russian army, Muslim prisoners of war, oral history, Crimean Tatar linguistics

SZEMLE KRÓNKA

IN MEMORIAM NÉMETH PÁL (1953–2025)

Németh Pál református lelkész, arabista és iszlámkutató 2025. június 13-án elhunyt. Személye Magyarországon a legjelentősebb tényező volt a vallások közti párbeszédekben, mivel amellet, hogy keresztény teológus volt, kitűnően jártas volt mind a bibliai tudományokban, mind pedig az iszlámban, mindhárom monoteista vallással együttérző alkata pedig alkalmassá tette a békés vitákra és beszélgetésekre.

Németh Pál 1953. május 11-én született Budapesten. Apja Németh Győző református lelkész, dédapja Baltazár Dezső tiszántúli református püspök volt. Felmenőit követve a lelkészi hivatást választotta, és teológiai tanulmányait a Budapesti Református Teológiai Akadémián végezte. Közben arab szakos tanulmányokat folytatott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Sémi Filológiai és Arab Tanszékén.

A jelen megemlékezés szerzője itt ismerkedett meg vele mint diáktársa. Az arab szakon nem csupán kiemelkedő érdeklődést mutatott tantárgyai iránt, de nem mindennapi erőfeszítést is tett tanulmányai elmélyítésére. Ehhez csupán egy adalék: amikor a nagyon nehéz klasszikus arab szöveggyűjteményt tanultuk, javaslatára harmadik évfolyamtársunkkal, Bognár Sándorral együtt feláldoztuk a szombatjainkat, és együtt fordítottuk, értelmeztük a szövegeket, miközben szorgosan pusztítottuk a ládalekvárt, és pihenésképpen Pali harmóniumán zenéltünk. Ennek meg is lett az eredménye, hiszen később sem akadt rá példa, hogy a diákok egy év alatt átvegyék a két évre tervezett, 183 oldalas Brünnow–Fischer szöveggyűjteményt.

1978-ban kétéves állami ösztöndíjat kapott a Szíriai Arab Köztársaságba. 1979 januárjától 1980 decemberéig arab nyelvet és irodalmat, majd iszlám valásjogot és filozófiát hallgatott a Damaszkuszi Egyetemen. Ezek a tanulmányok nagy hatással voltak egész későbbi életére. Sokat mesélt nekünk, diáktársainak szíriai tapasztalatairól. Egy eset még utólag is különös vidámsággal töltötte el. Az iszlám jog órán a tanár a rituális mosakodás, a *wuđū'* előírásairól beszélt. Amikor ahhoz a részhez ért, hogyan kell a szakállat megmosni, bajba került, mert abban az időben egyetlen diák sem volt szakállas Szíriában. Nagy örömmel látta azonban meg Pali hatalmas, sűrű szakállát, kihívta a katedrához, és rajta mutatta meg – természetesen csak víz nélkül – a szakállmosás rejtelseit.

1981 és 1989 között a Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztályának előadójaként az új protestáns bibliafordítás revideált kiadásának előkészítő munkálatait végezte. Nagyon szerette ezt a munkát, amelyre sokirányú nyelvtudása kiválóan képesítette, de szomorú tapasztalatokat is szerzett. Egy beszélgetés alkalmával elmondta, hogy olyan emberek bírálják felül a munkáját, akiknek csak hivatala van, de szaktudása nincs. 1989 és 1997 között a budapesti Biblia Múzeum vezetőjeként is tevékenykedett. 1984-től 2024-ig a Budapest-Pestlőrinc-Ganzkertvárosi Református Egyházközség lelkésze volt. 1986-tól 2016-ig a Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Karán arab nyelvet és kultúraközi kommunikációt (Európa és az iszlám) tanított. Az intézmény 2005-ben a „címzetes főiskolai docens” címet adományozta neki.

Több mint egy évtizedet dolgozott a Keresztény–Zsidó Társaság elnökségi tagjaként, ahol a vallástudományi előadások sorozatának egyik előadója is volt. Rendszeresen jelentek meg írásai az évente kiadott *Keresztény–Zsidó Teológiai Évkönyv*ben. Számos arab művet fordított magyar nyelvre, és foglalkozott az iszlám vallás hitrendszerével is, törekedve az iszlám–keresztény párbeszéd elősegítésére. *Az iszlám* című kötete 2010-ben jelent meg a *Vallási párbeszéd* sorozat első köteteként. Mindig szívesen vett részt vallásközi párbeszédeken, amelyeken mindegyik vallás képviselői örömmel üdvözölték.

A Külkereskedelmi Főiskola *Keleti Füzetek* sorozatában jelent meg egy arab nyelvű szövegválogatása magyar szómagyarázattal a főiskolai nyelvoktatás céljaira *Nuṣūṣ muḥtāra li-t-tamrīn ‘alā l-luġa wa-l-qirā’a* (*Válogatott szövegek a nyelv és az olvasás gyakorlásához*) címmel. 1998-ban adták ki válogatott írásainak gyűjteményét *Az írás és az olvasás felelőssége* címmel.

Az 1998-as budapesti kiadás után 2003-ban jelent meg egy holland kiadónál Šaraf ad-Dīn an-Nawawī *Negyven hagyomány. Az iszlám vallás alapvető tanításai* című gyűjteményének általa készített magyar fordítása, tárgyi magyarázatokkal ellátva. Ez különösen bátor vállalkozás volt, mivel előtte ennek a műnek a fordítását részletes bevezetővel és magyarázó jegyzetekkel Goldziher Ignác adta közre *Az iszlám* című könyvének függelékeként. Érdekes összevetni a két fordítást és a jegyzeteket. Goldziher szó szerinti fordításra törekedett, és legfeljebb zárójelben adott hozzá értelmezést. Természetesen a 117 évvel korábban készült mű magyarsága is régies. Németh Pál viszont a mai olvasó igényeit vette figyelembe, és kevésbé ragaszkodott az eredeti szöveg szűkszavúságához. A jegyzetek is a 21. századi olvasóra voltak tekintettel, a fordító csak a legszükségesebb szavakat magyarázta. Mindezek alapján az újrafordítás jelentős értéket képvisel.

Németh Pál még egy ízben „találkozott” Goldziher Ignác egy művével, ugyanis ő végezte az 1910-ben megjelent *Vorlesungen über den Islam* (magyarul: *Előadások az iszlámról*) új magyar kiadásának szakmai ellenőrzését. Az első fordítás elkészítésére Goldziher a tanítványát, Heller Bernátot kérte fel, ám

munkájával nem volt maradéktalanul elégedett. Ezért mindenképpen indokolt és helyes volt 2008-ban újra átültetni magyarra ezt a világszerte nagy becsben tartott és számos nyelven – köztük arabul és héberül is – megjelent könyvet.

2003-ban jelent meg Németh Pál tollából Abū Ḥāmid al-Ġazālī *al-Munqid min ad-ḍalāl* (*A tévelygésből kivezető út – vallásfilozófiai önarckép*) című művének tárgyi magyarázatokkal ellátott teljes magyar nyelvű fordítása. Al-Ġazālī sokan a legjelentősebb muszlim vallási gondolkodónak tartják, aki fiatalon kora legfontosabb tanintézményének, a bagdadi Niẓāmiyya madraszának lett a tanára. Amikor 37 éves korában lelki és szellemi válságba jutott, mindent hátrahagyva visszavonult szülővárosába, az északkelet-iráni Túsza. Több éves magány után jött el a felismerés, hogy a misztikus utat kell követnie, s ekkor írta fent említett művét. Valószínűleg ez az útkereső elmélkedés indította Németh Pált arra, hogy lefordítsa a művet, amelyben magára ismert. Ezt 2012-ben egy másik, egyértelműen szüfi misztikus al-Ġazālī-mű lefordítása követte, az *Ayyuhā l-waladē*, amelynek a *Kedves Fiam (parainézis)* címet adta. Ezt a művet a Dunaszerdahelyen megrendezett IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencián ismertette.

Magyar nyelvre fordította az al-Mahdī kalifa és I. Timótheosz nesztoriánus katolikus-pátriárka között zajlott párbeszédet, amely 2012-ben jelent meg „Iszlám–keresztyén párbeszéd a Krisztus utáni nyolcadik századból” címmel. Szakértőként segítette Hans Küng és Josef van Ess *Párbeszéd az iszlámról* című könyvének kiadását is 1998-ban.

Németh Pál szellemileg látszólag „kettős életet élt”. Egyrészt hivatása és végzettsége szerint református lekipásztor volt, másrészt képzettsége és tudományos tevékenysége révén arabista és iszlámkutató. Szellemiségének ez a két oldala azonban nem jelentett különválást vagy valamiféle meghasonlást a hétköznapi egyházi feladatok és a tudós attitűd között. Ez a kettősség nemcsak jól megfért benne, hanem szorosán össze is fonódott lekipásztori hivatása és tudományos érdeklődése.

Erre legjobb példának azt a múlt évezred kilencvenes éveiben tartott egyik óévi igehirdetését hozhatjuk fel, amelyben Pál apostol szavaihoz nagyszerű párhuzamot talált egy pogány kori költő szavaiban. Prédikációjának ezt címet adta: „Ami megromol és ami újul”, és Pál apostol korinthusiakhoz írott második levelének 4. fejezetéről beszélt benne, annak is a 16. versét állítva a közép-pontba: „Ezért (vagyis a feltámadásba vetett hitünk miatt) nem csüggedünk. A mi külső emberünk romlik ugyan, de a belső napról napra megújul.” Németh Pál először azt az általános év végi gondolatot idézi, mely szerint „megint egy évvel öregebbek lettünk, egyre kevesebbet tudunk befogadni a külső világból”, majd rögtön kiemeli, hogy Pál apostol a külső emberünk folyamatos romlását nem mint lehetőséget tárja elénk, hanem mint valóságot és tényt.

Ezen a ponton illesztette bele igehirdetésébe egy iszlám előtti korban élt arab költőnek, al-Hāriṭ ibn Ka‘b al-Maḍḥiġīnnek tulajdonított négysoros verset, amely, mint kiemelte, csodálatosan szép képekben fejezi ki ugyanezt a gondolatot:

„Megemésztettem ifjúságomat, hónapról hónapra feléltem *kimért időmet*

Három nemzedékkal éltem egy időben, de ezek elmentek, s én öreg ember lettem

Kevés az ételem, sovány a termetem, bilincs kényszeríti lépteim rövidre

Éjjelente egyre csak a csillagokat nézem, *s dolgaimban a belsőt összetévesztem a külsővel.*”

Érdeemes idézni a vers teljes arab szövegét, hogy rámutathassunk azokra az értelmezési finomságokra, amelyeket a fordító jogosan alkalmazott a vers fordításában:

أَكَلْتُ شَبَابِي فَأَفْنَيْتُهُ وَأَفْنَيْتُ بَعْدَ شَهْوٍ شَهْوَرَا
ثَلَاثَةَ أَهْلِينَ صَاحِبَهُمْ فَبَاتُوا وَأَصْبَحْتُ شَيْخًا كَبِيرَا
قَلِيلَ الطَّعَامِ عَسِيرَ الْقِيَامِ قَدْ تَرَكَ الْقَيْدُ خَطْوِي قَصِيرَا
أَبَيْتُ أُرَاعِي نُجُومَ السَّمَاءِ أَقْلِبُ أَمْرِي بُطُونًا ظَهْوَرَا

Egy az eredeti szöveget pontosabban követő fordításban a verset a következőképpen lehetne visszaadni:

„Ifjúságomat felfaltam s eltékozoltam, hónapok múltak, s újra elenyésztek.

Három családom volt, kiket kísértem, míg ők megpihentek, én öreggé lettem.

Kevés ételt eszem, nehéz már a járás, a lánc súlya rövidre fogta léptem.

Éjjel az eget figyelem, a csillagokat, meghányom-vetem dolgomat (sorsomat) kívül-belül.”

A vers érdekessége, hogy szinte teljesen ismeretlen, ezért Németh Pál minden bizonnyal damaszkuszi tanulmányai során ismerhette és szerethette meg. Az is valószínű, hogy az *uqallibu amrī buṭūnan zuhūran* metaforikus kifejezésnek ezt a kevésbé ismert értelmezését is („dolgaimban a belsőt összetévesztem a külsővel”) ottani tanárával vitatta meg. A későbbi lexikográfusok szerint ugyanis ez a kifejezés arra használatos, hogy valaki felmérje, mi a teendője, hogy sorsa jóra forduljon. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Németh Pál értelmezése ne

volna elfogadható, hiszen egy 6. századi költőről van szó, míg az első arab szótárak csak két–három évszázaddal később készültek. Az mindenképpen elismerésre méltó, ahogy a *baṭn* 'has, hasüreg' és a *zahr* 'hát, a test külső fele' szavakat metaforikusan fordította, az ember belső világára vagy egy fogalom belső értelmére, illetve a külső világra vonatkoztatva, hiszen ezek a terminusok később közhelyszerűen ismertek lettek.

A vers felhasználása Pál apostol szavainak magyarázatához kimondatlanul is azt az ellentétet sugallja, hogy míg az apostolnál ez a kép nem jelent reménytelenséget, hiszen a külső és a belső ember képe a feltámadáshoz kapcsolódik, addig az iszlám előtti kor arábiai költője számára a sors kegyetlensége végleges.

Bár Németh Pált idő előtt ragadta el a halál, mégis jelentős életművet, sok barátot és tisztelőt hagyott hátra. Emlékét szívünkben őrizzük!

Dévényi Kinga

IN MEMORIAM SERES ISTVÁN (1972–2025)

Seres István 1972-ben született Szarvason. A közeli Békésszentandrásan nőtt fel, de Szarvason járt gimnáziumba, ahol 1991-ben érettségizett. Nehéz gyerekkora volt, mert szülei elváltak, édesapja egyedül nevelte fel őt és testvérhúgát. Gyerekkorától az Alföld történelmének és betyárvilágának volt a szerelmese. Érthető módon vonzotta a kunok, a tatárok és az oszmán-törökök történelme és szájhagyománya, mely sok szállal kapcsolódott szűkebb hazájához, Békés megyéhez.

1994-ben nyert felvételt az ELTE BTK Belső-ázsiai Tanszékére, melynek mongol szakán kezdte meg egyetemi tanulmányait. Olyan remek szakemberektől tanulhatott, mint Kara György, Sárközi Alice és Birtalan Ágnes, de Köhalmi Katalin, Baski Imre és Dobrovits Mihály óráit is látogatta. A mongol nyelvet a kiváló mongol nyelvész-folklorista Dzs. Coló oktatta neki.

Jómagam 1995-ben ismerkedtem meg vele. Épp akkor tértem vissza Kazahsztánból, ahol első magyar ösztöndíjasként az almati Abaj Egyetemen tanultam. 1995-től Coló bagsi mongol nyelvóráit látogattam, ott találkoztunk. Istvánnal hamar összebarátkoztunk egyrészt a szarvasi kötődés miatt, minthogy félig-meddig „földik” voltunk, hiszen nagyapám, Kara Mihály ebből a városból származott, és ott érettségizett édesanyám is, másrészt mert a mongol mellett őt is nagyon érdekelték a kipszak népek, a kunok és a nogájok. 1996-tól már együtt jártunk mongol szakra, sőt később a török szakra is beiratkoztunk, ahol Vásáry István, Dávid Géza, Péri Benedek és Kenessey Mária oktattott minket. István nagyon sokrétű keletkutató volt. Nemcsak megtanult folyékonyan beszélni törökországi török és halha-mongol nyelven, de remekül ismerte a török és mongol népek történelmét és szájhagyományát is. 2000-ben végezte el a mongol szakot, majd a mongolisztika doktori programban tanult tovább.

Seres István Mándoky Kongur István nyomdokain már 2000-ben eljutott Dobruzsába, ahol Karamurat (román neve Mihail Kogălniceanu) településen Izzet Kabul bácsitól felgyűjtötte a híres nogáj betyár, Csora bátor énekét, valamint több mesét és legendát. A legjobban Csora bátor epikus énekei érdekelték, később ezekről írta diplomamunkáját a Török Filológiai Tanszéken. Kúnos Ignác 1915-ös krími tatár gyűjtésében lelt rá arra a szövegre, mely 2002-ben megvédett szakdolgozatának alapja lett: *Csora Batir – Egy nogáj hősének Kúnos Ignác gyűjtéseiben*.

Nagyon szerette a betyárvilágot, Rózsa Sándor történetét. Szerintem ez a szabad pusztai életmód is vonzotta a nomád kultúrához. Nem véletlenül válasz-

totta később kutatási témául a kelet-mongóliai Dariganga vidékén élő mongolok híres betyárját, Tóroj bandit (szerzetest), akinek legendás életét egészen haláláig fíradhatatlanul vizsgálta. 2005-ben megvédett doktori értekezését is róla írta: *Tooroi bandi, egy mongol betyárvezér a népköltészetben*. Többször ellátogatott Darigangába, ahol a Silín Bogd hegyen még a betyárok esküjét is letette, ami azt jelentette, hogy a helyi mongolok teljesen befogadták.

István nemcsak kiváló terepmunkákat szervezett Mongóliában és Dobruzsában, hanem rengeteg levéltári kutatást is végzett. Számos keletkutató kéziratos hagyatékával foglalkozott, például Vámbéry Árminéval, Kúnos Ignácéval vagy Almásy Györgyével. Igazi megszállott, szenvedélyes kutató volt. Ha valami felkeltette az érdeklődését, akkor nagy kitartással gyűjtött össze minden adatot a témáról. A néprajzi megfigyelések ugyanúgy érdekelték, mint a még itt-ott élő szájhagyomány, illetve a levéltári vagy más írott források feltárása. Képes volt éjt nappallá téve kutatni vagy éppen írni.

Másik fontos érdeklődési köre az Oszmán Birodalomban menedékre lelt magyar emigráció sorsa volt. *Thököly Imre és Törökország* című műve két nyelven jelent meg 2006-ban (törökül *Imre Thököly ve Türkiye*). Külön tanulmányt szentelt a fejedelem naplójának és leveleskönyveinek, és hosszabb forrásközleményben mutatta be udvartartását és katonaságát 1685–1686-ban.

2007–2012 között a Vásáry István által vezetett MTA Közép-ázsiai Kutatócsoportban dolgozott. Amikor azonban ezt megszüntették, István munka nélkül maradt, ami megtörte addig felfelé ívelő tudományos pályáját.

Életének utolsó tizenhárom éve küzdelmekkel telt. Bár sokan elismerték remek kutatói képességeit, munkát sehol sem kapott. Első, burját-mongol származású feleségétől elvált, de nemsokára újra megnősült, és második feleségéhez költözött Békésre, ahol egészen haláláig élt. Hamarosan megszületett a lánya, akire végtelenül büszke volt, hiszen az ő sokirányú tehetségét is örökölte.

Seres István nagy szenvedélye volt a betyárság, Rózsa Sándorról könyvet is írt (*Karikással a szabadságért*. Békéscsaba, 2012). Aktív tagja volt a magyarországi betyárság hagyományőrző közösségeinek. Oszter Sándorral együtt, aki az 1971-es történelmi filmsorozatban Rózsa Sándort alakította, sok népszerűsítő előadást tartott. Remek előadó volt, és fejből tudta előadása legapróbb részletét is. István szenvedélyes személye egybefogta az alföldi betyárvilágot, a kelet-európai nogájok nomád folklóráját és a kelet-mongóliai darigangák betyártörténeteit.

Az utóbbi években kicsit eltávolodott a keletkutatástól, de mikor a nogájok vagy a karakalpakok közt jártam, mindig kérte, hogy gyűjtsék újabb variánsokat Csora bátor történetéből.

Seres István tragikusan rövid életpályája alatt is sokat publikált kutatásai eredményeiből. Vajon még mennyi remek tudományos cikket és könyvet írt volna, ha élete nem ér véget 53 évesen! Hiányát nemcsak mi fogjuk érezni, akik barátunknak tartottuk őt, hanem az egész magyar bölcsészettudomány.

Végezetül hadd írjam itt le István barátom két kedvenc dalának szövegét. Az egyik Tóroj bandi mongol (dariganga) betyár nótája, egy úgynevezett hosszú dal (*urtín dú*). A másik egy részlet Csora bátor nogáj eposzából, melyet István maga gyűjtött 2000-ben Dobrudzsában, Izzet Kabul nogáj öregembertől.

Tooroi bandi

*Tooroi band'īg baixad
Torgonī sainīg ömslöö
Tooroi bandias xoiš
Tostoi daabuu č olson güi*

*Gerīn xayaand suugaad
Gezgīg mini ildegsen
Xažuud mini tüšiž suugaad
Xacrīg mini ildegsen...*

Tóroj bandi

Mikor élt Tóroj bandi,
Selyem javát viseltük.
Tóroj bandi már nincsen,
Zsíros posztót sem lelni.

A ház szélén amikor ült,
A copfomat simogatta.
Mellettem támaszkodva ült,
Az arcomat simogatta...

Šora bätir (kesek)

*Kök šepkengge oranggan, ay, oranggan
Manglayında ot yanggan, manglayında ot yanggan
Törem kayda barasan, ay, barasan*

*Töre tuwil, karaman, ay, karaman
Men Kazangga baraman, men Kazangga bargaišik
Xan bolmaga barmayman, biy bolmaga barmayman
Kazannġng kapisġn, ay, buzbagu baraman.*

Csora bátor (részlet)

Kék köntösbe burkolózó, hej, burkolózó,
Homlokán tűz lángoló, homlokán tűz lángoló,
Kánivadék, hová mész, hej, (hová) mész?

Nem kán vagyok, köznemes, hej, köznemes,
Én Kazánba elmegyek, és ha Kazánba érek,
Én ottan kán nem leszek, de bég sem leszek,
Kazánnak a kapuját, hej, betörni elmegyek.

Somfai Kara Dávid

IN MEMORIAM LARS JOHANSON (1936–2025)¹

Lars Johanson 1936-ban született a svédországi Köpingben. Egyetemi tanulmányait Uppsalában végezte, ahol germanisztikát, skandináv nyelvészetet, szanszkritot, majd turkológiát tanult. Ugyanitt már turkológiából doktorált, disszertációját a török mondattan köréből írta, majd a török nyelv aspektusaival foglalkozó monográfiájával habilitált. 1981-ben a mainzi egyetem hívta meg tanszékvezető egyetemi tanárnak. Bár számos jelentős tudományos intézményben és egyetemen töltött be vezető pozíciókat, többek között Németországban, Svédországban, Törökországban, Japánban és Svájcban, nyugdíjazásáig a mainzi egyetem professzora maradt.

Johanssonnak köszönhetjük a nyelvészeti turkológia megújítását. Míg elődei vagy a török nyelvek szinkrón szerkezetének leírását, vagy azok történeti kutatását helyezték előtérbe, addig Johanson a nyelvszerkezetben történetiséget, a nyelvtörténetben szerkezetet látott. Jelentősen hozzájárult nyelvelméleti kérdések tisztázásához is, amelyek közül csak egyet emelek ki. A nyelvi kölcsönzés jelenségét vizsgálva rámutatott, hogy ez a metafora téves, a kölcsönzött dolog ugyanis nem marad a kölcsönzőnél, ugyanakkor az egyik nyelvből a másik nyelvbe átvett szó az átadóban, vagyis a kölcsönzőben is megmarad. Ezért bevezette a „másolás” fogalmát. Azonban a nyelv nem egyszerűen egy szót másol, hanem a nyelvi jelenséget létrehozó *kódot* másolja. A „kódmásolás” elmélete új perspektívákat nyitott nemcsak a turkológiában, hanem az egyetemes nyelvészetben, valamint a kultúratudományokban is.

Johanson professzor sokat segített a magyar turkológiának. Egy nehéz időszakban több szemeszteren keresztül tanított a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékén. Később az egyetem díszdoktora lett.

Számos magyar turkológus konzulense, tanácsadója volt. Kitűnő baráti kapcsolatokat ápolt magyar kollégáival, akikkel szívesen ment el szakmai és baráti beszélgetésre egy-egy magyar étterembe, különösen miután világossá vált számára, hogy *étterem* szavunk egy finnugor és egy török szó összetétele, *bor* szavunk pedig természetesen török eredetű.

Nehéz szívvel búcsúzunk a 89 éves korában elhunyt Lars Johanson professzortól, és mélyen együttérzünk feleségével, Csató Évával, az MTA külső tagjával, valamint Lars gyászoló családjával, barátjaival, tanítványaival. Emlékét a magyar turkológia őrizni és mindig tisztelni fogja.

¹ Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának 2025. december 8-án tartott ülésén.

Szemelvények Lars Johanson bibliográfiájából

Monográfiák

- Lingua turcica agemica. The Gospels of Matthew and John in Middle Azeri from 17th Century Isfahan.* (Turcologica, 128.) Wiesbaden, 2025. (Csató Évával közösen)
- Om min penna ägde kraften... En blick tillbaka på turkisk litteratur och kultur* [Ha tollamnak ereje lenne... Visszapillantás a török irodalomra és kultúrára]. Stockholm, 2024.
- Code Copying. The Strength of Languages in Take-over and Carry-over Roles.* (Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, 38.) Leiden–Boston, 2023.
- Aspect in the Languages of Europe.* Ankara, 2023.
- The Turkic Languages.* (Routledge Family Series) London–New York, 2022². (Csató Évával közösen szerkesztett kötet)
- Turkic.* (Cambridge Language Surveys) Cambridge, 2021.
- Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler* [Strukturális faktorok a török nyelvi viszonyokban]. Çev. Demir, Nurettin. Ankara, 2008.
- Structural Factors in Turkic Language Contacts.* With an introduction by Comrie, Bernard. London, 2002.
- Discoveries on the Turkic Linguistic Map.* (Swedish Research Institute in Istanbul. Publications, 5.) Stockholm, 2001.
- The Turkic Languages.* London, 1998. (Csató Évával közösen szerkesztett kötet)
- Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten.* (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29:5.) Stuttgart, 1992.
- Linguistische Beiträge zur Gesamtturkologie.* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, 37.) Budapest, 1991.
- Altürkisch als „dissimilierende Sprache“.* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Geistes- und sozialwissenschaftliche Klasse, 1979:3.) Wiesbaden, 1979.
- Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems.* (Studia Turcica Upsaliensia, 1.) Uppsala, 1979.

Ünnepi kötetek Lars Johanson tiszteletére

- Turkologie in Mainz / Turcology in Mainz.* Ed. by Boeschoten, Hendrik–Rentzsch, Julian. (Turcologica, 82.) Wiesbaden, 2010.
- Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson.* Ed. by Demir, Nurettin–Turan, Fikret. Ankara, 2002.
- Symbolae Turcologicae. Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday, 8 March 1996.* Ed. by Berta, Árpád–Brendemoen, Bernt–Schönig, Claus. (Swedish Research Institute in Istanbul. Transactions, 6.) Stockholm, 1996.

Róna-Tas András

SZEMLE

KÖNYVEK

VARSÁNYI ORSOLYA: A HUN TÖRTÉNELEM ARAB FORRÁSAI

(A Magyarországi Kutató Intézet Kiadványai, 71.) Magyarországi Kutató Intézet–
L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2025, 274 oldal

A magyar őstörténettel kapcsolatos források felkutatása és közzététele meghatározó jelentőségű a magyarság honfoglalás előtti történetének, illetve általában a steppei történelemnek minél hitelesebb megismerése szempontjából. Ez azokra a forrásokra is vonatkozik, amelyek nem a magyarokat írják le, hanem azokkal a népekkel kapcsolatosak, akik őseinkkel kapcsolatban álltak vagy állhattak az egyes korokban. Közülük kiemelkednek a hunok, akiknek a történelméről nem rendelkezünk összefüggő írásos forrással, a rájuk vonatkozó adatok főleg bizánci, perzsa, kínai, szír, örmény és más kútfőkből származnak. Ezeket egészítik ki a későbbi korokból származó arab leírások, amelyeket most Varsányi Orsolya gondos összeállításában és értő tolmácsolásában ismerhetünk meg.

A 2025-ben megjelent, hiánypótló kötet célja a hunokkal kapcsolatos arab szövegek teljes körű összegyűjtése és közreadása volt arab és magyar nyelven. A szövegek többsége nem az európai hunokkal, hanem a Közép-Ázsiában élt, az arab szövegekben többnyire *haytal* (*hayātila*) szóval említett heftalitákkal foglalkozik, mivel az arab források elsősorban öröklük tanúskodnak.

Varsányi Orsolya örömdetes módon teljes körű forráskutatást végzett, azaz nemcsak történeti szövegeket emelt be vizsgálódásaiba, hanem műfaji korlátozás nélkül minden olyan művet, amely akár hosszan, akár röviden szót ejt a hunokról/heftalitákról. Figyelemre méltó az is, hogy míg a legkorábbi szövegek a 9., addig a legkésőbbiek a 17. században íródtak, így a gyűjtemény nemcsak a történészek számára szolgál elsőrangú forráskiadásként, hanem ennek révén az arabisták is tanulmányozhatják, miként alakultak a századokon át a hunokra vonatkozó híradások, milyen módszereket alkalmaztak az egyes történészek és más írók az általuk megszerzett információk továbbadására. A szerző figyelme arra is kiterjedt, hogy egy függelékben felsorolja azokat a műveket is, amelyekben a várakozással ellentétben nem esik szó a hunokról.

Varsányi Orsolya az idézeteket a könyvek műfajai szerint rendezte sorba, azon belül századok szerint, a szerzők halálozási sorrendjében közölve azokat. Minden nagy műfaji fejezetet az egyes szemelvények tömör tartalmi ismertetése

vezeti be, hozzátéve a főbb bibliográfiai utalásokat, ha a művet a hunokra vonatkozó forrásként a szakirodalom is említi. A könyvhöz a már említett függeléken kívül a lábjegyzetekben felhasznált szakirodalom, valamint név- és tárgymutató járul; előbbi különválasztva hozza a személyneveket és a földrajzi neveket. Az idézett szövegekben felmerülő problémákhoz fűződő annotáción kívül az egyes szövegekhez kapcsolódó első két lábjegyzet a szerzőről és az adott műről közöl tömör, de lényeges információkat.

Az alábbiakban a könyv szerkesztési elvét követve, a műfajok sorrendjében tekintjük azt át.

A legnagyobb arányt természetesen a történeti szövegek képviselik. A legkorábbi, 9. századi művektől kezdődően a 17. századig összesen harminc szerző tollából találunk itt – többnyire hosszabb – idézeteket. Terjedelmük egyrészt megfelel a történeti szövegek súlyának, másrészt egy-egy idézet mindig olyan hosszúságú, hogy abból kiderüljön a hunok/heftaliták szerepe az adott eseményben. A teljességre törekvés egyik eredményeként a szerző számos olyan forrást közöl, amelyet a szakirodalom e nép múltjára vonatkozóan eddig nem ismert, illetve nem dolgozott fel, és ilyenek – némiképp meglepő módon – már a történeti szövegek között is szerepelnek. Ezek közé tartozik, a teljesség igénye nélkül, Qudāma ibn Ġa‘far *Kitāb al-ḥarāġ wa-šīnā ‘at al-kitāb* (*Az adószedés és a hivatalnoki mesterség könyve*), al-Maqdisī *al-Bad’ wa-t-ta’rīḥ* (*A kezdet és a történelem*), Miskawayh *Tagārib al-umam* (*A népek tapasztalatai*) című műve. Feltűnő, hogy a későbbi (12–17. századi) források közül csak elvétve ismer egyet-egyét a szakirodalom, a Varsányi Orsolya által felsorolt művek többségét e vonatkozásban még összehasonlításként sem hivatkozzák. E forrásfeltárás nagyban növeli a szerző által végzett kutatás jelentőségét.

A következő fejezet az életrajzírás. E fejezet önállóságának jogosultságát megkérdőjelezhetjük, továbbá azt a kérdést is feltehetjük, vajon a történetírásba sorolt két életrajzi lexikon (Ibn Ḥallikān, *Wafayāt al-a‘yān* [*A kiválóságok halálozási dátumai*] és aḏ-Ḍahabī, *Siyar a‘lām an-nubalā’* [*A leghíresebb magasrangú emberek életrajzai*]) helye nem inkább ebben a fejezetben lett volna. Ugyanakkor elfogadjuk, hogy Varsányi Orsolya ezt a fejezetet két műfajra, a *ṭabaqāt* és az *ansāb* irodalomra szűkítette le, azaz az egy szakmába tartozó jeles emberek nemzedékeinek életrajzaira, illetve a tulajdonképpeni genealógiákra és a hovatartozás szerinti életrajzokra. Az idetartozó öt könyv egyikét sem ismerte eddig a szakirodalom, pedig neves szerzők egyébként híres műveiről van szó.

E két fejezetet követi a földrajzi irodalom, ahol kilenc, 10–16. századi szerző műveinek releváns részleteit ismerjük meg. Ismét kiemелendő, hogy az itt bemutatott szövegek közül tulajdonképpen csak al-Muqaddasī *Aḥsan at-taqāsīm fī ma‘rifat al-aqālīm* (*A legjobb felosztás: A régiók ismerete*) című alkotása épült be a heftalitákkal foglalkozó szakirodalomba. Ezen kívül egyedül

Yāqūt Mu‘ğam *al-buldān*jának (*Az országok lexikonja*) egyes részletei tűnnek feldolgozottak. Varsányi azonban itt is azt állapította meg, hogy a heftalitákra történő utalások ebben az esetben sem lettek teljeskörűen számbavéve.

A fenti nagy témakörök után Varsányi Orsolya olyan műfajokat térképezett fel a hunok szempontjából, amelyek teljesen újnak számítanak a történeti kutatásokban. Az alábbi műfajok tartoznak ide: a Korán-kommentár (*tafsīr*), a *hadī*t-tudományok, a lexikográfia és az *adab*-irodalom.

Varsányi Orsolya egyetlenegy Korán-kommentárban talált utalást a heftalitákra, bár nem zárja ki azt, hogy e műfajban elvétve lehetnek még ilyen említések. Az azonosított forrás a 11. században élt nagy retorikatudós, ‘Abd al-Qāhir al-Ġurgānī közel kétezer oldalas, *Darġ ad-durar fī tafsīr al-āy wa-s-suwar* (*Összefűzött gyöngyök: A Korán verseinek és fejezeteinek magyarázata*) című, elsősorban nyelvészeti és retorikai indíttatású magyarázata a ritkábban forgatott kommentárok közé tartozik, így nem csoda, hogy először csak a 21. század elején adták ki, akkor azonban gyors egymásutánban többen is vállalkoztak erre. Ez a szöveg azért különösen érdekes, mert a benne szereplő rövid, a Korán 7:65-höz kapcsolódó részletet két – egymástól eltérő – kiadásban is idézi a szerző. A két kiadás különbözősége elgondolkoztathatja az olvasót azok minőségéről, illetve a fennmaradt kéziratoknak való megfeleléséről, s ennek alapján további felhasználhatóságukról. Ennek elemzése azonban kívül esik a recenzió témáján.

A *hadī*t-tudományokat öt, 9–13. századi szerző műve képviseli. Az ide tartozó munkák elsősorban a *hadī*tokban előforduló nehezen érthető szavak (*ġarīb*) magyarázatával foglalkoznak, s ilyen összefüggésben szerepel bennük a heftalitákat jelentő szó is, többnyire egy ritkán használt, megdöbbenést kifejező *ba‘ila* ige magyarázatánál, ugyanis a heftaliták látása megdöbbeníti az embereket. A források ezenkívül többnyire azt is megemlítik, hogy a heftaliták egy Indiából származó népcsoport.

Az ilyen speciális *hadī*t-tudományi művekhez szorosan kapcsolódnak a lexikográfiai munkák, amelyeket nyolc, 8–16. századi alkotás képvisel. E művek közül eddig csak egy talált utat a szakirodalomba, al-Ĥwārizmī *Mafātīḥ al-‘ulūm* (*A tudományok kulcsai*) című enciklopédiájának az a része, amelyben a *hayātila* szót határozza meg, és azt Tuhāristān türk lakóira vonatkoztatja.

A kötetet az *adab*-irodalomba tartozó hét, 9–15. századi szöveg zárja. Mindegyik jól ismert mű, jöllehet ebben a vonatkozásban eddig nem használta fel őket a szakirodalom, annak ellenére, hogy némelyikben hosszú részek foglalkoznak a heftalitákkal.

A tipográfiailag sok nehézséget rejtő szöveg ellenére a könyv dicséretesen kevés elütést tartalmaz. A sajtóhibák által legsúlyosabban érintett oldal a 204., ahol négy is szerepel. Ezek a címhez tartozó halálozási évszám félkövér szedése, a hozzá tartozó lábjegyzet számának helytelen mérete, az *āja* számának téves

megadása az arab szövegben (56 a helyes 65 helyett), valamint a szöveg második kiadásából idézett *ġarb* szó (*ġarīb* helyett; azaz a *yā'* kimaradt). Ezeken kívül a legjelentősebb probléma az *al-* névelő helyesírása, amely minden környezetben nagybetűvel lett szedve, ami nemcsak az arabisták számára zavaró, hanem féltő, hogy rossz mintát szolgáltat a szövegeket műveikben felhasználó történészek és más, arabul nem tudó szakemberek számára.

Az apró formai hibáktól eltekintve csak üdvözölni lehet ennek a könyvnek a közreadását, hiszen elérhetővé tette a hunokra vonatkozó arab forrásokat, és ezzel remélhetőleg új lendületet ad a rájuk vonatkozó történeti kutatásoknak. Varsányi Orsolya az arab szövegek összeállításával megbízható, egyszersmind jól ellenőrizhető forrásgyűjteményt adott közre, amely bizonyára hosszú távon fogja szolgálni a hunokkal/heftalitákkal foglalkozó kutatókat. A stilisztikailag egységes, az azonos szövegrészeket egyformán közlő, megbízható fordítás jó alapot nyújt a történészek munkájához. Az egyazon történetet feldolgozó leírások egymás mellé tételével jobban elemezhetővé válnak a más forrásokból is ismert, itt leírt események, amelyek az arab források saját szempontjaival is kiegészülnek (ilyen például a heftaliták győzelmével végződött 484-es perzsa-heftalita katonai összecsapás).

Iványi Tamás

BRYAN K. MILLER: XIONGNU. THE WORLD'S FIRST NOMADIC EMPIRE

(Oxford Studies in Early Empires) Oxford University Press, Oxford,
2024, 362 oldal

Ez a kötet a hsziongnuk (avagy ázsiai hunok) történetét mutatja be, akik az ókori Belső-Ázsia első jelentős nomád birodalmát hozták létre. A mű az Oxford University Press kiadásában jelent meg, és elsősorban a szakmai, tudományos közönségnek íródott. A könyv interdiszciplináris szemléletmódjánál fogva történészeknek, régészeknek, illetve Kelet- és Belső-Ázsia kutatóinak az érdeklődésére is számot tarthat.

A magyar olvasóközönség számára azért különösen érdekes a témakör, mert a steppei népek közötti kapcsolatok és vándorlások kérdése régóta foglalkoztatja a hazai történeti és régészeti kutatást, különös tekintettel a hunokra és ezzel összefüggésben a magyarság korai történetére. A könyv további értékét az adja, hogy hazánkban nem készült még hasonló monográfia a hsziongnuk történetéről, csak a magyar orientalisták és turkológusok érintették a témát, mint például Czeglédy Károly (*Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugtáig*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 8.] Budapest, 1969) vagy Vásáry István (*A régi Belső-Ázsia története*. Budapest, 2003). Mivel a hun kor kutatása számunkra elsőrangú, ezért előzménytörténetként a hsziongnu-kérdés is releváns. Bár az elmúlt időkben magyar kutatók is több régészeti expedíciót szerveztek Belső-Ázsiába, és a kutatások eredményeképpen egyre jobban szembetűnnek az európai hunok és az ázsiai hsziongnuk közötti párhuzamok, egyelőre még csak laza kapcsolódási pontok rajzolódnak ki a két nép között. Ezt kutatták többek között a 4–9. századi kelet-közép-európai népességet vizsgáló HistoGenes projekt keretein belül is.

A könyv szerzője, Bryan K. Miller végzettségét tekintve régész, doktori tanulmányait a Pennsylvanai Egyetemen végezte, jelenleg pedig a Michigani Egyetem Antropológiai Régészeti Múzeuma ázsiai részlegének kurátora, valamint ugyanezen egyetem Művészettörténeti Tanszékén a közép-ázsiai művészetek és régészet adjunktusa. Elsődleges kutatási területe az ázsiai birodalmak történelme és régészete. A Mongóliában végzett régészeti terepmunkán alapuló kutatásai a steppei nomád társadalmak kiemelkedő szerepére hívják fel a figyelmet az eurázsiai kontinensen és a selyemutak mentén húzódó kereskedelmi, kulturális és egyéb hálózatokban. Miller kutatásai megkérdőjelezik az eurázsiai stepperégiókban élt nomád társadalmakról alkotott sztereotípiákat. Most tárgyalt könyve, amely a szerző első önálló monográfiája, szintén ebben a szellemben íródott.

A könyv célja, hogy a Kr.e. 3. század végétől a Kr.u. 1. század elejéig Belső-Ázsia nagy részére kiterjedő első nomád birodalom példáján keresztül megkérdőjelezze a „nomád állam” fogalmáról alkotott elképzeléseinket. A mű fő tézise, hogy a hszüingnu állam sikeressége nem a területalapú hatalmi kontroll klasszikusan vett formáira támaszkodott, hanem a mobilitásra, a nomád életmóddal járó előnyökre, például a gyors reagálási képességre, valamint a hordozható erőforrásokra, mint amilyen az állatállomány. Miller célja annak bemutatása, hogy a nomád államok – ellentétben a róluk alkotott gyakran negatív képpel – összetett és fenntartható politikai rendszereket hoztak létre, melyek képesek voltak hosszú távon is hathatósan működni és fennmaradni anélkül, hogy állandó épített infrastruktúrára támaszkodtak volna. Ez Miller saját definíciója szerint a „mobilis állam” (*mobile state*) ismérve. Ez alapján a hszüingnuk nem csupán egy laza törzsszövetséget alkottak, hanem egy jól működő politikai entitást hoztak létre, amely egy sajátos pásztorkodó nomád életmódhoz igazított gazdasággal és államszervezettel rendelkezett. A szerző szerint tehát a Hszüingnu Birodalom belső szerkezete összetettebb volt, mint azt korábban gondolták a kutatók.

Miller igyekszik kritikusan újragondolni a korábbi értelmezéseket, különös tekintettel a már említett hszüingnu államiságra. A nyugati történetírásban a mai napig sikeres birodalmi modellek alapvető elemének tartják a bürokrácia meglétét, míg a nomád rendszereket csupán laza, kényszerítő hatalmon alapuló szövetségekként ábrázolták. A szerző azonban – hasonlóan David Sneath-hez (*The Headless State. Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. New York, 2007) – a steppei népek példáján keresztül is megpróbálja cáfolni ezt, rámutatva, hogy a katonai és az adminisztratív kormányzás kombinációjával tartották fenn hatalmukat, még hozzá birodalmi szinten. Az elemzés arra is rávilágít, hogy a „mobilitás” nem feltétlenül állt ellentétben az állam koncepciójával. A steppei népek politikai rendszerei nem csupán katonai kényszerre épültek, hanem megtervezett, strukturált uralmi formákat és összetett hatalmi viszonyokat is létesítettek. A „mozgás” nem a hatalom elkerülésének, hanem egyik eszközének tekinthető, amely lehetővé tette a steppei nomád birodalmak számára, hogy hatékonyan érvényesítsék befolyásukat a térségben (10–17. old.). Összességében a szerző ezzel a következtetéssel azokhoz az áramlatokhoz csatlakozik, amelyek képviselői szerint nemcsak a letelepedett civilizációk képesek tartósan működtetni egy államot, hanem a „mozgásban lévő” (nomád) népek is.

A könyv széleskörű forrásbázisra épül, mely alapvetően a vizsgált korszak írástudó népeinek, elsősorban a kínaiaknak tulajdonítható feljegyzésekből, levelezésekből vagy krónikákból áll. A szerző kiemelten értekezik a Kr.e. 2–1. századi kínai dinasztiák és történelem legismertebb forrásának számító Sze-ma Csien-féle *Si-Csi* krónikáról, mely részletesen taglalja a kínai határvidéken fel-

bukkanó nomád népek történetének epizódjait. Ami a felhasznált szakirodalmat illeti, Miller a már jól ismert történeti források mellett a legújabb régészeti és antropológiai kutatásokat is bevonja vizsgálatába, és az angol művek mellett jelentős mértékben támaszkodik a kínai, orosz és mongol nyelvű szakmunkákra is, melyeket a nyugati kutatók eddig kevésbé használtak (303–354. old.).

A könyv hét nagyobb fejezetre tagolódik, amelyekben a szerző különválasztja a fontosabb eseménysorokat és a hsziungnukra vonatkozó információkat. A „Nomad Protagonists” című fejezetben ismerteti a hsziungnuk történetének jelentőségét, a rájuk vonatkozó kutatások sarokpontjait és annak a kérdését, hogy miért is tekinthetjük a hsziungnukat a világ első nomád birodalmának (1–17. old.). Utóbbit azzal indokolja, hogy a hsziungnuk által kialakított, mobilitásra épülő politikai-gazdasági rendszert a későbbi nomád birodalomalapító népek is átvették a belső-ázsiai régióban. Miller jól kezeli a kutatás kihívásait: a nomád társadalmak régészeti nyomainak korlátozottságát, a hatalmas területről történő adatgyűjtés nehézségeit, valamint a kínai történeti források elfogultságát, és átfogó képet nyújt számunkra a hsziungnu-korról.

A „Kingdoms of Those Who Draw the Bow” című fejezetben Miller részletesen kifejti a hsziungnuk felemelkedését és politikai berendezkedését. A temetkezési szokások, a tárgyi kultúra és a kereskedelmi hálózatok elemzésével részletes képet ad a hsziungnuk társadalmi hierarchiájáról és gazdasági működéséről. Arra is kitér, hogy mennyire különbözik egymástól a hsziungnuk és a klasszikusan vett letelepedett civilizációk, mint például a kínaiak, hatalmi rendszere (25–50. old.). A kínai társadalom földművelő alapokon nyugodott, állandó településekkel és központosított bürokratikus államszervezettel rendelkezett, amely a területi igazgatásra és a mezőgazdasági termelésre épült. Ezzel szemben a hsziungnuk nomád életmódot folytattak, amely a mobilitást és a rugalmas társadalmi struktúrákat helyezte előtérbe. Hatalmi rendszerük a „mobilitás birodalma” modelljét követte, ahol a városok és területek ellenőrzése helyett a közösségek és javak mozgásának irányítása volt a fő cél, így biztosítva a birodalom fennmaradását és terjeszkedését.

A könyv harmadik fejezete, a „Masters of the Steppe” a hsziungnuk birodalmának expanzióit és hatalmát vizsgálja az eurázsiai steppen. Ez a rész részletesen elemzi, hogy miként alakították ki és tartották fenn uralmukat a nomád népek között, valamint hogyan hatottak a szomszédos civilizációkra, például a kínaiak esetében a Nagy Fal megépítésére (52–72. old.).

Ezt követően betekintést nyerhetünk a klasszikus pásztorkodó nomád gazdaságba és társadalomba is, továbbá a kereskedelmi és adózási rendszerekbe, illetve a Kínával való érintkezések hatásába. A szerző felvázolja, hogy a hsziungnuk kiterjedt kereskedelmi hálózatot tartottak fenn a térségben, melyet a birodalom az ideális földrajzi fekvéséből adódóan tudott kiaknázni. A kínai források szerint selymet, teát és különféle luxuscikkeket importáltak Kínából,

cserébe pedig ők lovakat, gyapjúszőnyegeket és acélt szállítottak. Az adóztatás rendszere főleg az alávett népektől beszedett terményre vagy állatállományra épült, ami a szerző szerint fokozta a hszüingnuk alkalmazkodóképességét a változó körülményekhez.

Hadtörténeti vonatkozásban a könyv részletes információkkal szolgál számunkra a különféle hadszínterekről is. A több irányú hszüingnu terjeszkedésben nagy hangsúlyt kapnak a hszüingnu–kínai háborúskodások (Kr.e. 200–174). Miller részletesen tárgyalja a hszüingnuk és a kínai Han-dinasztia közötti kapcsolatokat, és – Nicola di Cosmóhoz (*Ancient China and its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge, 2004) és Jonathan Karam Skaffhoz (*Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors. Culture, Power, and Connections, 580–800*. Oxford, 2012) hasonlóan – árnyaltan kezeli a kínai–steppei kapcsolatrendszert, ugyanis az nem egyszerűen konfliktusokon alapult, hanem kölcsönös függőséget is megfigyelhetünk a két régió között. A hszüingnuk nem csupán katonai ellenfelei voltak a kínai civilizációnak, hanem gazdasági és diplomáciai partnerei is, és befolyásolták a Han-dinasztia politikáját.

A „Rule by the Horse” fejezetben Miller fontosnak tartotta bemutatni a nomád harcmodor alappilléreit és harci stratégiáit (74–122. old.). Ezek azonban olyan jelenségek, melyek más nomád népeknél is megfigyelhetők. A mű további részében a hszüingnuk kulturális és vallási meggyőződéséről is részletes leírásokat kapunk. A szerző kitér a kulturális sajátosságokra, a vallási-rituális szokásokra (például a Nap és a Hold imádatára), illetve arra, hogy ezek miként hatottak a környező civilizációkra. Ezeknek a vallási és kulturális hagyományoknak a továbbélését mi sem bizonyítja jobban, mint a temetkezési szokások, amelyek a hszüingnuk után felemelkedő nomád népek régészeti kultúráját is jellemezték (lovastemetkezés, részleges lovastemetkezés stb.).

Az „Of Wolves and Sheep” című fejezet a hszüingnuk hierarchikus társadalmát és hatalmi struktúráját mutatja be, ahol az uralkodó (*san-jü*) alatt a törzsfők és a hadvezérek biztosították a birodalom stabilitását. A vezetőréteg irányította a köznépet, akik állattartással és katonai szolgálattal járultak hozzá a rendszer fenntartásához. Ez az alá-fölé rendeltségi viszony lojalitást követelt, hiszen az ajándékok és a katonai támogatás erősítette a szövetségeket, míg a belső hatalmi harcok időnként meggyengítették a birodalmat (124–155. old.).

A „Masters of the Continental Worlds” című fejezetben a szerző arra összpontosít, hogy a Hszüingnu Birodalom miként viszonyult a Han Birodalomhoz Hujanje *san-jü* uralkodása idején. A hszüingnu vezető igyekezett belső hatalmát a Kínával kialakított diplomáciai kapcsolatok és együttműködés révén megszilárdítani. Emellett Miller ismerteti, hogy a különböző etnikai csoportok – például a szienpiik, a vuhuánok és mások – milyen szerepet töltek be a birodalom működésében katonai vagy politikai szövetségesekként, illetve miként erősöd-

tek meg a hszüingnuk hatalmának meggyengülése után, és hogyan alakították át a steppei térség hatalmi viszonyait (162–218. old.).

A „Hunnic Heritage” című fejezetben a hszüingnuk hanyatlásáról olvashatunk, illetve birodalmuk bukásának okairól, amelyet a kínaiak és a Hszüingnu Birodalomból kiváló szienpik idéztek elő. Szintén itt vázolja fel a szerző a hszüingnuk által más nomád népekre (türkök, mongolok, zsuanszuanok) gyakorolt hatást. A hszüingnuk államszervezeti és katonai hagyományai ugyanis több későbbi nomád közösség törzsi rendszerére, hadviselésére és birodalom-szervezésére is hatással voltak, ami biztosította, hogy kultúrájuk fennmaradjon az eurázsiai steppén (220–238. old.).

Bryan K. Miller könyve átfogó és újszerű megközelítést kínál a Hszüingnu Birodalom történetéhez. Ez különösen igaz az állam működésének és a Handinasztiával való kapcsolatrendszernek a tárgyalására, valamint általánosságban a régészeti és történeti források újraértelmezésére. A mű azonban néhány kutatási kérdést nyitva hagy: az alsóbb társadalmi rétegek (köznép) életéről például keveset szól, bár kétségtelen, hogy ebben a forrásadottságok is közrejátszanak. A folyamatosan gyarapodó régészeti anyag a későbbiekben feltehetően további fogódzókkal szolgálhat ehhez a témakörhöz is. A könyvben 45 fekete-fehér kép található, melyek különböző régészeti leletanyagokat, illetve térképeket mutatnak be. A 245. oldalon az olvasók a Hszüingnu Birodalom uralkodóinak a családfáját is megtekinthetik.

Összességében tehát elmondható, hogy Miller munkája alapvető olvasmány a belső-ázsiai nomád birodalmak iránt érdeklődőknek, hiszen új irányokat jelölhet ki a történeti, illetve a régészeti kutatások számára egyaránt.

Cibere Bence

E számunk szerzői

Baski Imre	(egykori) MTA-ELTE Közép-Ázsiai Kutatócsoport, nyugalmazott tudományos főmunkatárs
Cibere Bence	DE BTK, egyetemi hallgató
Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Dévényi Kinga	BCE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék
Fóti Miklós	ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet
Ivanics Mária	SZTE BTK Altajisztikai Tanszék
Iványi Tamás	ELTE BTK Sémi Filológiai és Arab Tanszék
Öner Erika	SZTE BTK Altajisztikai Tanszék
Róna-Tas András	SZTE BTK Altajisztikai Tanszék
Somfai Kara Dávid	ELTE HTK Néprajztudományi Intézet
Sz. Simon Éva	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

